

REVISTA ARHIVELOR

APRILIE • MAI • IUNIE

2/1992

**REVISTA TRIMESTRIALĂ A DIRECȚIEI GENERALE
A ARHIVELOR STATULUI DIN ROMÂNIA**

COLECTIVUL DE REDACȚIE :

Redactor șef:

TUDOR MATEESCU

Redactor:

MILIANA ȘERBU

Secretar de redacție:

TIBERIU ALBU

**Redacția: București, B-dul Mihail Kogălniceanu nr. 29, sector 5
Telefon: 615.41.60.**

**DIRECȚIA GENERALĂ
A ARHIVELOR STATULUI DIN ROMÂNIA**

REVISTA ARHIVELOR
Nr. 2/1992

S U M A R

EDITORIAL

SILVIA POPOVICI — 100 de ani de la mișcarea memorandistă.	137
---	-----

CENTENAR MEMORANDUM

VASILE CĂPÎLNEAN — Informații din arhivele maramureșene privind mișcarea memorandistă.	141
ION FRĂȚILĂ — Românii hunedoreni în sprijinul memorandumului din 1892. .	147
IOAN POPOVICI — Contribuții privind lupta națională a românilor din Bihor în perioada mișcării memorandiste (1881—1894).	153

STUDII ȘI COMUNICĂRI

FLORENȚA IVĂNIUC — Reglementări cu valoare legislativă privind hotărnicile din Țara Românească (secolele XIV—XVIII).	161
CONSTANTIN A. STOIDE — Ecoul în Moldova al răscoalei ienicerilor din 1703. . .	179
TUDOR MATEESCU — Date privind situația românilor dobrogeni în momentul revenirii Dobrogei la țară.	184

ȘTIINȚE AUXILIARE

MARIA DOGARU — Devizele în heraldica românească.	195
ION I. DRĂGOESCU — Dicționar de obiceiuri românești — Caloianul sau Caloița. . .	218

DOCUMENTE

TUDOR MATEESCU — Un document despre o ceată de tilhari din Balta Brăilei (1782). .	226
VIRGILIU Z. TEODORESCU — Nicolae Tonitza la Durău.	228

PREZENTĂRI

CRISANTA PODĂREANU — Fondul personal Emil Hațieganu.	231
--	-----

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE	235
--------------------------------------	-----

RECENZII	238
--------------------	-----

SOMMAIRE

ÉDITORIAL

SILVIA POPOVICI — 100 années dès le mouvement des memorandums.	137
--	-----

CENTENAIRE DU MEMORANDUM

VASILE CĂPÎLNEAN — Informations des archives de Maramureş sur le mouvement des memorandums	141
ION FRĂȚILĂ — Les roumains de Hunedoara qui ont appéeyé le memorandum de 1892	147
IOAN POPOVICI — Contributions sur la lutte nationale des roumains de Bihor pendant le mouvement des memorandums	153

ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

FLORENȚA IVANIUC — Dispositions á valeur de loi concernant le cadastre Valaque (XIV ^e — XVIII ^e siècles)	161
CONSTANTIN A. STOIDE — La revolte des janissaires de 1703 et son écho dans la Moldavie.	179
TUDOR MATEESCU — Dates sur la condition des roumains de Dobroudja quand ce territoire a été réintégré	184

SCIENCES AUXILIAIRES

MARIA DOGARU — Les dévisees dans l'heraldique roumaine	195
ION I. DRĂGOESCU — Dictionnaire des traditions roumaines—Caloianul ou Caloița.	218

DOCUMENTS

TUDOR MATEESCU — Un document sur un bande de brigands dans L'Etang de Brăila (1782)	226
VIRGIL Z. TEODORESCU — Nicolae Tonitza á Durău.	228

PRÉSENTATIONS

CRISANTA PODĂREANU — Le fond personnel Emil Hațieganu	231
---	-----

CHRONIQUE	235
---------------------	-----

COMPTE-RENDUS	238
-------------------------	-----

CONTENTS

EDITORIAL

SILVIA POPOVICI — 100 years since the Memoranda Movement.	139
---	-----

CENTENARY OF THE MEMORANDUM

VASILE CĂPÎLNEAN — Information of the Maramureş archives concerning the Memoranda Movement	141
ION FRĂŢILĂ — Romanians of the Hunedoara county who supported the 1892 Memorandum.	147
IOAN POPOVICI — Contributions on the national fight of the Romanians in the Bihor county during the Memoranda Movement (1881—1894)	153

STUDIES AND PAPERS

FLORENȚA IVANIUC — Reglementations with law value concerning the Wallachian cadastre (XIV th—XVIII th centuries)	161
CONSTANTIN A. STOIDE — The janissary revolt of 1703 and its echo in Moldavia.	179
TUDOR MATEESCU — Data on the inhabitants of the Dobroudja; their condition when Dobrudja was returned to the country	184

AUXILIARY SCIENCES

MARIA DOGARU — Devices in Romanian heraldics	195
ION I. DRĂGOESCU — Dictionary of Romanian traditions: Caloianul or Caloița.	218

DOCUMENTS

TUDOR MATEESCU — A document on a gang of brigands in Brăila county (1782).	226
VIRGILIU Z. TEODORESCU — Nicolae Tonitza to Durău.	228

PRESENTATIONS

CRISANTA PODĂREANU — Personal fund Emil Hațieganu	231
---	-----

CHRONICLE	235
---------------------	-----

REVIEWS	238
-------------------	-----

INHALT

LEITARTIKEL

SILVIA POPOVICI — 100 Jahre seit der memorandistischen Bewegung.	137
--	-----

MEMORANDUM-HUNDERTJAHRESBEGEHUNG

VASILE CĂPÎLNEAN — Auskünfte aus Maramaroscher Archiven über die memorandistische Bewegung	141
ION FRĂȚILĂ — Die Unterstützung der memorandistischen Bewegung von 1892 durch die Rumänen aus dem Gebiet um Hunedoara.	147
IOAN POPOVICI — Beiträge zur Kenntnis des Kampfes der Biharer Rumänen in den Jahren der memorandistischen Bewegung	153

STUDIEN UND MITTEILUNGEN

FLORENȚA IVANIUC — Regelungen gesetzgebenden Wertes bei Hattertbegehungen in der der Walachei (14. — 18. Jh.)	161
CONSTANTIN A. STOIDE — Der Moldauer Widerhall des Janitscharenaufstandes von 1703	179
TUDOR MATEESCU — Auskünfte über die Dobrudschaer Rumänen aus der Zeit des Wiederanschlusses der Dobrudscha an das Mutterland.	184

HILFSWISSENSCHAFTEN

MARIA DOGARU — Die Devisen in der rumänischen Heraldistik.	195
ION I. DRĂGOESCU — Wörterbuch der rumänischen Bräuche — Caloianul oder Caloița	218

DOKUMENTE

TUDOR MATEESCU — Ein Dokument über eine Räuberrotte aus dem überschwemmaren Gebiet bei Brăila (1782).	226
VIRGILIU Z. TEODORESCU — Der Maler Nicolae Tonitza in Durău.	228

BESTANDS-UND SAMMLUNGSVORFÜHRUNGEN

CRISANTA PODĂREANU — Der Personalbestand Emil Hațieganu	231
---	-----

CHRONIK DES WISSENSCHAFTLICHEN LEBENS	235
---	-----

BUCHBESPRECHUNGEN UND — VORFÜHRUNGEN	238
--	-----

100 de ani de la mișcarea memorandistă

SILVIA POPOVICI

Marile evenimente din viața poporului român — unirea din 1859 și cucerirea independenței de stat în 1877 — constituie realizări cu adevărat cruciale pentru cursul ulterior al istoriei României, fără să încheie însă procesul înfăptuirii unității depline, o parte din români continuând să se afle încă sub dominație străină.

În Austro-Ungaria se găsea cuprinsă și o mare suprafață a teritoriului românesc, cu un număr de circa 3 000 000 de români. După recensămintele maghiare, rezultă că în Transilvania se găseau: în 1880 — 47,44% români, 18,94% maghiari, 7,30% secui, 12,84% germani, 5,45% alte naționalități. Aceeași situație este confirmată și de componența națională a localităților din Transilvania. Din totalul de 4597 comune: 64,7% erau comune cu majoritate românească, 13,4% erau comune cu majoritate maghiară, 9,1% erau comune cu majoritate secuiască, 7,6% erau comune cu majoritate germană și 5,2% alții.

După 1867, imperiul dualist a adoptat o nouă constituție, iar guvernele maghiare au întreprins o serie de măsuri care să apere și să favorizeze pătura conducătoare, pe nobilii și magnații unguri și, în același timp, să ducă la desființarea și contopirea cu națiunea dominantă a celorlalte națiuni. Legea ungară din 1868 a proclamat existența unei singure națiuni, politic indivizibilă, unitară — națiunea maghiară — și a decretat limba maghiară ca singura limbă oficială.

Au fost decretate o serie de legi a căror aplicare era diferită în Transilvania față de Ungaria: legea electorală, legea comasării pământului, legea presei, a instrucțiunii publice, a bisericii. Persecuțiile continue, nenumăratele procese intentate organelor de presă și patrioților ardeleni, colonizările cu unguri din Ungaria, pe o arie întinsă, între românii din Transilvania, toate acestea au creat în rîndul populației românești o situație care a dus la creșterea nemulțumirilor, intensificarea emigrărilor și o stare de spirit deosebit de grea.

Niciodată românii din Imperiul habsburgic și apoi austro-ungar nu și-au întrerupt legăturile cu frații lor din țară și nici nu au încetat lupta împotriva asupritorilor. De aceea, pentru fruntașii vieții politice românești unul din obiectivele principale ale luptei va continua să fie unirea deplină a tuturor românilor — desăvîrșirea unității statale a poporului român.

Au luat ființă, s-au dezvoltat, întărit și acționat diverse așezăminte și organizații culturale sau sferă de acțiune mai mare sau mai mică, cuprinzînd categorii sociale diverse, organizații ce țineau o strînsă legătură cu România. Dintre acestea menționăm: Asociațiunea pentru cultura poporului român din Maramureș (Sigheț 1860) Asociațiunea transilvană pentru literatura

română și cultura poporului român-ASTRA (Sibiu, 1861). Asociațiunea națională din Arad pentru cultura și conservarea poporului român (1862—societate și a bănățenilor), Asociațiunea pentru cultură și literatură română în Bucovina (Cernăuți, 1862), Societatea pentru fond de teatru român (Deva, 1870).

Anul 1881 reprezintă începutul unei epoci noi în luptele purtate pentru revendicările naționale, deoarece este anul în care se organizează Partidul Național Român, prin unificarea Partidului Național Român din Banat și Ungaria cu Partidul Național Român din Transilvania. În programul noului partid erau înscrise obiective ca: autonomia Transilvaniei; lupta împotriva asupririi naționale; dreptul de a folosi limba română în administrația de stat și justiție; numirea în ținuturile locuite de români a unor funcționari români sau care cunosc limba română; revizuirea legii naționalităților; a legii electorale, care să asigure sufragiul universal sau asigurarea dreptului de vot cel puțin celor care sînt impuși la dare directă; asigurarea funcționării naționale între toți românii din statul austro-ungar pe temeiul reprezentării tuturor alegătorilor români.

Conferința de la Sibiu a decis ca dintre metodele de luptă preconizate de conducătorii români să aleagă pe aceea a moderației. Ca atare, s-a hotărît întocmirea unui memorandum în limbile română, franceză și germană cu scopul de a aduce la cunoștința popoarelor din Occident „suferințele teribile pe care le îndurau românii din Transilvania și persecuțiile la care ei sînt supuși”.

Memorandumul apărut la Paris în 1891, era primul document ce relatea tratamentul inuman la care erau supuși de secole românii din Transilvania. A apărut dincolo de hotarele monarhiei asutroungare. Valul de simpatie stîrnit de memoriu a determinat replica maghiară ce invoca legile democratice, constituția liberală. Replica era plină de injurii la adresa românilor transilvăneni. Studențimea română din Transilvania nu a rămas indiferentă cinicei deformări a realității cuprinsă în răspunsul unguresc și publică o replică, la replica ungurească, în limbile română, franceză, germană, engleză și italiană (12.000 exemplare). Acest document bazat pe analiza legilor și datelor statistice oficiale ale statului austro-ungar era un act de curaj excepțional. Unul dintre autori, dr. Aurel Popovici, a fost condamnat la 4 ani închisoare și o amendă de 5.000 fiorini de către autoritățile de la Budapesta. Condamnarea lui Aurel Popovici nu a fost de natură să-i descurajeze pe români, ci dimpotrivă, i-a determinat să ducă lupta mai departe cu forțe sporite.

O importanță deosebită în lupta de eliberare națională, în pregătirea populației, au avut-o presa, ziarele românilor din Transilvania. La 26 aprilie 1884 apare la Sibiu ziarul politic și cultural „Tribuna”. În jurul lui s-au grupat îndeosebi elementele tinere ale P.N.R. (tribuniștii), care urmăreau să imprime luptei politice un pronunțat caracter social-politic.

Momentul culminant al luptei naționale îl constituie hotărîrea Conferinței extraordinare a P.N.R. de la Sibiu (din 20—21 ianuarie 1892) de a întocmi un Memorandum către împăratul Franz Joseph I. Textul Memorandumului a fost aprobat de Conferința națională a Partidului Național Român, ținută în luna martie 1892. El cuprindea o analiză temeinică a situației economice, sociale, politice și culturale a celor peste trei milioane de români supuși ai Austro-Ungariei, relevînd lipsa de drepturi politice, tendința evidentă

de deznaționalizare promovată de autorități, înfățișînd dorința românilor de a li se crea condiții pentru a putea trăi în bună înțelegere cu toți cetățenii.

300 de delegați, în frunte cu avocatul Ioan Rațiu din Turda, pleacă la Viena, dar acolo Franz Joseph, cedînd presiunilor maghiare, refuză să primească delegația. Plicul conținînd Memorandumul românesc ajunge totuși în mîinile împăratului, care, fără a-l deschide, îl trimite ministrului de interne ungar din acele vremuri. Hieronymyi Karoly, care la rîndul său, îl trimite mai departe, fără a-l deschide, Arhivei de Stat din Budapesta, spre păstrare.

În modul acesta erau luate în considerare juste revendicări ale celor 3.000.000 români transilvăneni în liberala monarhie austro-ungară. Fiindu-le refuzat dreptul elementar de a petiționa — garantat în mod expres de Constituția pe care guvernantii o proslăveau, românii au difuzat textul Memorandumului în străinătate, nu spre a cere sprijin, ci pentru a aduce la cunoștința Europei civilizate metodele de strigătoare intoleranță ale conducătorilor maghiari, care în străinătate se sforțau să treacă drept campioni ai libertății.

Cedînd presiunilor cercurilor șovine, guvernul ungar a deschis acțiune publică împotriva autorilor Memorandumului adică a întregului Comitet Executiv al P.N.R., compus din 25 persoane. În plină desfășurare a procesului, ca și în perioada anterioară, scrisori, telegrame, rapoarte întărite de zeci și sute de semnături, atît din Transilvania cît și din România, încredințau pe inculpați și vesteau lumii că Memorandumului este al întregului popor român, că procesul de la Cluj este intentat, de asemenea, întregii națiuni române.

Sintetizînd lupta românilor, dreptatea cauzei memorandiste, dr. Ioan Rațiu declara la procesul de la Cluj: „Ceea ce ne-a forțat pe noi și întregul popor român să publicăm și să difuzăm Memorandumul este faptul că atît legislația ungară cît și guvernul ungar ne-au convins în mod ferm că niciodată nu vom putea aștepta de la ei dreptatea. Ceea ce se discută azi în fața juraților este însăși existența poporului român. Ori, existența unui popor nu se discută, ea se afirmă”.

La 25 mai, 1894, jurații maghiari din Cluj îi condamnă pe fruntașii români la pedepse variînd între 8 luni și 5 ani închisoare și la amenzi imense pentru acea epocă. Preotul Lucaci, vajnic apărător al cauzei românești de dîncolo de Carpați și care suferise pînă atunci mai multe condamnări pentru atitudinea lui patriotică, a fost condamnat să ispășească o pedeapsă de 5 ani de închisoare. Procesul și severele condamnări care au fost aplicate românilor au stîrnit un val de indignare în toate țările din Apus. În același timp, problema Transilvaniei, a românilor din Imperiul dualist, a tuturor naționalităților înglobate acestui imperiu, a devenit o problemă europeană, de ea ocupîndu-se, în anii următori, diferitele întruniri, conferințe, comitete și congrese ale naționalităților oprimate.

Prin amploarea și problematica ei, mișcarea memorandistică a avut și a stîrnit un puternic ecou internațional. Atitudinea opiniei publice internaționale a fost oglindită în diverse ziare, în cuvîntările unor personalități, în rapoartele și notele unor diplomați, în protestele adresate celor ce au intentat procesul și, folosind diferite ilegalități, au dat hotărîrea de condamnare. În presa franceză, italiană și engleză, românii transilvăneni primesc încurajări care nu s-au manifestat pînă atunci: „În prezent, persecuțiile împotriva românilor nu mai sînt o închipuire, ci o tristă realitate”...semnatarii Memorandumului

nu sînt în nici un caz oameni de paie, ci delegați aleși pe baza unei organizații naționale a tuturor comitatelor locuite de români”.

Pentru a menține bunele relații cu monarhia austro-ungară, politicienii români nu odată au fost nevoiți să înăbușe în ei glasul inimii spre a-l face auzit numai pe acela al rațiunii. Opinia publică din România, pe care considerații de politică externă nu o puteau opri de a se solidariza cu suferințele românilor de peste munți, s-a aflat de multe ori, din această cauză, în conflict direct cu guvernele de la București.

Partidul Conservator aflat la putere, sub președinția lui Lascăr Catargi, în momentul declanșării procesului Memorandumului s-a ferit să intervină în procesul care se dezbătea la Cluj și să ia atitudine în fața condamnărilor aspre pronunțate de Curtea de juri, Partidul Liberal a atacat vehement guvernul conservator pentru indiferența pe care a manifestat-o cu privire la soarta românilor din Transilvania, dar, în momentul preluării guvernării (Dimitrie Sturdza, șeful Partidului Liberal), s-a integrat liniei politice a predecesorilor lor, atît de aspru criticați odinioară.

Budapesta acuza guvernele de la București și pe regele Carol I, în special, de a fi încercat să producă „separarea Transilvaniei de Ungaria”, dar și cel mai superficial cunoscător al politicii externe a lui Carol I, de la întemeierea regatului în 1881 și pînă la izbucnirea războiului mondial, adică pînă la moarte, trebuie să recunoască cît de legat era monarhul României, prinț de Hohenzollern, de Puterile Centrale.

O lună numai după judecarea procesului de la Cluj, ministrul de interne Hieronymy dizolva Partidul Național Român, interzicînd sub cele mai aspre sancțiuni orice activitate în cadrul partidului desființat.

Scriitorul american Charles Upson Clark în lucrarea sa *Greater Roumania*, apărută la New York în 1922 spunea că „sistemul tipic al ungarilor era să convingă străinătatea că, în toate, românii erau vinovați”.

Din fericire pentru românii din Transilvania, monarhia austro-ungară s-a prăbușit la timp, astfel încît machiavelicul plan de maghiarizare a pămîntului fostei Dacii n-a mai putut să-și producă efectele.

Anul 1918 a intrat în istoria poporului român, ca anul curmării luptelor de veacuri pentru unitate națională, al îndeplinirii năzuințelor tuturor românilor de a fi la un loc, în patria lor străbună în care să muncească și să se jertfească la nevoie pentru neamul și țara lor.

Reunirea celor trei provincii cu Patria-mamă, deși a fost declarată pe rînd, de către fiecare, a avut organul ei reprezentativ, constituit în condițiile binecunoscute ale perioadei respective, a fost făcută de români prin acte de voință liber exprimată pe teritoriul românesc și nu în afara lui.

CENTENAR MEMORANDUM

Informații din arhivele maramureșene privind mișcarea memorandistă

VASILE CĂPÎLNEAN

Memorandumul românilor din Transilvania, elaborat pe parcursul unui deceniu de adânci frământări politice în sînul mișcării de eliberare națională¹, s-a bucurat, din chiar primele momente ale inițierii sale, de sprijinul fruntașilor politici din județele Maramureș, Satu Mare și Sălaj, zonă în care și-au desfășurat activitatea doi dintre liderii acestei mișcări, dr. Vasile Lucaciu și George Pop de Băsești. În jurul acestor două personalități politice, care au ocupat poziții importante în conducerea Partidului Național Român, și care au luat parte activă la viața parlamentară, fiind deci adepții activismului politic, s-au unit, în deceniile care au premers înfăptuirii actului istoric de la 1 Decembrie 1918, întreaga „inteligență” românească de pe aceste meleaguri.

În aceste condiții, în fondurile și colecțiile arhivistice maramureșene au fost depistate de-a lungul anilor valoroase documente, din care o parte au fost publicate², altele se fac cunoscute cu acest prilej. Un prim grup de documente din seria celor publicate provin din anul 1891 cînd, la Baia Mare, fruntașii politici din zonă, printre care remarcăm pe memorandiștii dr. Vasile Lucaciu, Constantin Lucaciu, George Pop de Băsești, Alexiu Berinde și alții elaborează și lansează un înflăcărat apel prin care se convoacă o conferință publică națională pentru data de 17 februarie la Baia Mare, în cadrul căreia urma să se dezbată cîteva din problemele fundamentale ale românilor maramureșeni, sătmăreni și sălăjeni, care de-altfel se găseau tratate în cuprinsul Memorandumului — lipsa celor mai elementare drepturi naționale, uzurparea catedrelor de limba și literatura română, înființate anterior la liceele maghiare din Baia Mare, Satu Mare, Sighet și Carci, neadmiterea folosirii limbii române în relațiile cu administrația și altele.

În apel se susține deschis că „popoarele toate în concertul cultural al omenirii prin limba lor națională se afirmă: Credința, virtutea, cultura și aspirațiunile unui popor prin limba lor națională se manifestă. Durerea, neindestulirea, suferințele unui popor din poezia lui națională, prin limba lui națională se descopere...” și că „noi românii ne-am distins pururea prin o alipire sinceră către legea și limba dulce națională, prin un adevărat eroism”. Iată de ce în consfătuirea plănuită urma să se discute: „asupra mijloacelor care ar fi necesare a se adopera în interesul dezvoltării limbii noastre naționale și a

¹ Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885–1897)*, Cluj, 1973, p. 26–27.

² *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente. 1848–1918*, București, 1981, p. 168–224.

individualității noastre religioase-morale, pe baza legilor existente și în spiritul libertăților publice constituționale”³.

Consfătuirea a avut într-adevăr loc pe 17 februarie 1891, iar în cadrul ei a fost audiat și dezbătut un documentat memoriu prezentat de dr. Vasile Lucaciu, în care se face un aspru rechizitoriu regimului politic de asuprire națională. Analizând modul în care s-a alcătuit și se aplică legea naționalităților din 1868, Vasile Lucaciu arăta că aceasta a fost elaborată „numai pentru escamotarea lumii civilizate, pentru seducerea opiniei publice europene, pentru că nu numai că principiile de libertate și de cultură națională nu s-au dezvoltat în favorul națiunii române, ci, din contra, cu toate măiestriile apucăturilor politice și cu presiuni de tot felul, libertățile publice naționale, condițiunile de progres cultural și economic național, sechestrându-se pe seama unei singure naționalități, suntem ca și deposeați, scoși din cadrele vieții constituționale, legea pentru egala îndreptățire a naționalităților pentru noi e literă moartă, călcată în picioare chiar de aceia care sunt chemați a o susține și a o aplica”⁴.

Destinat a fi înaintat ministrului cultelor și învățămîntului, memoriul analizează în detalii modul în care autoritățile încalcă prevederile constituționale, făcînd imposibil orice pas pe calea progresului pentru români. La două zile, căpitanul de poliție din Baia Mare îl informează pe primar asupra modului în care s-a desfășurat conferința, iar pentru a mai atenua puțin din spiritul ei revendicativ accentuat ține să-și exprime îndoiala în legătură cu numărul de participanți comunicat presei de către Constantin Lucaciu, arătînd că nu este vorba de 500 de persoane ci doar de... nouăzeci⁵.

Odată cu definitivarea, tiparirea și răspîndirea Memorandumului și a Replicii în problema românilor din Ardeal și Ungaria⁶, autoritățile locale sînt atenționate să facă tot posibilul pentru confiscarea lor, precum și a altora, ca de pildă, un manifest al Ligii culturale semnat de V. A. Urechia „decorat cu icoanele lui Traian și Decebal, cu vulturul roman” și care urmărea, după aprecierea lor, „ridicarea sensului de unitate a românilor din patrie și străinătate”⁷; tipărituri ca „Românii din regatul Ungariei și politica maghiară” de Ion Slavici, „Chestiunea Transilvaniei în parlamentul României”, „Românii la Debrețin sau condamnarea dr-ului Vasile Lucaciu”, „Martiriul lui dr. Vasile Lucaciu”⁸ și altele, găsite la Badea Cîrțan, ori simple foițe de țigări „cu chipuri și texte corespunzătoare”, prin care se făcea „propovăduirea conștiinței naționale și instigarea împotriva statului”⁹ (austro-ungar n.n.).

După cum se cunoaște, în mișcarea națională din Transilvania au existat mai multe curente în ceea ce privește necesitatea întocmirii Memorandumului și oportunitatea înaintării lui la împăratul de la Viena¹⁰.

Două dintre documentele inedite reflectă faptul că românii din cercul „Gazetei Transilvaniei” de la Brașov s-au opus mergerii cu Memorandumul la Viena, afirmînd că ei și „Gazeta” se țin „cu sfințenie de programul de la

³ *Ibidem*, p. 191.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 207–208.

⁶ *Ibidem*, p. 207.

⁷ *Ibidem*, p. 215–216.

⁸ *Ibidem*, p. 218–219.

⁹ *Ibidem*, p. 216–217.

¹⁰ Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *op. cit.*, p. 45–48.

1848 și '81, pe care memorialul... l-a călcat" și că ei s-au pronunțat încă înainte ca delegația ardelenilor să plece la Viena că „nu veți câștiga nici cu 999 de memorii ce veți pierde mergînd sfîșiați și dezbinați înaintea Coroanei”¹¹.

Pe altă poziție se situau cei din cercul „Tribunei” de la Sibiu, susținuți de unii politicieni din București care, după opinia lui T. A. Pop de la Brașov, „de mult au încetat de a mai lupta pentru cauza ardelenescă”¹². Printre cei vizați se află cu siguranță șeful partidului liberal D. Sturdza, pe care îl socotește „plăt看 de camarila din Viena și care stă în strînse legături cu ambasada austriacă din București” și care, împreună cu „alți oameni venali și interesați au dus pe scurt vînzătorii noștri la Viena, ca să ne mai trădeze încă odată, căci nu erau deajuns dezastrele de pînă acuma”¹³.

În scrisoarea din 23 octombrie 1894, T.A. Pop, referindu-se la discursul lui Sturdza în parlamentul României, afirmă că acesta l-a „deziluzionat”, fiind de părere că „politica d-lui Sturdza ne-a dus deja și ne duce la ruină și prin apucăturile de felul celei de la Orfeu ne face imposibilă viața noastră aici”.

În aceeași scrisoare, pentru a nu se înțelege cumva că guvernul român se identifică cu poziția lui A. D. Sturdza, brașoveanul T. A. Pop subliniază că „nici un guvern n-a făcut așa de mari servicii cauzei naționale ca guvernul actual, care a dat friu liber mișcării (de solidarizare cu mișcarea națională din Transilvania n.n.) ba a ajutat și materializește cît a putut. Dovadă procesul Mem(orandumului) și altele și altele”¹⁴.

Eșecul încercării de prezentare a Memorandumului la „bunul împărat” a dat dreptate celor care s-au opus acestei ultime mari încercări petiționare. Cei mai dezamăgiți au fost chiar adepții întocmirii și ducerii lui la Viena, după cum rezultă din scrisoarea lui Vasile Lucaciu către George Pop de Băsești cu cîteva luni înaintea procesului de la Cluj, în care el întrevădea însă șansa de a da acestui proces „un răsunset istoric”. De aceea Vasile Lucaciu, încurajîndu-l pe Pop de Băsești, scria: „Aștept cu nerăbdare procesul și sunt convins că vom putea arăta din nou tiranilor noștri demnitatea noastră de a sta neclintîți față de orice tentativă sau ueltire a lor. În ce mă privește pe mine eu stau ca și cum aș fi deja la închisoare, nu-mi pot părăsi casa, fără a fi urmărit de jandarmi. Recunoști, dragă Bade, cît a fost de zadarnic să te încrezi în grația împăratului. Nu se deosebește cu nimic de guvernele sale. Cînd te plîngi la împărat este ca și cum te-ai plînge directorului pușcăriei contra brutalităților temnicerului. Cauza noastră națională nu se poate câștiga decît prin lupta și solidaritatea noastră dîră și neînfricată”¹⁵.

Procesul memorandiștilor ținut la Cluj a prilejuit un moment de puternică afirmare a idealului de unitatea națională și a spiritului de sacrificiu pentru acest nobil țel. Un mare ecou a avut acest proces în rîndul tineretului român universitar. O scrisoare inedită expediată din gara Predeal aceluiași domn Mazăre din Liga culturală atestă interesul manifestat de tinerii și studenții români din Transilvania și Bucovina față de Congresul studenților ținut în

¹¹ Arh. St. Baia Mare, colecția Documente, inv. 441, doc. 1/1892.

¹² Ibidem, doc. 2/1892.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, doc. 7/1894.

¹⁵ Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *op. cit.*, p. 272—273.

septembrie 1894 la Constanța, la care s-a protestat energic împotriva politici de asuprire națională a românilor din provinciile aflate sub dominație străină¹⁶.

Pentru a putea participa la acest congres, Liga culturală a luat măsurile de rigoare pentru a asigura intrarea studenților de la universitățile din Viena, Cluj, Budapesta și Cernăuți în România, cu toate măsurile de strictă supraveghere luate de guvernul de la Budapesta.

„Măsuri de precauție au luat — îl asigură R. Bersan pe Mazăre — se pot trece 20—25 de studenți și trebuie să sperăm că o parte din ei se vor fi îngrijit a avea actele necesare cu dinșii. Vă mai rog a încunoșciunța pe domnii studenți ca să vină deodată cu toți, ar fi mai nimerit ca ei să sosească aicea diferite trenuri în cursul a una sau două zile consecutiv”¹⁷.

În legătură cu același congres studențesc de la Constanța se pronunță Russu Șirianu la 11 septembrie 1894 din Sibiu, din cercul „Tribunei”, fiind de părere a fi invitat acolo „Ziaristul vienez Eigl, cunoscut de cei din Liga culturală de la procesul Memorandului”, despre care se afirmă că „ar face un bun serviciu național venind acolo”¹⁸.

În încheiere, dorim să ne mai oprim asupra unui document care ne aduce câteva informații în legătură cu ecoul mișcării memorandiste în străinătate. Este vorba de data aceasta de mediul britanic, de unde, la data de 11 august 1894, îi scria unui confrate din țară, nefiind exclus să fie același Mazăre, un anume George N. Gologan, viitorul istoric, vorbindu-i despre ziarele londoneze care s-au ocupat de chestiunea națională a românilor transilvăneni și anume „Deuly Chronicle”, care a publicat un lung interviu cu M-ele Del’homme, „Times” și „Standard”, cu precizarea că acesta din urmă, „în o edițiune de seară, conține câteva rînduri contra noastră, natural că ele erau de proveniență jidănească, în orice caz de proveniență străină”, dar că „la aceste rînduri, precum și la o telegramă din Viena, despre intențiunile pacificatoare ale lui H. am răspuns eu, ceea ce „Standard” a publicat pe și care vi-l remit aici alături. Desigur că englezii cînd au cîtit aceste rînduri și răspunsul nostru au văzut imediat care este mai civilizat”¹⁹.

În aceeași scrisoare, George N. Gologan vorbea despre intențiile sale de a organiza de Crăciun un miting acolo, dar „numai atunci cînd mai găsim români aici, pentru că altfel va fi aproape imposibil”. După părerea sa, „Replica... nu este tocmai convenabil a o traduce încă odată, sunt însă de părere a traduce în engleză Memo (randumul) prezentat la Curtea din Viena, aceasta este ușor de făcut, mi departe, după ce-l vom traduce trebuie să mergem cu ella Parlament și acolo să-l distribuim la toți membrii”²⁰.

În concluzie, documentele inedite prezentate mai sus pe larg aduc câteva detalii importante atît asupra climatului politic din ultimul deceniu al secolului trecut, în care s-a desfășurat lupta pentru eliberare națională, cu contradicții determinate, nu în problema scopului urmărit cît de metodele cele mai adecvate. În același timp, ele ne spun cîte ceva și despre ecoul mișcării memorandiste în mediile străine.

¹⁶ Vasile Netea, *Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice și culturale între 1859—1918*, București, 1979, p. 463—466.

¹⁷ Arh. St. Baia Mare, colecția Documente, inv. 441, doc. 5/1894.

¹⁸ Ibidem, doc. 6/1894.

¹⁹ Ibidem, doc. 4/1894.

²⁰ Ibidem.

R É S U M É

L'auteur de cet article analyse un grand nombre de documents publiés ou inédits des Archives de Baia Mare et met en évidence des nouveaux aspects de la lutte nationale des Transylvaniens pendant le Mouvement des memorandums. Il révèle le rôle de Vasile Lucaciu et George Pop de Băsești, les chefs du mouvement, dont la contribution dans la lutte pour l'Union a été décisive.

P R É C I S

The author of this article analyses a very important number of published as well as unpublished documents of the Baia Mare Archives, and reveals new aspects of the Transylvanians national struggle during the Memoranda Movement. He underlines the decisive role played by Vasile Lucaciu and George Pop de Băsești, leaders of the movement, who would have a significant part in the fight for the Union.

Românii hunedoreni în sprijinul Memorandumului din 1892

ION FRĂȚILĂ

Memorandumul românilor transilvăneni din anul 1892, precum și acțiunile lor din perioada procesului intentat fruntașilor Partidului Național Român, se înscriu ca o etapă distinctă în istoria mișcării naționale a românilor subjugăți de monarhia dualistă austro-ungară. Acestea au fost cele mai mari și mai însemnate acțiuni din perioada de după revoluția de la 1848 și pînă în preajma destrămării Austro-Ungariei.

În etapa cunoscută în istorie ca „perioada memorandistă”, în ciuda marilor greutăți și piedici întîmpinate din partea administrației străine, românii subjugăți au reușit să ridice sus steagul luptei de eliberare, să activeze mase din ce în ce mai mari de români, să însuflească încrederea acestora în lupta pentru afirmarea naționalității, pentru cucerirea de drepturi democratice. Marele merit al acțiunilor din această perioadă mai constă și în faptul că problema românească din monarhia bicefală a fost ridicată la rangul de problemă europeană, în susținerea și rezolvarea ei căutîndu-se sprijin dezinteresat la țări, categorii sociale, partide sau personalități care, în numele principiilor umanitare, luau apărarea naționalităților oprite.

După cum se știe, prin ideile Memorandumului se pretindeau, în esență, drepturi pe seama poporului român, echivalente cu importanța sa numerică și în viața social-economică a țării. În partea de concluzii care invocă aceste argumente, logica lui este perfectă. „E adevăr neîndoios că muncesc pămîntul acesta și jertfesc din roadele muncii lor plătind tot felul de dări pentru susținerea statului. E adevăr neîndoios că dau, ca oșteni, jertfă de sînge pentru susținerea statului. E adevăr neîndoios că dau, ca oșteni, jertfă de sînge pentru apărarea țării. E adevăr neîndoios dovedit prin miile de școli, pe care le-au înființat și le susțin din propriile mijloace, că ei au conștiința națională și nu vor să fie luați drept niște indivizi, ci se impun ca popor deosebit, care are aspirațiile sale culturale. E adevăr deosebit prin luptele care le-au purtat în timpul secolelor trecute fără de răgaz și prin silințele despre importanța lor etnică, geografică și politică, își cunosc drepturile și țin să fie tratați întru toate deopotrivă cu poporul maghiar”¹.

Avînd caracter politic precumpănitor, Memorandumul urmărea atingeră scopului prin surparea temeliiilor constituționale ale monarhiei dualiste, statornicită de o dietă cu caracter feudal, fără participarea românilor în proporție corespunzătoare cu numărul și însemnătatea lor. Astfel, criticînd legea electorală. Memorandumul dovedește că majoritatea românilor sînt împiedicați de la exercitarea dreptului de vot, pentru că legea electorală prevedea un cens mai ridicat pentru Transilvania. Dispozițiile sale privitoare la teritoriile locuite de români prevedeau 50.000—60.000 de locuitori la un deputat pe cînd în teritoriile secuiești acest număr scădea la aproape jumătate, iar arondarea cercurilor electorale era cu totul nedreaptă. În modul acesta, după aproape o jumătate de veac de la eliberare din șerbie, țărănimea era despuiată de cele mai elementare drepturi cetățenești.

¹ Vasile Netea, *Istoria Memorandumului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947, p. 140.

Legea naționalităților și mai ales arbitrariul aplicării ei, excludea pe români de la funcții superioare, după cum excludea limba română din administrație, făcând în mod treptat pe români să devină tot mai străini în țara lor, pe care strămoșii și părinții lor au apărut-o cu sîngele. De aceea, nu întimplător mișcarea Memorandumului, cu adînci rădăcini în conștiința poporului român, s-a înscris puternic în tradițiile străvechi ale acestui popor pentru libertate și demnitate, devenind o verigă superioară a unui proces multisecular ce s-a integrat organic în fluxul istoric obiectiv al poporului român ca și al altor popoare aflate sub dominația unor mari imperii multinaționale.

Protestînd la Viena în fața opiniei publice europene, dr. Vasile Lucaciu a demascat politica autorităților Imperiului austro-ungar față de români, declarînd: „de vom pieri noi care am venit la Viena ca reprezentanți, în număr de peste trei sute de oameni, nația noastră nu va pierii, pentru că acasă mai sînt două milioane nouă sute nouăzeci și nouă de mii de români... Azi vorbim înaintea Europei”².

Pămîntul hunedorean a cunoscut puternice frămîntări și ridicări la luptă ale românilor încă înainte de mișcarea memorandistă. În acest sens se remarcă apelul, redactat la 17 februarie 1883 de către fruntașii luptei naționale Ioan Papiu, Lazăr Petco, Virgil Olariu și Francisc Hossu Longin pentru participarea a cît mai multor români la adunarea fixată în Deva la data de 10 martie a aceluiași an, în scopul protestării contra legilor școlare ale lui Trefort din 1879 și 1883, îndreptate împotriva folosirii limbii române și a existenței școlilor românești.

Iată cum este formulat acest apel: „Subscriși, în coînțelegere și unire cu mai mulți amici, am aflat de indispensabilă trebuință a convoca o adunare a tuturor românilor din comitat pe ziua de 10 martie 1883 stil nou, după amiază ora 3, aici în Deva, pentru ca între marginile legii să găsim modalitățile eficace și măsurile corespunzătoare spre a întîmpina noul proiect de lege, pe care guvernul unguresc și camera din Budapesta se încearcă din nou a-l crea în contra existenței naționale, referitor la instrucțiunea în școlile medii, prezentat deja camerei. Drept aceea, pe cînd ne luăm voia a-ți atrage atențiunea asupra acestui momentos obiect, te invităm cu tot respectul să binevoiești a te prezenta negreșit la acea adunare, în tot cazul remarcabilă, și totdeauna a stăruii atît la inteligența cît și la poporul de rînd din jurul dumneata, să se prezinte în număr cît se poate de considerabil, ca astfel să putem da, chiar și prin numărul participanților, însemnătatea cuvenită acestui act ce este a se săvîrși”³.

În încheierea rezoluției adunării românilor hunedoreni din 10 martie 1883, printre altele, se arăta: „Avînd în vedere că prin proiectul de lege ce se intenționează a se valida ca lege vedem voința de a surpa absolut existența noastră națională, dînd curs și dezvoltare liberă curentului sinistru din țară înscăunat de fanatism, pentru maghiarizarea a toată populația țării în mod nepatriotic și care este un atentat ce se comite condamnabil contra naționalității noastre... avînd în vedere că suprema condițiune a bunăstării și înfloririi

² Idem, *De la Petru Maior la Octavian Goga. Studii și evocări istorice* București, 1944, p. 250.

³ Arh. St. Deva, fond Vicariatul greco-catolic Hațeg, dosar 187/1883, f. 16.

patriei nu poate să condiționeze de la nemulțumirea absolută a unei populațiuni a patriei în număr de aproape trei milioane de suflete, oricât de salutară ar părea aceea elementului astăzi domnitor rasei maghiare... În fața țării, în fața patriei pe care mult și cu duioșie o iubim și în fața lumii, contra acestei încălcări a civilizațiunii prin instrucțiune protestăm cu solemnitate!"⁴

După ce s-a făcut cunoscut refuzul împăratului Francisc Iosif I și s-a răspândit vestea referitoare la agresiunile împotriva memorandiștilor, în diferite țări europene se conturează numeroase mișcări de protest de o amploare și intensitate deosebite. Mitingurile de amploare au loc, la București și numeroase localități din România. În chemările pentru aceste manifestări se dezvăluiau lumii toate nedreptățile suferite de românii din monarhia austro-ungară, dar se cuprindeau și prevestiri încurajatoare cu privire la izbînda care va veni, care trebuia să vină, deoarece generații mari au visat-o, o visau atunci toți românii devenind drapelul și crezul lor⁵.

Urmărirea în justiție a fruntașilor politici români a prilejuit un alt val de proteste împotriva regimului dualist, însoțite de numeroase manifestații pentru unitate. Acestea lăsau să se întrevadă că singura posibilitate de îndreptare a nedreptăților suferite de poporul român este împlinirea dezideratelor cu privire la autonomia Transilvaniei și egalitatea în drepturi a poporului român.

Asemenea manifestări determină dispariția calcului prefăcut al guvernului, locul lui fiind luat de o agitație prevestitoare unor măsuri drastice pentru primăvara anului 1894. Acestea s-au concretizat în încercări de corupere și intimidare a fruntașilor politici ai românilor, urmate de altele de ordin administrativ, judiciar și politic. Pe această linie se urmărea etatizarea administrației județene în timpul cel mai scurt, introducerea cenzurii preventive pentru ziarele nemaghiare, înăsprirea pedepselor pentru agitațiile „antipatriotice”, desființarea legii naționalităților, modificarea legilor școlare, numirea corpului profesoral la școlile confesionale, aprobarea de către Ministerul Cultelor a numirii profesorilor la institutele teologice, măsuri energice represive împotriva preoților agitatori, suspendarea dreptului de asociere și întrunire⁶. Zadarnice au fost aceste eforturi. Prin ele se obțin doar rezultate aparent lipsite de trăinicie, întrucît cauzele care au generat mișcarea nu numai că nu au fost înlăturate, dar nici măcar atenuate.

Înainte cu două luni de începerea procesului memorandiștilor, agitațiile, frământările și mișcările au cunoscut o deosebită intensitate pe pămîntul transilvănean, dincolo de Carpați, precum și în străinătate. Însăpămîntate, autoritățile recurg la tot felul de măsuri, unele mai nechibzuite ca altele. Spre a întîmpina mișcările românilor, care le aminteau pe cele din 1848—1849, se face apel la sprijinul armatei. Printre zonele unde situația este apreciată a fi mai gravă se situează cea din jurul Orăștiei. Rapoartele prefecților reliefau că la procesul Memorandumului vor participa un mare număr de țărani, că românii vor să pregătească „inculpaților” un drum triumfal.

Zadarnice au fost toate măsurile luate. Numeroasele mișcări de protest de la sfîrșitul lunii aprilie și începutul lunii mai, împotriva politicii agresive a guvernelor maghiare au dovedit fără putință de tăgadă că „poporul este cu

⁴ Arh. St. Cluj Napoca, fond Francisc Hossu Longin, dosar 251/5, f. 6.

⁵ Vasile Netea, *Istoria Memorandumului...*, p. 335—336.

⁶ Z. Piclișanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandiștă a românilor din Ardeal*, în „Revista Fundațiilor regale”, I (1934), nr. 6, p. 85—86.

conducătorii". Pretutindeni poporul îi asigura pe memorandiștii, comparați cu „falnici stejari", că loviturile ce li se dau lor sînt simțite de „întreg codru" și că, în timp ce ei, stejarii, stau neînfricați, „codrul vîjîie" încredințîndu-i că nu vor fi lăsați singuri⁷.

Drumul memorandiștilor de la Sibiu la Cluj a fost o adevărată cale triumfală. În toate gările mulțimea de oameni și-a întîmpinat conducătorii cu flori și cîntece naționale de îmbărbătare, din care nu lipsea „Deșteaptă-te române!". După cum relatea corespondentul „Gazetei Transilvaniei", în ziua de 7 mai, orașul Cluj, unde s-a desfășurat procesul Memorandumului, avea o înfățișare neobișnuită. „De ieri Clujul și-a schimbat fața—aprecia susnumitul corespondent a doua zi, 8 mai — Cu toate trenurile și pe toate intrările Clujului venea românii din toate părțile țării cete-cete. Aproape toate satele Transilvaniei sînt reprezentate astăzi la Cluj, Banatul-Tișoara, Crișana, Maramureșul, Sălajul, Valea Bistriței, Munții Apuseni, cu un cuvînt toate colțurile locuite de români și-au trimis reprezentații la Cluj"⁸.

În majoritatea localităților transilvănene au avut loc entuziaste și emoționante manifestații de simpatie, de solidaritate, îmbărbătare și nădejde pentru împlinirea dreptății. Numeroase telegrame și scrisori de solidaritate, întărite de zeci, sute și mii de semnături, ale locuitorilor de pe străbunele meleaguri hunedorene încredințau pe „inculpați" că ei sînt cu trup și suflet în simțămînte, în gânduri și aspirații alături de ei. Prin ele ei vesteau lumii că Memorandumul este al întregului popor român, că izbînda dreptății nu este departe.

Astfel, cei peste două mii de români din localitățile Roșcani Panc-Săliște, Mihăești, Făgețel și Stretea, adunați la Roșcani în ziua de 20 aprilie 1894, adresîndu-se conducătorilor luptei naționale implicați în proces, arătau: „Falnici stegari! Ilustrii bărbați! Ziua nemesiei (răzbunării), ziua de neagră răzbunare, iat-o sosită. Ziua înviforată și de grea cumpănă, iat-o că răzbește furtunatic asupra noastră. Lacrimi ude, suflete zguduite și inimi zbuciumate de greul durerilor unesc maiestatic ecoul de gânduri și rugăciuni ridicate din piepturile arzătoare ale milioanei de frați de un sînge cu voi și înălțate sus, sus, la Dumnezeuirea neamului nostru, la a ei veșnicie nepîngărită. Poporul românesc din comunele unificate Roșcani-Mihăești, comitatul Hunedoara, în fața nemaipomenitelor porniri dușmănești și ale prigonirilor nebunatic desprinse față de noi în mod atît de josnic de stăpînirea neomenoasă și dușmană vieții noastre românești, greu lovit prin cel mai nou și mai temerar act de violență, face următoarele enunțiațiuni: 1. Memorandumul prezentat la supremul factor constituțional este vorba limpezită a inimilor noastre, este mărgăritarul politicii noastre. 2. Procesul intentat frunțășilor din comitetul nostru central al Partidului Național și care este fixat pe ziua de 25 aprilie (7 mai) este a se privi și primi de al nostru proces. 3. Orce sentință sau verdict se va pronunța asupra capetelor acestor frunțăși ai noștri este a se privi ca aduse și asupra noastră. 4. Facem responsabil guvernul țării pentru orce întîmplare ce ar urma din acest act de înaltă nepolitică a sa și sîntem prea plăcut îndemnați a declara că sîntem rezoluți (hotărîți) a aduce orce jertfă pentru ei și a-i apăra pînă la cea din urmă picătură de sînge al nostru în contra tuturor fără-delegilor ce ar izvorî nedreaptă sentință. Iar voi luptaci neînfricați, luptați-vă

⁷ Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Români. București, 1968, p. 67.

⁸ „Gazeta Transilvaniei", nr. 91 din 26 aprilie/8 mai 1894.

cu bărbăția cu care ne-ați știut storce pînă acum iubirea, respectul și admirația noastră, Noi, poporul, numai peste trupurile noastre vom lăsa ca să fim despărțiți. Izbînda cauzei noastre. Cu îmbărbătări frățești”⁹.

Într-o scrisoare din Deva se spunea: „Poporul român, bărbați, femei, tineri, bătrîni, mici și mari din opidul Deva, cu trup și suflet declară că procesul Memorandumului e procesul lor; judecîndu-se și osîndindu-se reprezentanții legitimi ai noștri, judecați și osîndiți vom fi noi, poporul”¹⁰.

La asemenea acte era firesc ca autoritățile să nu stea cu mîna în sîn. Rapoartele diferiților prefecți ai comitatelor românești nu mai conțeneau să sosească pe adresa Ministerului de Interne, prin acestea solicitînd luarea de măsuri drastice împotriva mișcării naționale românești. „Numai prezența forței armate este în stare să frîneze pe valahii agitați, numai ea poate împiedica izbucnirea primejdioasă”¹¹.

Repetat, în rapoartele autorităților se arăta că procesul memorandiștilor a produs în sînul populației românești o mare indignare, ceea ce de fapt reprezintă un adevăr. Semnificativ în acest sens ni se pare protestul românilor din satul Visca, din 20 aprilie 1894. Iată ce se spune în acest protest: „După ce v-au tras în judecată pentru că ați îndrăznit a înainta suferințele poporului român printr-un memorandum la capul suprem al statului și vă învinovătesc cum că ați lucrat fără consimțămîntul poporului român, ceea ce nu e adevărat, călci Memorandumul și noi subscriși la această adeverință cu toți îl primim de al nostru și cu al nostru consimțămînt l-ați făcut, cauza pentru care luptați cu energie e a întregului popor român, vă admirăm cu dragoste și ne declarăm solidari cu voi cu inima și sufletul nostru. Mergeți înainte cu perseverență pe calea de grea încercare, că dreptatea e a voastră și noi sîntem în tot locul cu voi. Protestăm cu energie contra persecuțiilor ce vi se fac. Tărie și credință neclintită, căci noi fiind dreptatea, cu noi este Dumnezeu”¹².

Acest protest constituie o replică a celor peste trei sute de români din Visca la ideea susținută de guvern că memorandiștii nu ar prezenta năzuința întregii populații românești transilvănene. Același lucru fac în hotărîrea lor și cei din Simpetru, care adresîndu-se memorandiștilor implicați în proces arată: „Falnici stegari ai românismului! Ca un far luminos în noaptea furtunoasă a iernii, astfel v-ați ridicat voi, neînfricați luptători, în noaptea cea plină de suferințe a vieții românești ca să ne arătați calea mîntuirii. Dar stăpînii întunericului, dușmanii libertății popoarelor, au sărit ca să vă stingă puterea luminoasă, aruncîndu-vă în mușgaiul temnițelor. Prea tîrziu! Focul iubirii de neam s-a aprins și arde cu flăcările stinse în inimile milioanele de români. Veți merge deci cu fruntea ridicată înaintea judecătorilor voștri, căci nu voi, ci prin voi întregul popor român va fi judecat. Cu voi sîntem, căci voi pentru noi suferiți”¹³.

Fiind întărite cu zeci și sute de semnături, asemenea adeziuni încredințau pe inculpați că întregul popor român, bărbați, femei, bătrîni și tineri, sînt cu trup și suflet în gînduri și aspirații alături de ei. Acestea demonstau lumii că Memorandumul a fost al întregului popor român, că procesul intentat frun-

⁹ Arhiva Muzeului Unirii-Alba Iulia, inv. nr. 424.

¹⁰ „Tribuna”, nr. 94/1894.

¹¹ Arh. St. Oradea, fond Prefectura județului Bihor, Cabinetul prefectului, dosar 4/1 94, f. 3.

¹² Arhiva Muzeului Unirii-Alba Iulia, inv. nr. 493.

¹³ Ibidem, inv. nr. 433.

tașilor luptei politice a inițiatorilor acestuia este de asemenea procesul întregii națiuni române, că izbînda dreptății nu era departe.

R É S U M É

L'auteur souligne que „le période des mémorandums” représente un point culminant de la lutte du peuple roumain pour les droits politiques et nationales, un moment d'une signification historique, le plus important après la Révolution de 1848. Le Memorandum stipulait que les roumains devraient avoir des droits correspondant à leur nombre et à leur importance dans la vie socio-économique du pays.

L'article démontre que les roumains de Hunedoara, aussi que les autres, se sont revoltés, même avant 1892 contre les abus des autorités qui visaient les institutions roumaines de culture et surtout la langue roumaine. L'auteur a inséré des extraits des documents de l'époque et a démontré que les roumains de Hunedoara considéraient le procès du Memorandum comme le procès de tous les roumains opprimés donc, comme leur propre procès.

P R É C I S

The author underlines that the „memoranda period” represents a climax of the Romanian people's struggle for political and national rights, a moment of historic significance, the most important one after the 1848 Revolution. The Memorandum stipulated that the Romanians' right should be in accordance with their number and importance in the country's socio-economic life.

This paper shows that, besides the other Romanians, those of the Hunedoara county rised even before 1892 against the authorities attempts to undermine Romanian cultural institutions and especially the Romanian language. The author inserts excerpts from documents of the time and demonstrates that the Romanians of the Hunedoara county considered the Memorandum trial as all the oppressed Romanians' trial, thus as their own.

Contribuții privind lupta națională a românilor din Bihor în perioada mișcării memorandiste (1881—1894)

IOAN POPOVICI

A doua jumătate a secolului al XIX-lea se înscrie în frământata și zburcuiată istorie a poporului român ca o perioadă deosebit de bogată în evenimente pline de conținut și cu adânci și semnificative urmări asupra destinului întregului neam românesc. Acum, în urma energicului act istoric de la 24 ianuarie 1859, s-a format statul național modern român și tot acum, în urma războiului din 1877—1878, a fost cucerită, pe cimpurile de bătălie, independența națională a României. La scurt timp, la 10 mai 1881, are loc proclamarea regatului României, eveniment care a însemnat recunoașterea internațională a situației interne și externe a noului stat independent.

Existența statului național român, cucerirea și recunoașterea independenței lui au exercitat o puternică influență asupra românilor aflați sub dominație străină. Ca urmare, între 12 și 14 mai 1881, se întrunește la Sibiu conferința națională a românilor din Transilvania și Banat, care hotărăște unificarea celor două partide în unul singur: Partidul Național al Românilor din Ungaria și Transilvania. Scopul creării acestui partid era acela, așa după cum reiese și din Programul partidului unificat, al rezolvării celor mai de seamă probleme ale națiunii române din Transilvania, Banat și părțile vestice: lupta pentru recâștigarea autonomiei Transilvaniei; folosirea limbii române în administrație și justiție în toate ținuturile locuite de români: numirea, în aceleași ținuturi, de funcționari români sau cunoscători ai limbii române; revizuirea legii naționalităților, lărgirea dreptului de vot, lupta împotriva asupririi naționale ș.a.¹

Tot acum, Conferința a luat hotărîrea de a se alcătui un *Memoriu* în care să fie analizată situația românilor din monarhia habsburgică sub toate aspectele și care să fie dat publicității. În anul 1882 *Memoriul* este publicat la Sibiu în 4 limbi: română, maghiară, franceză și germană. El supune unei analize critice legile nedrepte ale monarhiei dualiste: legea electorală, a presei și legiuirile agrare; dezvăluie scopurile dualismului: asigurarea hegemoniei urmărind să dizolve toate naționalitățile neaustriece și nemaghiare. Conelementului german în Cisleitania și a celui maghiar în Transilvania, cluzia analizei era fără echivoc: „niciodată și în nici o împrejurare națiunea română nu se va putea împăca cu sistemul dualist”². Dezvăluind opresiunea exercitată de clasele dominante beneficiare ale dualismului, *memoriul* urmărea subminarea sistemului dualist însuși și, prin aceasta, viza dezmembrarea monarhiei austro-ungare.

Constituirea Partidului Național al Românilor din Ungaria și Transilvania și adoptarea programului său politic au provocat în rîndurile maselor românești din Transilvania și Ungaria o „puternică agitație daco-română”. La Beiuș, la Beliu, în jurul acestor localități din comitatul Bihor, ca de altfel și în întreaga regiune a Maramureșului, organele locale ale comitatului semna-

¹ *Unirea Transilvaniei cu România*, 1 decembrie 1918, ed. II, București, 1972, p. 191.

² Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, 1918, vol. I, București, 1983 p. 208.

lau starea de spirit „daco-romană”³. De asemenea, avându-se în vedere că preoții ortodocși din zona Beiuș-Tinca-Beliu, din comitatul Bihor, erau „pătrunși de sentimente daco-române și desfășoară o puternică agitație împotriva ordinii de stat din Ungaria, comitele suprem al Bihorului solicita Ministerului de Interne al Ungariei dislocarea de trupe permanente în aceste zone”⁴.

Perioada anilor 1883—1891 se caracterizează și în comitatul Bihor, ca de altfel în întreaga Transilvanie, printr-o înăsprire a măsurilor luate de autoritățile de stat ungare împotriva populației românești, a maghiarizării învățământului confesional, a impulsivității predării și învățării limbii maghiare de către elevii de naționalitate română, a sancționării învățătorilor și profesorilor care nu obțin rezultate pe linia menționată mai sus, a înăbușirii oricărei activități pe linia deșteptării sau cultivării sentimentelor naționale românești. Astfel, în anul 1883 parlamentul maghiar promulgă o nouă lege școlară, care prevedea, printre altele, sporirea orelor de predare a limbii maghiare în școlile medii ale celorlalte naționalități, ascultarea la orele de curs numai în limba maghiară, iar examenul de sfârșit de an să se facă în fața unei comisii numite de guvern⁵. În anul 1884 autoritățile din Bihor iau măsuri pentru împiedicarea sărbătoririi centenarului răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan, iar ministrul de interne atrăgea atenția comitelui suprem ca să ia măsuri de împiedicare a răspîndirii lucrării „Centenarul revoluției române de la 1784”, apărută la București⁶.

În luna mai a anului 1885 Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice al Ungariei, pe motivul că „patronii școlilor fac abstracție de prevederile stricte ale Legii nr. XVIII din 1879, care legiferase obligativitatea predării maghiare în toate instituțiile de învățămînt”⁷, face cunoscut comitelui suprem al comitatului Bihor că a hotărît să declare „nule și nevalabile alegerile și angajările ca învățători ordinari, suplinitori sau temporari a tuturor persoanelor care au dobîndit diplome de învățători începînd cu data de 30 iunie 1882, deoarece nu și-au însușit limba maghiară în vorbire și scriere în așa măsură încît să o poată preda la școlile elementare”⁸. Prin circulara din 28 mai 1885, trimisă forurilor ecleziastice nemaghiare și comiților supremi ai comitatelor din Ungaria și Transilvania, ministrul cultelor și instrucțiunii publice făcea cunoscut că sînt „anulate și declarate nule toate diplomele de învățători care au fost eliberate de instituțiile preparandiale cu limbă de predare nemaghiară începînd cu data de 30 iunie 1882”⁹. Sînt anulate, de asemenea, toate diplomele de învățători care s-au eliberat unor persoane care nu și-au însușit limba maghiară în vorbire și scriere încît să o poată preda în școlile elementare”¹⁰. În luna decembrie 1885 același ministru aducea la cunoștința comitelui suprem al Bihorului măsurile luate împotriva școlilor românești și învățătorilor români în

³ Arh. St. Oradea, fond Prefectura județului Bihor, inv. 25, dosar 2/1882, f. 1—3.

⁴ Ibidem, f. 4. Vezi și Bihor. *Permanențe ale luptei naționale românești. Documente*, vol. I (1892—1900), București, 1988, p. 9.

⁵ Arh. St. Oradea, fond Prefectura județului Bihor, inv. 25, dosar 2/1883, f. 1—2. Vezi și *Unirea Transilvaniei cu România...*, p. 193—195.

⁶ Arh. St. Oradea, fond Prefectura județului Bihor, inv. 25, dosar 1/1884, f. 24—30, 49—50.

⁷ Ibidem, inv. 23, dosar 166/1885, f. 2.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, f. 3—5.

¹⁰ Ibidem, f. 5.

scopul „încetării influenței dăunătoare a uneltirilor antipatriotice ale naționalității române asupra școlilor”¹¹.

De o atenție deosebită, în anii 1886—1887, din partea autorităților centrale și locale, se bucurau manifestările și simțirile naționale românești. Astfel, rapoartele și informările organelor de urmărire semnalează că în sinul populației românești din zona Beiușului se observă „o agitație continuă”, că populația din această parte a Bihorului afirmă cu stăpânirea maghiară, „are zilele numărate”, „că nu mult va mai fi aici ungurul domn, deoarece vine ora socotelilor...”, că din România „s-au trimis arme pentru înarmarea românilor, că atunci nu va trebui să se plătească impozite și atunci va fi tot românul domn”. În vederea mobilizării populației românești la luptă, pe pereții clădirilor din orașul Beiuș au fost afișate și se puteau citi afișe mobilizatoare în număr foarte mare, ca „Deșteaptă-te române!”, „Să scuturăm jugul maghiar!”, „Sus române!” ș.a. Preoții români „dau dovadă de lipsă de patriotism și au sentimente antimaghiare”. Ca urmare a acestei situații, în rîndul populației de naționalitate maghiară există temerea că „se vor repeta evenimentele sîngeroase ale revoluției române de la 1848 din Transilvania... și deci este necesară trimiterea la Beiuș a unor forțe militare superioare”¹².

În această atmosferă de frământare națională și socială, atmosfera existentă în toate provinciile locuite de români și aflate sub ocupație ungurească, la Conferința Partidului Național Român din 7 mai 1887 se ia hotărîrea în-tocmirii și înaintării unui „memorial” către împăratul Francisc Iosif I, prin care să se aducă la cunoștință situația deosebit de grea în care era adus po-popul român din Transilvania, supus unei drastice politici de deznaționalizare. În 1890, prin sîrguința patriotului ardelean Iuliu Coroianu, proiectul Memorandumului era redactat, cizelat și adus la cunoștința Conferinței Naționale din luna octombrie 1890¹³, urmînd să fie prezentat în fața tronului numai după ce va fi pregătită mai întîi opinia publică.

Odată terminată acțiunea de informare și pregătire a opiniei publice europene, în zilele de 21—22 ianuarie 1892 se întrunește la Sibiu conferința Partidului Național Român în vederea luării hotărîrii de înaintare a Memorandumului la Viena. În vederea desemnării delegaților la această istorică conferință, bihoreni se întrunesc în conferințe pe cercuri electorale, unde își aleg delegații și afirmă în unanimitate că „în toate acțiunile politice aparțin Partidului Național Român”¹⁴. Alegătorii din cercul Beiușului, conștienți de importanța momentului politic pe care-l trăiesc și-l înfăptuiesc, declară că „așteaptă de la simțul românesc și de la conștiința acestora (a delegaților n.n.) că, prin această însărcinare, vor și satisface aceleia cu toate însuflețirea inimii lor”¹⁵. Mai mult, românii din cercul electoral al Beiușului „doresc ca deciziunile conferinței să fie cit de roditoare pentru românime”¹⁶.

Definitivat la Conferința Națională a Partidului Național Român din 25—26 martie 1892, Memorandumul este dus la Viena pentru a fi prezentat

¹¹ Ibidem, înv. 24, dosar 165/1885, f. 1.

¹² Ibidem, înv. 25, dosar 2/1887, f. 14—15. Vezi și Viorel Faur, Mihai Apan, *Manifestări politice ale populației românești din Bihor între 1870—1905*, în „Crisia”, XIV, Oradea, 1984, p. 57.

¹³ 1918. *Unirea Transilvaniei cu România*, ed. III, București, 1978, p. 190.

¹⁴ Arh. St. Buc., fond Consiliul Național Român Sibiu, dosar 4, f. 11—24.

¹⁵ Ibidem, f. 28—29.

¹⁶ Ibidem, f. 38.

împăratului, care refuză primirea reprezentanței naționale românești. După o adevărată odisee, trecînd prin cancelariile imperiale, cea a ministrului maghiar de pe lingă persoana împăratului, a primului ministru și a ministrului de interne al Ungariei, Memorandumul este restituit lui Ioan Rațiu cu „mențiunea” că ministrul nu e dispus a înainta împăratului memorande elaborate de indivizi fără nici o împuternicire din partea poporului român¹⁷.

Vestea neprimirii delegației de către împărat, aprecierile jignitoare a guvernanților unguri la adresa delegației românești și manifestările violente ale unor mase șoviniste maghiare au produs o nemulțumire profundă în rîndul populației românești de pretutindeni, au avut loc numeroase acte de solidaritate cu memorandiștii. Vasile Lucaciu, într-un discurs ținut în acele zile la o întrunire din Viena, declara: „De vom pieri noi care am venit la Viena... în număr de peste 300 de oameni, nația noastră nu va pieri, pentru că acasă sînt două milioane nouă sute nouăzeci și nouă mii de români... Azi vorbim înaintea Europei”¹⁸. Solidari cu memorandiștii s-au declarat și studenții universitari din Iași care, în număr de „vreo zece mii de oameni, s-au întrunit în fața statuiei lui Ștefan cel Mare, unde s-au rostit discursuri”¹⁹. Același lucru l-au făcut și studenții din București, care la data de 8/20 iunie 1892, au organizat o adunare de la care au trimis regelui „o depeșă”, rugîndu-l să informeze în străinătate pe prietenii românilor despre starea fraților lor din Ungaria și Transilvania²⁰.

În luna iunie 1894 studențimea ieșeană, în număr mare, cu muzică și torțe, au făcut „o manifestație entuziastă” la consulatul francez și german din Iași, cu care ocazie consulul german „a pronunțat un discurs pentru rege și toți românii”. Culmea entuziasmului acestei manifestații a fost momentul în care studenții și manifestanții au fost întâmpinați de un grup numeros de muncitori italieni, care clădeau un liceu și Universitatea din acest oraș. Strigătele „Trăiască România, trăiască Italia”, „uralele nesfîrșite repetate de mii de glasuri și din adîncul inimii” umpleau văzduhul”²¹.

N-au rămas de-o parte nici studenții români de la Academia de drept din Oradea, care, deși se aflau sub stăpînire străină și sub o strictă supraveghere a conducerii Academiei și a organelor de politică, au avut o ținută demnă și de luat în seamă. Ziarul „Nagyvárad”, referindu-se la acțiunile studenților români, consemna faptul că „Mișcările naționale, agitațiile românești au pătruns și între zidurile Academiei orădene”, că a avut loc o întrunire „care a fost și numeroasă, a fost și însuflețită” și la care s-a hotărît ca pe viitor studențimea română „să colaboreze mai intens...”. Autorul articolului mai arată că nu are nimic de obiectat împotriva românilor de a folosi în cercurile lor limba română, că nu vor participa la petrecerile ungurești, dar trebuie împiedicat ca „tineretul român să transpună în viață, între zidurile Academiei maghiare din Oradea, politica învățată din „Tribuna”... Dacă presupușii urmași ai lui Romulus doresc societate de lectură și asociații de într-ajutorare de fac-

¹⁷ Ștefan Pascu, *Românii din monarhia habsburgică împotriva dualismului, în Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865–1900)*. Studii, Cluj Napoca, 1978, p. 26.

¹⁸ Unirea Transilvaniei cu România..., p. 214.

¹⁹ Bihor. Permanențe ale luptei naționale românești..., vol. I, p. 121.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem. p. 271.

tură românească, pot găsi nenumărate căi de plecare din Ungaria în România, unde pot duce după pofta inimii, în toate domeniile, politica de românizare. Dar la Oradea, la Academia de Drept nu facem politică românească”²².

Dacă alcătuirea Memorandumului, încercarea de a-l prezenta împăratului Habsburg și refuzul acestuia de a primi delegația românilor au prilejuit numeroase acțiuni de solidaritate, care au avut loc în toate regiunile lumii locuite de români, este necesar a se menționa și faptul că o parte a populației maghiare din Transilvania a avut o cu totul altă atitudine. Astfel, la Șimleul Silvaniei „masele poporațiunii maghiare au dărimat cu pietre și lemne ferestrele casei vicarului Barbulovici și ale avocatului dr. Maniu, iar lui Andrei Cosma i-au făcut șarivari” (un fel de stropire cu noroi)²³. Presa maghiară făcea cunoscut „cu mindrie” că „maghiarii din Arad au făcut un „șarivari” și avocatului Andrei Sociu care, de asemenea, luase parte în deputațiunea din Viena”²⁴.

Publicarea în presa maghiară a unor articole incitatoare la adresa poporului român și a unor pamflete la adresa reprezentanților românilor din Transilvania și Ungaria au dus la declanșarea altor manifestări șovine. Ca urmare, la Oradea, în seara zilei de 9 august 1893, „o masă turbulentă de canalii, în număr de 2—3000 persoane, a erupt cu vehemență turbată asupra tuturor românilor din localitate și asupra instituțiilor lor confesionale”²⁵. Masa turbulentă a atacat „în mod vandalic” casele și locuințele fruntașilor români, apoi clădirile instituțiilor confesionale românești, „spărgînd toate ferestrele și dărîmind tot ce s-a putut... daunele materiale în toate locurile fiind considerabile”²⁶.

Nicolae Zigre, secretarul Consistoriului greco-catolic din Oradea, în raportul înaintat acestei instituții în urma manifestațiilor antiromânești, arată că organizarea acestor „atacuri vandalice” s-ar datora și „inspectorului regeș Lajos Orban, care a avut parte în aranjarea demonstrațiilor, proiectate politice, în realitate însă vandalice”, dar vina cea mai mare pentru atrocitățile și „vandalitățile” îndeplinite revine căpitanului Poliției orașului Oradea care, deși a fost avizat, „n-a luat măsurile trebuincioase pentru împiedicarea criminalităților comise” împotriva românilor²⁷.

Cu toate măsurile și acțiunile de intimidare luate împotriva populației românești din Bihor, reprezentanții ei s-au ridicat cu curaj, chemîndu-i pe români la lupta pentru „dreptate, limbă și pentru neamul,” lor. Iată, de exemplu, proprietarul revistei satirice românești „Vulturul” din Oradea, studentul Iustin Ardelean, într-o poezie închinată noului an 1893 se adresa românilor astfel:

„Dar și de astă dată ca pînă aici Române,
N-ai teamă, luptă-ntruna și nu descuraja,
Căci nu e tîrziu încă-deși nu azi ori miine
Veni-va totuși timpul cînd ai de-a triumfa.
La luptă dar și-n anul acest nou care acum vine

²² „Nagyváradi”, XXIII (1892), nr. 243, p. 2.

²³ Bihor. Permanențe ale luptei naționale românești..., vol. I, p. 121—122.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, p. 205.

²⁶ Ibidem, p. 206, 409—410.

²⁷ Ibidem, p. 206.

Pentru dreptate, limbă și pentru neamul tău.
La luptă! Lupta-i dreaptă, căci lupti de-al nostru bine
Și-i sfintă, că o-ndreaptă preabunul Dumnezeu”²⁸.

De asemenea, reprezentanții românilor din Bihor, lansează *apeluri* prin care românii sînt chemați la luptă pentru apărarea ființei lor naționale. Astfel, ziarul „Nagyvárad” din 1 septembrie 1893 republică un Apel lansat de „doi naționaliști români din comitatul Bihor” în care se arătau că față de „atrocitățile, barbariile și cruzimile ungarilor comise sub sceptrul domniei glorioase a Habsburg-Lotharingilor și sub coroana Sfintului Ștefan”, noi românii am trăit și am stat liniștiți; că față de proiectele de lege în curs de elaborare „care au menirea să înjosească...” am zăcut pînă acum în brațele lui Morfeu; că după Marea Adunare Națională de la Sibiu din ianuarie 1892, la care „au participat toți românii, ba chiar și personalități distinse din România Mare”, am rămas prea mulți deoparte; că față de toate măsurile luate împotriva noastră pînă acum noi „ne-am jucat rolul de parcă am fi mulțumiți cu suferințele, cu jugul robiei și am aproba șovinismul maghiarilor”. Față de toate acestea românii erau chemați „să organizeze adunări impozante”, să facă „în mod deschis și festiv proteste”, să aducă la cunoștința Europei culte „că ne doare inima din cauza imenselor suferințe”. Astfel, „tăcînd, dușmanii noștri” ar putea spune că „a fost răpusă nația română”²⁹.

În această atmosferă se pregătea procesul memorandiștilor. Presa orădeană consemna că „în cincizeci de orașe ale României vor avea loc adunări populare pentru triumful cauzei române.” În toate bisericile românești credincioșii se adună la slujba religioasă, ca să se roage pentru campionii cauzei române și pentru pierzania intereselor statului maghiar. Se scoate în evidență faptul că în rîndul populației de naționalitate română se găsesc elemente „care așteaptă de la o răsturnare generală să se înfăptuiască ceea ce ei nu sînt capabili să realizeze prin propria lor capacitate...”³⁰.

Desfășurarea procesului memorandiștilor, judecarea și condamnarea lor sînt bine redată în literatura noastră de specialitate și de aceea nu vom stăruia asupra acestor aspecte. Dar nu putem să nu subliniem că, prin înscenarea acestui proces, autoritățile statului ungar se așteptau, printre altele, la o „decapitare” a mișcării naționale românești. În rîndul acestor autorități domnea consternarea că, deși au fost luate numeroase măsuri represive, această mișcare continuă. Prim-preparatorul plasei Beiș raporta comitelui suprem al comitatului Bihor, la data de 8 mai 1894, că țărani români „sînt acum mai puțin comunicativi... că poartă cocarde naționale românești... și manifestă o atitudine plină de un interes neobișnuit” față de viitoarele alegeri³¹. În ceea ce privește intelectualitatea românească „care a luat parte la demonstrațiile de la Cluj”, are acum și o atitudine arogantă, că „se izolează și ignorează fără nici o excepție, orice contact impus de bunele moravuri”³². Prim-pretorul raportează că „instigările se resimt” și la elevii Gimnaziului superior din Beiș, care „poartă cocarde naționale românești, seara cîntă cintece agita-

²⁸ *Ibidem*, p. 147.

²⁹ *Ibidem*, p. 185—186.

³⁰ *Ibidem*, p. 231—232.

³¹ *Ibidem*, p. 270.

³² *Ibidem*.

toare care elogiază pe Lucaciu, iar orchestra elevilor repetă zilnic de pe note marșul Ligii române, cu text antimaghiar”³³.

O activitate importantă o desfășoară și studenții români de la Academia de drept din Oradea și în special cei care, cu ocazia procesului memorandiștilor, au „semnat și răspîdit” manifeste și apeluri către „Poporul Român”³⁴. Acum, cînd autoritățile se pregătesc să-i tragă la răspundere pentru vina de a fi redactat, semnat și răspîdit aceste manifeste și apeluri și a unor declarații, eu recunosc că aceste documente le aparțin, că le-au „redactat în conștiința deplină a faptului că în felul acesta își îndeplinesc o obligație națională”. Asumîndu-și întreaga răspundere pentru redactarea, tipărirea și răspîndirea acestor documente politice, studenții orădeni se declară „solidari și răspunzători” și se mîndresc cu faptul „că poporul nostru a ascultat îndemnul sincer al fiilor săi... și a demonstrat că știe să fie un luptător demn și dîrz pentru drepturile naționale”³⁵.

Iosif Vulcan, editorul revistei „Familia”, cu toate că își puna în pericol revista, a publicat numeroase relatări despre desfășurarea procesului memorandiștilor de la Cluj și poezii care înălțau sufletul biciuit de furtunile vremurilor și-l mobilizau la luptă pentru dreptate socială și națională:

„În mijlocul teroarei, cu fruntea ridicată,
Simțirea dă înainte, stîrnind în oameni dor,
Căci pușca, baioneta, sfărîmă și-o armată
Dar nu pot stinge dorul dreptății din popor.
Nu pierde neamul, ori și cît ar pierde,
Nu se usucă frînt un vechi copac;
Din rădăcină crește și mai verde
Și ramurile iar coroană-i fac...”³⁶

În alte versuri, poetul și scriitorul bihorean, membru al Academiei Române la aceea vreme, devenea profetul viitorului neamului românesc din provinciile românești aflate vremelnice sub stăpînire străină, al cărui țel avea să se îndeplinească nu peste mult timp:

„Și ce bătrînii, moșii din morminte
Dorit-au veacuri în zadar oftînd,
Acele visuri tainice și sfinte,
Vede-veți cum s-or împlini-n curînd”³⁷.

Și, într-adevăr, după o luptă aprigă cu asupritorii străini, după nenumărate jertfe materiale și umane, poporul român avea să-și realizeze visul milenar, acela al unirii tuturor românilor între hotarele aceleași țări. Dar, deși înfăptuit acest vis, el a trebuit să stea mereu de veghe pentru a apăra marea înfăptuire.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, p. 280–281, 285–287, 288.

³⁵ *Ibidem*, p. 285.

³⁶ „Familia”, XXX (1894), nr. 22, p. 255.

³⁷ *Ibidem*, nr. 29, p. 339.

R É S U M É

L'aggravation des mesures des autorités magyares contre la population roumaine de l'état dualiste Austro-Hongrois a déterminé le renforcement de la lutte des roumains pour la liberté nationale. Une action d'une importance majeure à la fin du XIXème siècle a été celle nommée „le mouvement des mémorandums", dans laquelle les roumains du Bihor se sont intégrés sans tenir compte de leur catégorie sociale ou de leur religion.

P R É C I S

As a consequence of the Magyar authorities ever sharpening measures against the Romanian population of the Austro-Ungarian dualist state, the Romanians intensified their struggle for national freedom. At the end of the 19th century the most important action of this kind was that known as the „Memoranda Movement".

The Romanians of the Bihor county had their participation as well, irrespective of their social status or religion.

Reglementări cu valoare legislativă privind hotărnicile din Țara Românească (secolele XIV—XVIII)

FLORENȚA IVANIUC

Totalitatea practicilor legate de problemele de hotar și hotărnicie în Țările Române s-a constituit de timpuriu în procedură juridică, iar aceasta în derularea sa conflictuală sau neconflictuală a atras necesitatea creării unor reglementări juridice mai generale, conturate la început oral, în cutume, iar apoi formulate în scris, sub denumirea de pravili și legiuiri.

Apariția tirzie a legislației autohtone în Țara Românească, fenomen de altfel semnalat și analizat de exegeza de specialitate¹, a lăsat un larg spațiu temporal de acțiune obiceiului sau cutumei, care poate fi socotită, pe drept cuvânt, prima legislație completă a evului mediu românesc. Elaborat cu multă scrupulozitate, în baza unui sumum de situații cotidiene, completat și modificat în urma confruntărilor directe din practica funciară obiceiul hotărniciei a devenit legea de referință pentru soluționarea tuturor problemelor privind proprietatea. Inconveniența oralității sale a fost aproape în totalitate eliminată prin asocierea unui fundament spiritual, care îi asigura continuitatea tradițională, dar și latura constrictivă.

Obiceiul pentru hotărnicie, cu legislație orală, a selectat acele practici cu valoare de generalitate acceptate de largi comunități umane, aceasta conturând baza viitoarei proceduri juridice. Se crează astfel un raport complex între practica propriu-zisă, între obicei, ca formă de reglementare, și procedura juridică, presupunând o permanentă coordonare, dar și confruntare.

Un alt aspect interesant al problemei rezultă din posibilitatea de determinare a părților ce contribuiau la crearea obiceiului ca lege cu valabilitate temporală nedeterminată. Recunoscând contribuția substanțială a colectivităților umane direct interesate în reglementarea chestiunilor de proprietate, pe plan local, nu trebuie neglijat rolul important al domniei și funcția sa de decizie, ceea ce îl îndreptățește pe istoricul Valentin Al. Georgescu să afirme că, „chiar actele normative ale domniei ajungeau să îmbrace un caracter de obicei, să ducă la existența cutumiară, ca lege a țării”². De referință în literatura de specialitate rămîne un alt studiu al său, în care Valentin Al. Georgescu a surprins în profunzime simbioza relațiilor dintre domn și comunitatea lo-

¹ Valentin Al. Georgescu, Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611—1831)*, partea I, București, 1979, p. 43. Vezi și Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești* pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea, București, 1980, p. 117—118.

² Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești...*, p. 45.

cală, susținând că varietatea locală a obiceiurilor zonale a creat o „lege a satului”, și nu a satelor, dar aplicarea sa avea loc tot prin autoritatea suverană, exprimată prin procedura conjurătorilor³. După cum susținea același autor, exista chiar posibilitatea de desființare sau chiar de cenzurare a obiceiului prin neconfirmarea sa în cadrul unei judecăți sau „printr-o declarație normativă (generală) că un anumit obicei este „ridicat”, „obosit”, „stricat”, „călcat”, adică abrogat”⁴.

Domnia a recunoscut obiceiul pământului și l-a acceptat ca legislație primordială, de aceea adresa era consemnat în redactarea actelor domnești, dar totdeauna legat de o formă concretă, de o practică specifică a hotărâniciei. Punerea pietrelor și a semnelor era un obicei amintit de Constantin Brîncoveanu hotărânicilor rânduți la 1698 (7204) aprilie 30, pentru satul Oreavița (Mehedinți), dar aici⁵, ca și în alte ocazii, devenea însărcinare juridică⁶. „Tragerea prin trei locuri” era un alt obicei transmis prin poruncă, dar adesea recunoscut prin anaforelele boierilor hotărânici⁷ ca și obligativitatea de a face *masă*, după totalizarea întregii suprafețe aflată în discuție⁸. În 1780 aprilie 1, marii boieri consemnau pentru moșia Bora, ca „să să urmeze cu împărțeala moșii analoghion și din bună și din rea, după obiceiul pământului”⁹, iar anafora boierilor înregistra la 1794 august 7 o altă practică legată de hotărânicie: „Și de vreme ce după vechiul obicei al pământului, care este urmat și păzit pînă astăzi, parte care nu rămîne odihnită la o hotărânicie cu voe și cu slobozenie, cu a sa cheltuială să ridice și alți boieri hotărânici pentru a-și dovedi năpăstuirea...”¹⁰ Chiar și cercetarea cu portărelul devenise un obicei, după cum arăta, la 1777 noiembrie 22, rezoluția domnească pentru moșia Tătărăi: „... atuncea veți înștiința domnii mele și să va orindui cu portărel, după obicei”¹¹.

Desigur, fiecare practică legată de hotărânicia, verificată și respectată, devenea un obicei cu valoare de lege, mai ales după primirea confirmării domnești, iar însumarea lor ar putea conduce la reconstituirea celui cod legislativ local și oral de reglementare a hotarelor.

Recunoscînd că uneori terminologia poate precede existența concretă, dar fără a nega succesiunea cronologică în apariția obiceiului și a legii în Țara Românească, se impune precizarea că în documentele vremii legea sau pravila (cu sensul autohton) este totuși citată cu mult înainte de a exista ca atare și a deveni funcțională. Explicația rezidă din aplicarea unor semnificații adiacente termenului cu care a circulat mult timp în cancelaria domnească. Astfel, în redacția actelor din secolul al XVI-lea termenul de lege a fost utilizat frecvent cu înțelesul de judecată, iar această substituie putea conduce la concluzia unei

³ Idem, *La place de la coutume dans le droit des états féodaux roumains de la Valachie et de la Moldavie jusqu'au milieu du XVIIe—siècle*, in „Revue roumaine d'histoire”, VI (1957), nr. 4, p. 558.

⁴ Idem, *Bizanțul și instituțiile românești...*, p. 45.

⁵ Arh. St. Buc., fond Mitropolia Țării Românești, CCXCV/18.

⁶ Ibidem, CCLXX/5; fond Episcopia Buzăului, XLVIII/126.

⁷ Ibidem, fond Mitropolia Țării Românești, IV/18; CCLXXII/3; fond Episcopia Buzăului, XXXIII/58.

⁸ *Acte judiciare din Țara Românească (1775—1781)*, București, 1973, p. 760.

⁹ Ibidem, p. 916.

¹⁰ Arh. St. Buc., fond Mitropolia Țării Românești, XLII/2.

¹¹ *Acte judiciare din Țara Românească...*, p. 473.

limitări sau chiar a unei involuții a limbajului juridic din Țara Românească. Astfel, în 1544 (7052) iunie 7, Radu Paisie, judecând pricina Mănăstirii Bistrița cu Mănăstirea Argeș pentru satul Stroești, în urma hotărâniciei efectuate prin intermediul boierilor, a constatat că „au rămas argeșenii de lege cu rea urgie de la <domnia mea>”¹². La fel au rămas de lege și locuitorii din Hârșani la 1556 (7064) mai 4, înaintea lui Pătrașcu cel Bun¹³, și Tudor logofătul în 1555 (7064) noiembrie 1, în judecată cu Dumitru postelnic pentru moșia Albești¹⁴, sau la 1626 (7134) aprilie 10, locuitorii din Corbii de Piatră, aflați în conflict cu mănăstirea de acolo¹⁵.

Sensurile termenului cunosc însă o variație în jurisdicția Țării Românești astfel că la 1549 (7057) iunie 9 Mircea Ciobanul, judecând neînțelegerile dintre Mitrea și Grozea, pe de o parte, și Copaciul cu Moșul, pe de alta, pentru ocina Drăghiceani, conchidea în final: „Iar cui i se pare strîmb, să ia lege”¹⁶. Într-adevăr, Petru cel Tânăr consemna în actul său din 1566 (7074) ianuarie 10, emis cu prilejul judecării conflictului dintre Mănăstirea Tismana și Mănăstirea Bistrița, pentru satul Tismana, că: „domnia mea am dat lege călugărilor de la Bistrița, 12 boieri, să jure că au avut Bistrița jumătate din satul Tismana, de moștenire”¹⁷. Și tot Petru cel Tânăr a dat în același an, la 15 ianuarie, „lege peste lege fiicelor lui Pîrvu, 24 de boieri”¹⁸.

Mai interesant este termenul introdus de hrisovul lui Petru cel Tânăr din 1569 (7078) octombrie 16 pentru locuitorii satului Corlăteștii, cînd amintea că le-a dat alți 24 boieri ca să nu fie cu neamurile lor, ci străini, „oameni bătrîni de lege”¹⁹, sugerînd conturarea unei anume specializări juridice.

Siguranța cu care același domn afirma la 1561 (7069) iulie 26, cu ocazia judecării pentru ocina Pîrțcov, că „domnia mea am cercetat și a judecat după dreptate și după lege”²⁰, ar fi putut crea impresia unei legislații scrise de orientare și reglementare. Dar o exprimare identică se regăsește și în actul din 1533 (7041) aprilie 16, unde se arăta că cei 12 boieri luați pentru Barbul banul și jupîneasă sa n-au putut să jure și să mărturisească „după dreptate și după lege”²¹. O completare semnificativă este adusă de actul din 1566 (7064), cînd domnul a numit pe „Costina și pe cînstitul boier al domniei mele Radu logofăt să cerceteze locul, tot cu oameni buni, să hotărînicească după dreptate și după legea dumnezeiască”²². De aici concluzia că mai mult nevoia de legalitate a impus în cancelaria domnească elaborarea acestei formule juridice, anticipînd astfel apariția formei de reglementare juridică, anume, legea scrisă.

Din cercetarea documentelor vremii se constată că, pentru o scurtă perioadă, legea și obiceiul au coexistat în cuprinsul aceleiași formule diplomatice, pentru că la 1644 (7152) ianuarie 12, Matei Basarab porunceă hotăr-

¹² *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. IV, București, 1981, p. 202. (În continuare se va cita D.R.H., B.).

¹³ *Ibidem*, vol. V, București, 1983, p. 74.

¹⁴ *Ibidem*, p. 64.

¹⁵ *Ibidem*, vol. XXI, București, 1965, p. 74–75.

¹⁶ *Ibidem*, vol. IV, p. 334.

¹⁷ *Ibidem*, vol. VI, București, 1985, p. 4.

¹⁸ *Ibidem*, p. 6.

¹⁹ *Ibidem*, p. 207.

²⁰ *Ibidem*, vol. V, p. 250.

²¹ *Ibidem*, vol. III, București, 1975, p. 248.

²² *Ibidem*, vol. V, p. 70.

nicilor luați pentru ocina Neaicului să pună semnele „de cătră alții, cum iaste leagea și obiceiul țării”²³, iar doi ani mai târziu, la 1646 (7154) iulie 2 cartea hotarnicilor prelua identic formula, pentru a o aplica practic.²⁴ Poate că semnalarea acestei formule la jumătatea secolului al XVII-lea nu este lipsită de semnificație, dar totuși sensul real întâlnit aici rămâne tot cel al obiceiului țării, ca lege orală.

Terminologia documentelor, aparent ambiguă și inexactă, ilustrează de fapt două aspecte esențiale: în primul rând că, în pofida inexistenței unei legislații autohtone scrise până la jumătatea secolului al XVII-lea, nu poate fi vorba totuși de un hiatus legislativ, ci atestă că a existat și a funcționat o lege orală, bine fundamentată în realitățile socio-economice. În al doilea rând, inițiativa acestor reglementări juridice a fost comunitatea umană, românească, susținută de domnie atât prin rolul său decizional, cât și prin efectul cunoștințelor sale de drept, inspirate din pravilele bizantine.

Din erudita investigație întreprinsă de Valentin Al. Georgescu reiese că, în perimetrul țărilor române, până în momentul apariției legilor scrise autohtone, au circulat numeroase pravile bizantine, pe care de altfel le și identifică într-o listă cuprinzătoare și bine documentată. Printr-o demonstrație pertinentă, autorul susținea că, în general și printr-un mecanism complex, s-a manifestat o puternică influență bizantină în țările române, iar exemplul tipic îl reprezintă domnia lui Alexandru Iliaș, despre care afirma că „împărțea dreptatea avînd pe scaunul de judecată cărțile de drept bizantin (Vlastares, Malaxos)”²⁵. Un alt argument plauzibil adus erau îndemnul lui Matei al Mirelor către același domn, formulate în cronică sa, recomandînd folosirea înțeleaptă a „legii țării” și în același timp a „legilor împărăției”²⁶. Și totuși semnificativă este nuanțarea terminologică a cunoscutului bizantinolog, considerînd că nu era vorba de aplicarea efectivă a legii bizantine, ci de receptarea sa pe cale consuetudinară, subliniind că poate fi apreciată chiar ca „un proces cutumiar și că multe din rezultatele ei intră în sfera obiceiului și în orice caz a legii țării”.²⁷ Se pare totuși că existența acestor variante legislative a contribuit mai de grabă la formarea unei educații juridice decît la influențarea obiceiurilor și a practicilor privind hotărnicia, mai ales că foarte puține conțineau referiri concludente la această practică funciară.

O afirmație a autorului în cadrul aceleiași lucrări după care „nu s-a impus niciodată teoria consacrată de unele texte bizantine, dar niciodată contrazisă de altele, că întărirea prealabilă în altă judecată este o condiție sine qua non a aplicării ulterioare a unui obicei”²⁸, venea să contrazică într-un fel ideea susținută anterior, cînd lansase termenul sugestiv de „drept domnesc cutumiar”²⁹. Infirmitatea se află în numeroase documente din Țara Româ-

²³ Arh. St. Buc., fond Mitropolia Țării Românești, XV/3.

²⁴ Ibidem, CLI/24.

²⁵ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești...*, p. 96.

²⁶ Ibidem, p. 225.

²⁷ Ibidem, p. 226.

²⁸ Ibidem, p. 42.

²⁹ Valentin Al. Georgescu, Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611–1831)*, partea II, București, 1980, p. 94.

nească, în special cele referitoare la instituția hotărniciei, căci crearea unui obicei putea avea loc în cadrul comunității umane, dar pentru a dobândi calitatea respectivă era totuși necesară confirmarea domnească și verificarea sa prin repetiție. O concretizare a acestui fenomen juridic ar putea fi procedura de întărire a unor drepturi funciare în baza hotărârii anterioare a domnilor, frecvent menționată în hrisoavele domnești, aceasta devenind uneori argument unic pentru reînnoirea proprietăților. De altfel, Valentin Al. Georgescu admitea existența acestei proceduri, recunoscând că „nu lipsesc însă documentele care pun totuși temei pe hotărâri vechi, pronunțate sub alt domn, ce acordă acestora valoare de instrumente probatorii sau o valoare de obicei respectat ca atare, nu ca act juridic al domnului respectiv...”³⁰.

Intr-adevăr, procedeul reîntăririi dreptului de proprietate a unor hotare în baza deciziilor domnilor anteriori a cunoscut o asemenea frecvență și răspândire în Țara Românească în secolele XIV—XVI încât ar putea fi considerată ca o primă lege scrisă a țării și ar putea fi definită ca „legea domnului”. În virtutea acestei practici, Mircea cel Bătrîn reîntărea la 1392 satele Jacovăț, Sușița, etc. Mănăstirii Tismana, precizînd: „Mai întii întăresc cele dăruite de sfînt răposatul părintele domniei mele Ioan Radu voievod...” iar apoi, în continuare: „După aceasta întărește domnia mea cîte a dăruit sfînt răposatul fratele domniei mele Dan voievod...”³¹. În 1493 (7001) aprilie 10, Vlad Călugărul întărea Mănăstirii Tismana „seliștea numită Bahna și cu tot hotarul din amîndouă părțile seliștei Bahnei și Virful lui Vlad pînă în hotarul Brebonei, pentru că a aflat domnia mea în cartea bunicului domniei mele Mircea voevod și în cartea părintelui domniei mele...”³².

Obiceiul este preluat și prelucrat în procedura de hotărnicie, renunțîndu-se la clauza rudeniei, astfel că verificarea și citarea actelor anterioare devine unul din principalele instrumente juridice probatorii, avînd o largă valabilitate temporală. De aceea în 1544 (7052) iunie 7 Radu Paisie, judecînd pricina pentru hotarul satului Stroești între Mănăstirea Bistrița și Mănăstirea Argeș, înainte de a da verdictul, arăta: „...am cercetat și am judecat împreună cu toți cinstiții vlastelini ai domniei mele și am citit domnia mea și cărțile altor domni care au fost mai înainte, din zilele vechi”³³. Acest argument juridic va rezista cu aceeași valoare probatorie pînă în secolul al XIX-lea, suferind mici influențe din partea legislației care își făcuse apariția la mijlocul secolului al XVII-lea, dar și unele modificări determinate de diversificarea tipologiei actelor. Cu timpul s-a transformat în obicei, fiind inclus în sfera probelor scrise. Așa se face că la 1776 iunie 8 boierii departamentului al 2-lea acceptau o „carte de hotărnicie a 12 boieri, cu leat 7237”³⁴.

Elaborarea și aplicarea legilor autohtone în Țara Românească, avînd referiri concrete la procedura hotărniciei, au avut totuși o restrînsă rezonanță în documente începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Reorga-

³⁰ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești...*, p. 33.

³¹ *D.R.H.B.*, vol. I, București, 1966, p. 41.

³² *Ibidem*, p. 381.

³³ *Ibidem*, vol. IV, p. 202.

³⁴ *Acte judiciare din Țara Românească...*, p. 111.

nizarea juridică din secolul al XVIII-lea, însoțită de completarea codului legislativ cu noi creații autohtone, au facilitat permeabilitatea noțiunii și a conținutului pravilei în privința formularului diplomatic. Hotărnicia cauzată de eliberarea din rumânie a lui M. Gălășescu și Iane Brătianu ridică înaintea domnului Alexandru Ipsilanti o mare dificultate, la 1776 martie 23, și anume dacă slobozirea se făcuse „după pravilă”, adică fără pământ³⁵.

Interesantă este tendința de fragmentare și de identificare a pravilei, ca expresie juridică de reglementare a pravilei, cu conținutul tematic diferențiat, căci în concepția epocii se conturase tentația de individualizare a lor pînă la acceptarea ca legi separate chiar de către autoritățile juridice. Anaforaia boierilor Departamentului al 2-lea din 1776 decembrie 2 emisă pentru pricina lui Constantin Săulescu pentru moșia Drăgoești, lansa două asemenea pravili, diferențiate prin conținut și titulatură: „... după atita cercetare ce am făcut și noi, acum numitu Constantin Săulescu nu are nici o dreptate asupra moșii aceștia, nici după pravilele de vînzare...”³⁶ Detalierea operațiilor de vînzare lăsa oarecum să se înțeleagă în ce consta mecanismul financiar al acestei pravili de vînzare. Dar actul arăta că dreptatea nu-i revenea lui Constantin Săulescu „nici după pravilele stăpînirii, fiindcă au trecut ani 63 dă cînd stăpînește neamul boierilor Bengești, care pravili nu sloboade nici ascultare să dăm la o pîră ca aceasta”.

Detalii semnificative asupra conținutului „pravilii stăpînirii” sînt oferite de anaforaia Departamentului al 2-lea din 1776 iunie 8, dată pentru moșia Bengești. Anunțînd că pricina exista de 28 de ani, boierii judecători adăugau: „am urmat cercetării noastre după pravilele stăpînirii ce orînduiesc 10 ori 20 ani la aceste pricine, însă 10 ani cînd vor fi față cei ce au pricini de stăpînire, iar 20 cînd lipsesc, iar nu mai mult”³⁷. Alăturarea celor două termene dezvăluie esența verdictului, dar importantă este strădania comisici de a judeca după pravilă și nu oricum. Mai ciudată apare poziția domnului, exprimînd în rezoluție, netemeinicia termenului de judecată, deși în final a acceptat propunerea boierilor. Aceeași orientare imprimau deciziei lor și judecătorii pricinii Mănăstirii Dintr-un lemn, la 1778 ianuarie 23, arătînd că „mănăstirile au voe după pravilă să-și caute stăpînirea pînă la 40 de ani”³⁸. În rezoluția sa, domnul contestă însă acest drept, iar argumentele sale dezvăluie aspecte inedite asupra conținutului pravilii, dar mai ales asupra procedurii de interpretare și de aplicare, susținînd că această „cerere este fără de nici o orînduială și dreptate acum peste atita sumă de ani și nu poate a să ajuta la această cerere cu cuvîntu ce zice că mănăstirile au voe pînă la 40 de ani, pentru că acea voe este la mănăstiri cînd au moșia pierdută, neștiută, ori cărți prăpădite, iar la aceasta care au fost de față în vedere și de primit în 38 de ani, nu poate avea nimeni fel de dreptate”. Intervenția domnului confirma astfel nu numai funcția sa de judecător suprem al țării, cit mai ales o profundă cunoaștere a legislației și obiceiurilor țării.

Dreptul bizantin, receptat de timpuriu de jurisdicția Țărilor Române, atît în lege cit și în obicei, a ajuns a fi menționat în documente abia la mijlocul secolului al XVIII-lea, iar frecvența citării sale în documentele emise

³⁵ *Ibidem*, p. 42.

³⁶ *Ibidem*, p. 240.

³⁷ *Ibidem*, p. 109, 309.

³⁸ *Ibidem*, p. 528.

de Alexandru Ipsilanti dobândește o semnificație aparte. E. Cernea, recunoscând influența decisivă a legii agrare bizantine asupra hotărârilor domnești, o definea ca pe un „cod de poliție rurală”³⁹. Se constată însă că, deși citate în actele de hotărnicie, articolele din legea imperială utilizate ca argumente juridice, conțineau prevederi foarte generale, aplicabile unui spectru larg de chestiuni juridice. Astfel, la 1776 iunie 18 boierii Departamentului al 2-lea, judecând pricina pentru moșia Bîrsești, au respins reclamația lui Ion Traistă și a altor rumâni pe motivul că nu aveau acte doveditoare, „ci numai cu o hotărâre nedată în scris”, iar în sprijinul deciziei lor citau pasajul din pravila imperială: „Care acea hotărâre nefiind dată în scris, nu are chios de la pravili, fiindcă zice pravilele la *cartea împăraților, titlu 1*, chiar așa zicind că orice hotărâre a judecății să se facă în scris după pravilă și așa să aibă întărire, iar hotărârea ce să face împotriva pravililor nedată în scris să nu aibă nicio întărire”⁴⁰.

Prevederi din pravila imperială privind stăpînirea și vînzarea bunurilor sînt extrase și citate și în anaforaua din 1778 noiembrie 7: „Deci cercetîndu-să în pravilele ce poruncescu la o pricină ca aceasta, am găsit în cartea a 2-a a împăraților, titlu 3 zicind că: „văzînd cinevași că i să vinde lucrul său de alții și va face tăcere, de nu va sta cu împotrivire de a-și diafendepsi lucrul lui, nu numai că pierde acel lucru, ci să și pedepsește”. După citarea fragmentului, judecătorii aplică imediat și verdictul: „după care, după poruncile aceștii pravili, numitul pîriș este în vină”⁴¹. Rigurozitatea comisiei de judecată este aici uimitoare, pentru că ținea să adauge și alte prevederi pravilnicești menite să confirme temeinicia hotărîrii date: „Mai cercetîndu-să pravilele și pentru stăpînire am găsit la cartea 50 a împăraților, titlu 1, zicind chiar așa, cum că: „văzîndu-și lucrul său că să stăpînește dă cinevași și va trece 10 ani și nu va face pîră ca să-și ia acel lucru într-o stăpînire, îl pierde, iar pentru cei înstriinați la altă parte, ce nu vor fi față, aceluia li să dă soroc de ani 20 a-și căuta”. În virtutea aceluiași articol din legea imperială anaforaua din 1778 iunie 8 respingea cererea lui Stan Jîtescu și a altora de a-și recupera moșia Urseasca de la popa Ion și Hrizea. Dar importanța actului constă și în aluzia la un alt articol al pravilei, avînd o deschidere mai generală. Boierii judecători arătau că: „Numiții pîriți făcură cerere de o carte de blestem asupra vecinilor ca să mărturisească tot adevărul adică, că <nu> au stăpînit pîriții aceștii niciodată”, dar puterile lor decizionale erau limitate de pravilă: „De care noi nu îndrăznim a hotărî, fiind împotriva pravililor ce poruncescu ca martorii să nu să silească”⁴². De aici rezultă că acțiunea directă a legii în viața juridică a Țării Românești avea un aspect benefic, dar și limitativ, modificînd în mare măsură procedura autohtonă tradițională.

O altă lege bizantină cu efect asupra Țărilor Române a fost protimisul, deseori amintit de actele de hotărnicie, dar problema raportului dintre elementul autohton și influențele bizantine, după secolul al XV-lea au fost cu competență analizate de Valentin Al. Georgescu în repetate rînduri⁴³, încît chestiunea poate fi socotită pentru moment epuizată.

³⁹ Emil Cernea, *Curs de istoria statului și dreptului românesc*, București, 1961, p. 272.

⁴⁰ *Acte judiciare din Țara Românească...*, p. 122 – 123.

⁴¹ *Ibidem*, p. 223.

⁴² *Ibidem*, p. 113.

⁴³ Valentin Al. Georgescu, *Preemțiunea în istoria dreptului român*, București, 1965, p. 410.

Pravilele românești apărute cu întârziere în circuitul sud-est european au rezervat de la început spații rezonabile problemelor de proprietate și eventualelor delictive ce decurg de aici. „Îndreptatea legii”, reeditind într-o formă restructurată „Cartea românească de învățătură” din Moldova de la 1646, este primul cod legislativ autohton al Țării Românești inspirat după „Legile agrare bizantine”, iar după alte opinii autorizate și „după opera de drept penal a lui Prosper Farinaccius⁴⁴. Capitolul 1, intitulat „Pentru plugari, vina de întâi” conținea o încercare de definiție a delictului de proprietate prin încălcarea hotarelor: „Cade-se a tot plugariul să-și are și să-și lucreze pământul cu dreptate, iară să nu cumva să îndrăznească a eși de în hotarul lui să apuce hotarul vecinului său”⁴⁵.

De fapt, într-un articol anterior, în glava 294, purtînd chiar precizarea provenienței după legile agrare ale lui Iustinian, se conturau drepturile și interdicțiile asupra proprietății în general, trasîndu-se cadrul ce putea genera viitoarele conflicte: „De va merge vreun plugariu la vreo țarină fără voia celuia ce iaste țarina, de o va semăna, acela să nu ia nemică, căce o au arat sau o au sămănat, ca să-i piară și sămînța ce au sămănat”⁴⁶.

Acceptînd totuși ideea unor abuzuri prin încălcare, pravila domnească în glava 296, zac. 2, propunea distincția acestor cauze, pe de o parte a „eși neștine de în hotarul lui și va micșora hotarul vecinului său”, alături de varianta cînd „va fi schimbat hotarul...” În ambele situații erau prevăzute măsuri constrictive și nu întîmplător în pofida unor mici diferențe de limbaj, acestea erau asemănătoare. Condiționarea în ambele cazuri era în funcție de momentul săvîrșirii abuzului, astfel că „de s-a faci aceasta la vremea plugului, cîndu-s ară pămîntul, acela să-și piarză lucrul și osteneala ce va fi făcut acolo”, iar dacă schimbarea hotarului va interveni „cînd și-au sămănat sămînța, atunci să-ș piarză și sămînța și arătura și toată roada ce va face acel pămînt, ce-au sămănat pre loc striin, pentru că au călcat hotarul altuia”.

O chestiune de nuanțare juridică apare în capitolul următor (zac. 3) pentru că se adresa numai plugarilor și nu posesorilor de pămînt, iar formula era la început numai de recomandare, de sugestie a poziției concrete, precizîndu-se că „aceluia dăm învațătură să nu ia nemică dentr-acel pămînt, nice pentru munca lui, nice pentru arătură, nice din roada ce va face...”, pentru ca în final tonul să se înăsprească, adăugînd că nu are voie să ia nimic dacă „va intra în pămîntul altuia, de-l va ara sau-l va și sămăna și nu va fi întrebat pre stăpînul pămîntului”. Era conștient astfel un nou tip de abuz, acela egat de efectuarea muncilor agricole și respectiv de beneficierea de produse rezultate, excluzînd doar aparent hotarul și dreptul de proprietate. În lcapitolele următoare (zac. 4—7) chestiunea schimbării moșiilor în funcție de timpul agricol era tratată din aceeași perspectivă.

Existența unei asemenea prevederi în legislația Țării Românești a determinat adoptarea unor măsuri speciale de către domnie în legătură cu moșiile aflate în conflict, multe dintre ele fiind consemnate în poruncile pentru hotărnicie. În 1759 iulie 21 Scarlat Grigore Ghica recomanda ispravnicului de Prahova, Gheorghe biv vel armaș, însărcinat cu cercetarea moșiei Ciobanca a mitropoliei, impresurată de Constantin Ioniță Guliano, ca pînă

⁴⁴ Idem, *Bizantul și instituțiile românești...*, p. 119.

⁴⁵ *Îndreptarea legii*, 1652, ed. critică, București, 1961, p. 281.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 280.

la elucidarea hotarelor „dijma dupe pământul ce va fi cu pricină să stea la un loc pînă să va izbrăni alegerea moșiei”⁴⁷. Deci legea devenea scheletul în jurul căruia se adăugau alte hotăriri și decizii domnești, mai mobile și mai nuanțate, în funcție de complexitatea situațiilor concrete, avînd o valabilitate temporală mai extinsă sau mai limitată.

Pentru conflictele dintre sate „Îndreptarea legii” prevedea că „atunci, acolo trebuie să socotească judeațele să facă dreptate”. Totuși, prevedea o soluție generală ca să „să dea acel loc pentru carele să pricească, acela să-l dea celora ce să va afla că l-au ținut mai multă vreme”⁴⁸. Nu intra însă în discuție atacarea juridică a unei proprietăți (sat) bine hotărnicit anterior, pentru care existau probe: „... fără numai cînd va fi hotar bătrîn, ținerea cea veache aceia biruiaste...”

Distrușgerea semnelor de delimitare a unei proprietăți, indiferent de natura sa, era aspru pedepsită, conform glavei 308 zac 89, unde se prevedea că „ceia ce vor răsiți casele altora (...) pentru să-și aleagă ale lor case sau de vor strica garduri de la vii, acelora să li se tae mîinile”. Pedepsa era aplicată numai cînd fapta era comisă „fără dă voia judecătoreiului”, lăsînd să se dințeleagă că o hotărîre judecătorească putea îndreptăți pe cineva să-și reia dreptul chiar și pe această cale, care în alte condiții era socotit abuz.

Pravila românească prevedea însă și posibilitatea comiterii abuzului, astfel că în vina a 13-a din zac. 33, intitulat „Pentru furii care țin drumurile fără arme”, se stipulau două alternative în care se putea săvîrși, una se referea la cel „carele va muta hotarul cu puterea lui”, iar cealaltă la cel care „va fi mutat *furiș, singur*”⁴⁹. În ambele cazuri, pravila conținea sancțiuni, dar totuși, din punct de vedere juridic, se constată o distincție a vinovăției, reflectată și în diferențierea pedepselor. Astfel, în primul caz, cînd vinovăției, reflectată și în diferențierea pedepselor. Astfel, în primul caz, vinovatul muta hotarele „cu puterea lui, stînd cu arme să facă războiu”, deci abuzul era violent și pedeapsa devenea mai dură: „aceluia să-i dea *cercetare pe trup*”. În schimb cînd abuzul era săvîrșit pe „furiș”, pravila prevedea ca „aceluia să-i fie certarea cu bani, ce să zice să plătească pradă”.

La cele două posibilități de încălcare a hotarelor pravila a adăugat însă și o a treia, aceea de *incitare la abuz* (zac. 34), amintind pe „cel ce va îndemna pre altul sau *va trimite de va muta hotarul*”. Pedepsa prevăzută era oricum mai blîndă dar este de remarcat că trebuia aplicată cu aceeași măsură și asupra făptașului și asupra inițiatorului: „acela să se cearte împreună cu cel ce l-a trimis, *tot un feliu de certare*”.

Un alt delict prevăzut în pravila de la 1652 din Țara Românească în capitolul 34 inculpa pe „cel ce va lua piatra hotarului sau măcaru lemn ce va fi semnat hotarul”, creîndu-se și în această situație două alternative, una cu „acela ce *va fi știînd* că iaste semn de hotar” și a doua cînd „să va afla că *n-au știut*”. Sancționarea era de asemenea diferită, astfel că pentru primul caz se prevedea că „se va certa ca un fur”, deci delictul era asimilat cu furtul, în general, iar pentru a doua, se acorda o circumstanță atenuată, limitîndu-se doar la pedeapsa corporală, deci „numai să-l bată”⁵⁰.

⁴⁷ Arh. St. Buc., fond Mitropolia Țării Românești, VII/3.

⁴⁸ *Îndreptarea legii...*, p. 281.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 320.

⁵⁰ *Ibidem*.

Prima pravilă autohtonă apărută în Țara Românească, în capitolele rezervate chestiunilor de hotăr, conținea mai multe măsuri de amendare fizică și materială și mai puțin soluții de rezolvare a conflictelor sau elemente de procedură. De aici s-ar putea trage concluzia că instituția hotărniciei se afla la acea dată într-un stadiu incipient din punct de vedere juridic.

La 1780, după aproape un secol și jumătate „Pravilniceasca condică”, elaborată, emisă și aplicată începând cu domnia lui Alexandru Ipsilanti, venea să completeze reglementările privind hotărnicia în Țara Românească. Preocupări și proceduri noi au fost cuprinse în noua lege a țării, remarcându-se în special ideea de competență profesională: „... pentru aceasta am orînduit Domnia mea oameni iscușiți și vrednici spre a săvîrși această treabă, ca să izbărească și să aleagă hotarele”⁵¹. Dar atribuțiile trebuiau îndeplinite nu oricum, ci „cu toată luarea aminte și căzută iscodire”. Mai deosebit apare angajamentul oficial exprimat în final, avînd o notă profund umanistă, prin care hotărnicia urma să se facă „fără de a nu face niciun fel de cheltuială săracilor”.

Noua organizare administrativ-juridică și-a găsit rapel în pravilă, prevăzîndu-se compoziția aparatului și a instanțelor de judecată, astfel că „la judecătoria fiecăruia județ să fie orînduiți pururea cîte doi slujitori de-ai județului ca să se afle slujind la orice trebuințe se vor întîmpla”⁵². Cu acest prilej erau fixate și noile atribuții juridice ale ispravnicilor, urmînd ca „să aibă volnicie și ispravnicii să judece”. Erau prevăzute și cazurile speciale: „Cînd ispravnicii nu vor avea să caute alte pricini ale județului, atunci orînduitul judecător să cerceteze judecățile împreună cu dînșii, adunîndu-să la un loc...” Această explică desigur compoziția și variațiile instanțelor de judecată, semnalate în documentele vremii, în special în pricinile pentru hotărnicie.

Evoluția și importanța instituției hotărniciei la acea dată este ilustrată de introducerea, în capitolul intitulat „Pentru protimisii”, a obligativității trasării hotarelor cu prilejul vînzării proprietății, mai ales atunci cînd nu există alte acte doveditoare. De aceea, se arată că „de nu vor avea zapise sau cărți vechi, să se lămurească întii hotărnicia și cercetarea de cît loc stapînește, orînduindu-să hotarnici sau făcîndu-să cercetare cu amănuntul și de față de către toți vecinii, și după ce va lua acea trebuincioasă adevărîntă în mîna lui, atunci să poată să vînză”⁵³. Era inclusă și o chestiune de procedură, ca „la aceste cercetări să fie de față și martori vrednici de credință, care să iscălească în zapise, întru care să cuvine a arăta și hotarele și stînjenii după cartea de hotărnicie”. Deci hotărnicia cu conținut neconflictual era prevăzută prin lege în ideea prevenirii viitoarelor abuzuri, fără a se considera că împovărează atribuțiile organelor locale.

Contribuția luminatului domn Constantin Mavrocordat la perfecționarea procedurii juridice privind hotărnicia a devenit lege în 1780, iar noul act legislativ ținea să menționeze aceasta, arătînd că „Hotărnicia să aibă a să urma întocmai după orînduiala ce au făcut răposatul întru fericire Constantin

⁵¹ *Pravilniceasca condică*, 1780, ed. critică, București, 1957, p. 78.

⁵² *Ibidem*, p. 80.

⁵³ *Ibidem*, p. 136.

voievod Mavrocordat, însă să aibă a să săvârși prin trei judecăți, iară nu patru, adică numai cu 6, 12, 24 boieri”⁵⁴.

Se instituia cu acest prilej o categorie și o funcție distinctă, presupunând o specializare juridică, cea a hotarnicilor de moșii, la numirea lor recomandându-se totuși a se respecta vechea ierarhie a dregătorilor: „Hotărnicii să să numere după vechiul obicei ce s-au urmat, adică după trepte și după dregătorii”. Erau reglementate și veniturile lor, care trebuiau să provină de la cei vinovați... să aibă a-și lua numai cheltuiala lor de la cel ce să va dovedi că năpăstuieste”, subliniindu-se mai înainte că „hotarnicii să nu aibă a lua havaet pentru osteneala ce vor face la hotărnicii”. Deci le reveneau sumele rezultate din amenzi, dar se aplica și aici o distincție, în funcție de gradul de vinovăție, astfel că cel ce „năpăstuieste prin știință, călcînd el hotarele”, va plăti toată suma, „iar de stăpînește prin neștiință, ceca ce au găsit, atunci să se plătească cheltuiala de către amîndoa părțile după analoghie”.

Pentru hotărniciile neconflictuale situația era mai clară, iar suma ră-mînea la latitudinea comisiei: „Iar de ca vrea stăpînul vreunei moșii pentru mai multă siguranție să-s hotărască moșia lui, făr de a nu avea pricină cu cinevași, atunci să plătească singur el cheltuiala hotarnicilor, ce-i va cere”. Singurul dregător care putea să ia havaet din această activitate era marele portar, căruia i se dădea dreptul „să aibă a lua havaet de la hotărnicie cite bani dooa sute, adică un galben vechiu”, iar criteriul era mai mult în funcție de „numărul hotarnicilor”. Dar pe lângă aceasta beneficia și adjunctul său, deși sumele în acest caz se pare că aveau altă proveniență, pentru că se stabilea ca „vel portărelul să aibă a-și lua treapădul județului și cheltuiala lui”.

Acumulările permanente înregistrate în privința hotărniciilor în Țara Românească au determinat acel salt calitativ al perfecționării procedurii juridice, marcat prin introducerea lor sub forma unor articole bine concepute și structurate în legea țării, promulgată la 1780. „Trăsura” a ajuns să fie considerată o procedură obligatorie în delimitarea hotarelor, prevăzîndu-se reglementări executorii de detaliu „Cînd să va face hotărnicie și iaste să se tragă moșia, să aibă a să trage cu stîngenul cel vechiu cu care să dovedește și să arată suma acelor stînjini”⁵⁵.

Evoluția în sistemul de măsurare a proprietăților este evidentă, dar pentru că intenționalitatea legii nu consta în simpla semnalare a sa, ci în legalizarea efectivă a modernizării, în acest sens se fixa ca „numărul sumei stîngenilor ce iaste să se scrie acum în cartea de hotărnicie să se scrie după stîngenul de acum”.

Tot în cadrul procedurii juridice se înscrie și recomandarea modalităților de utilizare a probelor scrise și orale în adoptarea deciziei finale. La început se stabilea ca „atunci” cînd se face hotărnicie să fie de față toți vecinii cu toate scrisorile lor și propunerea criteriului obiectivității reale a instanței de judecată în analiza tuturor tipurilor de probe, apreciind că aceasta era singura cale de stabilire a adevărului, de aceea recomanda în continuare „să nu razime asupra altor hotărnicii ce să vor fi făcut mai nainte, ca după acelea să urmeze, că poate acelea să fie greșite”. Din analiza generală a documentelor ulterioare anului 1780 se constată însă o lipsă de receptivitate față de această prevedere,

⁵⁴ *Ibidem*, p. 140. La 20 iunie 1776 instanța, formată din 48 de hotarnici încă mai funcționa, după cum atestă actul emis ca urmare a conflictului dintre Apostol și Pătru pentru niște muni. (*Acte judiciare din Țara Românească...*, p. 132–134).

⁵⁵ *Pravilniceasca condică...*, p. 140.

căci procedura tradițională de acceptare ca probă decisivă a unei hotărâri anterioare a fost aplicată în continuare pînă în secolul al XIX-lea.

Vechiul delict al mutării pietrelor de hotar era reluat și stipulat într-o formulare mai complexă, renunțându-se însă la diferențierea propusă anterior, de încălcare voită sau nevoită. Se păstra numai amendarea faptei săvârșite în cunoștință de cauză și mai ales pe ascuns, pedeapsa fiind numai de ordin material: „Oricare din cei ce să pricinuiască, se va dovedi că nu au mutat hotarele ci hoțeste au împresurat locul celui alt, să plătească toată cheltuiala”⁵⁶. Formularea lăsa să se întrevadă că vinovatul era de două ori pedepsit, pentru că preciza în continuare că trebuia să între „și supt pedeapsa ce orînduiesc pravele împărătești”.

„Pravilniceasca condică” a fost susținută în aplicarea sa printr-o serie de măsuri domnești, formulate în hrisoavele date înainte și după promulgarea legii. Astfel în 1775 octombrie 23 Alexandru Ipsilanti emitea actul de reglementare a atribuțiilor ispravnicilor cu precizarea de titlu „și în care se anunță întocmirea condicii pravilnicești”⁵⁷. Alături de prevederile generale privind procedura juridică valabilă în cazul conflictelor de proprietate, au existat și altele referitoare la hotare și hotarnici. Anunțînd constituirea departamentelor de judecată, domnul stabilea ca „la aceste trei departamenturi să fie și cîte doi dvorniceî orînduiți ca să să trimită, fiind trebuință, de la judecată, ori pentru vreo cercetare sau pentru ca să caute semn de hotară, cum și alte asemenea”. Era o atestare evidentă a evoluției instituției hotărârii și constituirea unui aparat juridic-administrativ specializat.

Procedura juridică pentru hotărâre la nivelul ispravnicilor era revăzută în porunca domnului din 1775, prin care Alexandru Ipsilanti transmitea: „... să aduceți pe toate părțile față cu cărțile și scrisorile lor și întîi *prin judecată* să alegeți”⁵⁸. Criteriile de judecată erau cele tradiționale, cuprinse în obiceiurile pămîntului, dar pe care actul domnesc la reamîntea: „Lămurind partea sau stînjăniî fieștecăruia după scrisori sau după stăpîniri vechi”. Obligațiile ispravnicilor în cazul soluționării pricinii erau clare: „și dă vor rămînea toate părțile odihnite la hotărîrea judecătîi, să dea zapis iscălit de toți că sînt odihniți”. Importantă și nouă este recomandarea următoare că numai în cazul cînd toți vor fi nemulțumiți, „așa li să va orîndui hotarnici”, iar pentru aceasta era necesară anunțarea la divan („după înștiințarea ce ne veți face”), cu obligația ca datele să fie complete („cu numele boierilor ce-i vor cere, cu toții de obște sub iscăliturile lor”). Procedura de recurs era însă omisă, urmînd a face obiectul unui act ulterior, de aceea numai se puncta ca pentru cei care „nefiind odihniți... să-i trimiteți la divan cu carte de judecată”.

Taxe juridice printre care și cele pentru hotărâre erau reglementate prin porunca lui Alexandru Ipsilanti din 1780 februarie 1, fixîndu-se diferențierea prețurilor în funcție de natura și valoarea serviciilor: „Dă cartea dă hotărâre cu răvaș ce să face cu *pecetea țării* să să ia cite parale 60”⁵⁹. În schimb, pentru cartea ispravnicilor suma prevăzută era nu mai mult de „taleri treisprezece și jumătate, bani treizeci”.

Separate de prevederile cuprinse mai tîrziu în lege, actul domnesc stabilea havaetul marelui portar: „de ia vel portarul cînd să *hotărâsc moșii*... dă boieru cîte un galben vechiu, adică dă bani dooă sute”. Venitul portărelor

⁵⁶ *Ibidem*, p. 142.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 167.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 187.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 176.

lui era identic cu cel exprimat în cuprinsul legii: „portărel pentru osteneala lui să ia treapădul județului”. Deosebite sînt însă mențiunile privind veniturile hotarnicilor, care, deși erau principalii dregători în cercetarea juridică și în efectuarea operațiilor agrimensurale, nu trebuiau să primească nimic: „Boierii hotarnici *sa nu ia nimic*”. Singura înlesnire consta în faptul că nu suportau cheltuielile de deplasare și de întreținere pentru toată durata hotărniciei și că aceasta era achitată „dă către cei ce au pricini și au ridicat hotarnici”.

Atribuțiile hotarnicilor erau fixate prin porunca din 1776, „potrivit trepte și dregătoriei”⁶⁰, trasa totodată și linia procedurală de urmat, mai întii prin soluționare la isprăvnicie, asupra căreia nu se insista, pentru că detaliile fuseseră anunțate cu un an mai înainte (1775), pentru ca apoi, „cînd nu <se> va odihni vreo parte sau amindouă părțile la judecata ispravnicilor, să vie la domnie”. Deci noutatea, consta în reglementarea recursului, cu ocazia căruia se stabilea că reclamanții aveau obligația „să vie la domnie cu cartea aceea a ispravnicilor”, fiind socotită principala mărturie și apoi „să ia hotarnici, întii din boiernași, adică din cei ce n-au îmbrăcat caftan”. Alegerea trebuia făcută de „fieștecăre din cei ce să pricesc”, dar nu oricum, ci „din partea lor cîte trei judecători, cari toți să fie șase”, totuși menționîndu-se că „fieștecăre este drept un obraz”. Preocuparea pentru exactitate rămîne legată de fixarea semnelor, de aceea se arăta că „ei măsurînd moșia și despărțînd fieștecăruia dreptul, va despărți cu semne”.

Alături de pravile și de actele domnești oficiale, în această epocă au circulat și primul cutumiar scris, redactat de celebrul jurist Mihai Fotino și care avea un capitol special consacrat hotărnicilor. Identificat și semnalat pentru prima dată de Valentin Al. Georgescu, acest cod scris al cutumelor din Țara Românească consemna exclusiv acele obiceiuri procedurale contemporane, fără a face vreo incursiune în formele tradiționale anterioare. De aceea erau reluate într-o formulare generală prevederile poruncii din 1776, îmbogățite și cu alte dispoziții ale domnilor Constantin Mavrocordat și Alexandru Ipsilanti, referitoare la atribuțiile juridice locale și superioare.

Pornind de la obligația isprăvniciei de cercetare a hotarelor și actelor „în caz că una din părțile împincinate sau amindouă părțile nu s-au mulțumit” era consemnată în continuare întreaga procedură de recurs. Noutatea informațiilor consta în prezentarea procedurii de recurs la recurs sau mai precis de intervenție la organele juridice superioare. Chiar dacă această procedură orală nu era nouă în epocă, transpunerea sa în scris, într-o formă juridică discursivă oferea cadrul legal și stabil de acțiune, iar pentru cercetarea ulterioară prezenta avantajul informației concentrate și decantate.

Se cuvine menționat că importanța cutumiarului consistă mai ales în existența sa ca tip de act, de pravilă scrisă, decît în ineditul informațiilor concentrate, cel puțin în privința hotărnicilor.

Analiza atentă a documentelor atestă că prevederile „Pravilniceștii condici”, dată în domnia lui Alexandru Ipsilanti, la 1780, au cunoscut o largă aplicare în practică după această dată, deși multe pricini de hotar își găsiseră rezolvarea mai înainte, în baza acelorași soluții propuse de noua lege, demonstrînd că această reglementare legislativă nu făcea decît să ridice la nivelul unei largi generalități deciziile concrete adoptate anterior.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 186.

Deși în afara sferei temporale propuse, se cuvine a fi menționată în rîndul pravilelor autohtone care reglementau hotărniciiile, „Legiuirea lui Caragea” (1818), importantă prin noutatea informațiilor, prin prelucrarea juridică a unor date anterioare și prin acumulările de cutume juridice semnalate pînă la începutul secolului al XIX-lea, aceasta conturîndu-se drept saltul calitativ necesar și stabil.

Tendința de modernizare se poate constata chiar din adoptarea unor noi formule de exprimare și de interpretare a datelor. Astfel, delictul de încălcare a hotarelor este înlocuit cu cel de strămutare a semnelor, iar recunoașterea sa ca abuz era condiționată numai de înfăptuirea „fără știrea stăpînirii”, sugerîndu-se deci că ar exista și a doua alternativă pozitivă, care ieșea din din această sferă. Și pedeapsa se modificase, dobîndind un conținut exclusiv pecuniar: „Care vecin fără știrea stăpînirii va strămuta semnu de hotar, să plătească drept pedeapsă păgubașului vecin atît cit să prețuiască locul care au însușit cu strămutarea semnului”⁶¹.

Referitor la hotărnicie, „Legiuirea lui Caragea” prevedea și situația cînd s-ar fi produs „amestecarea hotarului”, ceea ce echivala cu încălcarea fără voie sau necondiționată, din vechea legislație. Soluția propusă era ca moșiile „să se aleagă și să se descopere”, dar importantă aici era lărgirea mijloacelor de investigare și diversificarea probelor, de aceea pentru restabilirea adevărului, reclamanților li se cerea să vină” (1) cu cărițele lor de hotărnicie, (2) cu măsurătoarea moșiilor, de cîți stînjăni sînt, (3) cu semnele ce sînt puse drept hotară și (4) cu cîte mărturii dovedesc ceilalți răzorași și săteni și lăcuiitori celorlalte sate duprimprejur”⁶².

O altă contribuție importantă la instituția hotărniciei era adusă în articolul unde se formula obligativitatea ca atunci „cînd să întocmesc hotarele vecinilor ce au prigoniri, sînt datori să fie față cu cărțile lor și vecinii ce nu au prigoniri”, prevenindu-se astfel unele încălcări neintenționate ale hotarului.

Se instituia totodată ierarhizarea importanței acestor în recunoașterea adevărului, necesitate izvorită din viața cotidiană și din obicei, pentru ca atunci „cînd să trage moșia de vecini și unul dintr-înșii va arăta carte de hotărnicie cu sumă de stînjăni, atunci cel ce arată cartea de hotărnicie să-și ia mai întii stînjenii deplin, apoi cel ce are zapisul să ia prisosul”. Diversitatea situațiilor create, dar mai ales numeroasele controverse au avut drept consecință înscrierea prevederii ca „mai întii să-și ia stînjăni deplin cel ce are sumă de stînjăni și apoi celălalt”.

Procedurile de măsurare și de fixare a semnelor sînt mult mai detaliate stipulate în noul cod legislativ, dovedind o mai accentuată mobilitate a gîndirii juridice, rezultată din confruntarea cu realitatea concretă, dar și din competența profesională a dregătorilor specializați. Pentru aprecierea și rezolvarea corectă a pricinilor se prevedeau două situații distincte, una cînd existau „seneturi de stînjăni”, dar „nu va avea și semne netăgăduite” și alta, cînd nu aveau nici scrisori de stînjăni „nici semne netăgăduite”⁶³.

În întîmînerea aceluiași intenții de corectitudine și exactitate era introdus un mijloc suplimentar de măsurare a moșiilor, conform articolului 8: „Pentru mai multă a hotarelor deslușire, de acum înainte, să să măsoare și

⁶¹ *Legiuirea Caragea*, ed. critică, București, 1955, p. 16.

⁶² *Ibidem*, p. 18.

⁶³ *Ibidem*.

lungul moșilor”, recomandându-se „să să treacă în cartea de hotărnicie”. De fapt nu era decît o formulă de legiferare a unei practici mai vechi, semnalată în documente chiar înainte de această dată.

Uncle reglementări legislative mai vechi au fost reluate, reformulate și completate, în ideea de a deveni un instrument juridic cît mai util, pentru a face față complexității problemelor ivite în procedurile de hotărnicie, așa cum se constată în privința stîngerului ca unitate de măsură unanim acceptată (art. 9) sau în fixarea semnelor (art. 11).

Erau prevăzute și dregătorii noi sau cel puțin în titulatură, cu conținut juridic, precum „Vechilul de judecăți”, așa cum reiese din articolul 1, și care avea funcția de a înlocui pe judecătorul numit inițial: „Vechilul de judecăți iaste cel ce să orînduiește de altul să să judece în locul lui”⁶⁴, avînd însă obligația de a avea numirea în scris: „Vechil fără adevărînță în scris să nu fie primit la judecată” (art. 2). De fapt procedura înlocuirii judecătorului din diverse motive nu era o noutate în jurisdicția Țării Românești, aceasta făcîndu-se cu aprobarea și imputernicirea scrisă a domnului. Din contextul articolului legislativ reiese că noutatea consta în transferarea dreptului de înlocuire a sa de la autoritatea juridică supremă, domnul, către una subordonată ierarhic, poate chiar de nivel local.

O altă noutate a legii rezulta din desființarea termenului limită de anchetă pentru hotare, ceea ce depășea rigorile restrictive ale legiuirilor agrare împărătești, stabilindu-se că: „Prigonirea cea pentru călcare de pămînt și de hotare între vecini *n-are soroc*”⁶⁵.

Un spațiu amplu era rezervat probelor scrise, propunîndu-se chiar o tipologizare a lor: „Dovezile de judecăți sînt de două feluri, adică sau cu meșteșug sau fără meșteșug”⁶⁶, iar criteriile de departajare prezentate „în extenso” aveau, în mod surprinzător, o profundă orientare juridică, astfel că „dovezile cu meșteșug” erau cele „cîte le izvodesc judecătorii cu istețimea lor”, deci cele provenite de la organele juridice, iar cele „fără meșteșug dovezi numim cărțile mărturii, jurămîntul, cartea de blestem și cazna” deci actele de proveniență particulară. Se stabilea și o anume prioritate a actelor ca probe în fața instanțelor de judecată: „Cărțile publice au mai multă credință decît cele particulare”⁶⁷.

A fost introdusă și o altă modificare esențială în selecția probelor scrise, conform căreia „Nimeni cu o carte ce să pomeneste în altă carte nu poate să ceară cevași, de nu va arăta-o pe aceea...” Noua prevedere venea în contradicție cu practicile curente anterioare, de aceea aplicarea este mai puțin înțilnită în documente, căci pînă tîrziu s-a menținut obiceiul folosirii ca argument juridic al actelor citate în alte acte.

Tendința spre laicizare a procedurii este evidentă prin impunerea în textul legii ca probă decisivă a jurămîntului prestat înaintea judecătorilor, aceasta neexcluzînd desigur și existența în paralel a jurămîntului religios. Jurămîntul laic a fost semnalat în documente chiar mai înainte de a fi codificat, mai ales cu prilejul hotărniciiilor.

Importanța „Legiuirii lui Caragea” constă în elaborarea sa pe criterii juridice moderne, ceea ce a constituit de altfel și motivația menționării sale în

⁶⁴ *Ibidem*, p. 96.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 156.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 164.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 168.

acest context. Dacă pravilele anterioare din 1652 și 1780 se dovedeau a fi codificări ale unor măsuri punitive și constrictive în legătură cu abuzurile posibile, preocuparea evidentă a sa era îndreptată spre determinarea procedurii și găsirea soluțiilor juridice, inclusiv în privința hotărnicilor și a delictelor de hotar și mai puțin a pedepselor adecvate. Avînd desigur o mai largă receptivitate față de obiceiul pămîntului, noua lege se remarca și prin diversitatea și detalierea chestiunilor abordate privind instituția hotărniciei.

La sfîrșitul acestei investigații privind formele de reglementare legislativă a pricinilor de hotar în Țara Românească, se impune concluzia că legislația autohtonă, apărută deja cu mare întîrziere, a cunoscut o slabă receptivitate din partea autorităților juridice centrale și locale, ilustrată de altfel și de conținutul documentelor. Citarea sporadică a pravilelor, atît în actele domnești cît și în cele ale organelor administrativ-juridice rămîne totuși criteriul cel mai corect, dar și unic de interpretare a conjuncturii juridice din Țara Românească în secolele XIV—XVIII.

Reconstituind desfășurarea evolutivă a procedurii juridice și mai ales a formei decizionale, se constată că pînă la data apariției primei pravili românești autohtone, domnul a dispus de inițiativa exclusivă în soluționarea situațiilor conflictuale sau neconflictuale pentru hotărnicii, avînd ca instrument juridic orientativ obiceiul pămîntului ca expresie a legii orale. Comunicarea hotărîrilor se făcea prin intermediul actelor sale care dobîndeau astfel o valoare decizională de referință, fiind citate în documentele ulterioare drept modele unice și imuabile. Se poate admite deci că așa s-a ajuns la constituirea unui nou obicei, al cărui creator dar și beneficiar era domnul, instituindu-se o nouă formă de reglementare legislativă scrisă, concretizată prin hrisovul domnesc și care ar putea fi definită sub numele de „Legea domnului”. Sub acest titlu generic, care ar putea fi înlocuit oricînd cu un altul, pot fi cuprinse o multitudine de decizii și dispoziții domnești rezultate din fuzionarea obiceiului cu gîndirea juridică domnească, purtînd mai totdeauna confirmarea marelui divan al boierilor. În sprijinul acestei ipoteze, funcționale în Țara Românească, pledează conținutul tuturor actelor emise de către cancelaria domnească, susținută și de existența unei tipologii bine conturate a formularului lor diplomatic.

Apariția primei pravili românești și mai ales aplicarea sa avea să producă modificări în structura vieții juridice a Țării Românești, reflectată în special asupra procedurii de hotărnicie. Astfel, chiar și în stadiul schematic al „Îndreptării legii”, se profila posibilitatea instaurării legii ca autoritate de sine stătătoare, căci domnul avea libertatea să o aplice așa cum dorea, dar se simțea totodată constrins de prevederile sale. Efectul limitativ exercitat de „legea țării” a fost de altfel sesizat de Valentin Al. Georgescu, dar se pare că autorul exagera, incluzînd aici și obiceiul pămîntului, deși în continuare ținea să concluzioneze că aceasta s-a manifestat prin „legalitatea dreptului scris”⁶⁸.

Privită din această perspectivă, citarea sporadică a pravilelor în documentele vremii (secolele XVII—XVIII) își află o explicație mai profundă și bine motivată, căci domnia, în dorința de a-și menține prerogativa juridică supremă de stat, a încercat să elimine cu subtilitate orice cale de constrîngere,

⁶⁸ Valentin Al. Georgescu, Petre Strihan, *op. cit.*, p. 40.

chiar și de natură teoretică. Forma orală a obiceiului pământului îi permitea aplicarea modulată în funcție de împrejurări, dar în același timp îi asigura și dreptul unic al redactării sale scrise. Astfel, documentele reflectă obiceiul pământului prin viziunea domniei, într-o variantă cizelată și cenzurată, asupra căreia nu exista nici o altă posibilitate de intervenție scrisă. Aceasta contribuia mai mult la consolidarea „legii domnului”, atât în domeniul juridic, cât și în sfera mentalității sociale.

Meritul domniei a constat în acumularea și perfecționarea permanentă a cunoștințelor juridice, prin receptarea dreptului bizantin, transmis prin intermediul numeroaselor pravile care au circulat în secolele XIV—XVII în Țările Române. De aceea, „legea domnului poate fi considerată o simbioză între obiceiul pământului, legislația bizantină și deciziile proprii domnești, asigurând suveranului un cadru larg și primordial de acțiune. Pe acest fundal legislativ a avut loc crearea și evoluția aparatului juridic al Țării Românești și a procedurii juridice, totul purtând amprenta centralizării, ca o consecință a conservării supremației juridice a domnului.

Tot ca o caracteristică a acestei perioade, mai ales pentru epoca iluministă a domniilor fanariote, se conturează și inițiativa legislativă a domniei, nu în forma unor coduri complexe, ci a unor dispoziții juridice cu valabilitate temporală mai largă, orientate spre soluționarea unor tipologii de probleme. Așa se face că nenumăratele măsuri reformatoare privind procedura și organizarea juridică a Țării Românești, aparținând unor domni luminați, nu a putut fi cunoscută direct, la întreaga lor valență creatoare, ci doar printr-o percepere ușor alterată, rezultată din efectul lor indirect, consemnat în documentele contemporane. Încercările de reconstituire a inițiativelor juridice cum ar fi cele ale lui Alexandru Iliș sau mai târziu ale lui Constantin Mavrocordat, rămân lacunare și toate eforturile viitoare nu vor putea aduce decât noi interpretări mai mult sau mai puțin pertinente ale unui restrâns nucleu informațional. De fapt, acest neajuns a fost sesizat de timpuriu în literatura juridică și istorică, astfel că Ilie Minea, încă din 1927, ocupându-se de reformele lui Constantin Mavrocordat, sublinia că „reforma judecătorească nu s-a putut păstra, fiindcă nu s-a introdus și o anume colecție de legi”⁶⁹.

Există desigur și o explicație a acestui fenomen, anume că emiterea unor legi specializate de tipuri de probleme reprezintă totuși prerogativa unei societăți moderne, rezultate în urma evoluției de ansamblu.

În consecință, se poate afirma, ca un specific zonal, că pravilele elaborate în Țara Românească (secolele XVII—XVIII) au servit doar ca sursă de inspirație pentru domnie și nu au cunoscut o aplicare efectivă, ceea ce a contribuit la transferarea încărcăturii legislative pe seama actelor emise de domnie. De aceea, materializarea propunerii de culegere a tuturor obiceiurilor și a deciziilor domnești extrase din documente ar putea conduce la reconstituirea adevăratului cod legislativ al țării, oferind chiar posibilitatea unei periodicizări juridice.

⁶⁹ Ilie Minea, *Reforma lui Constantin Mavrocordat*, București, 1927, p. 79.

R É S U M É

La fixation des propriétés foncières a représenté un très important point dans les actes juridiques des Pays Roumains. Au long des siècles, un grand nombre de procès ont été des affaires cadastrales. Pour les solutionner, on a utilisé au début le droit de coutume, puis celui byzantin largement récepté par les roumains. Dès le XVIIème siècle des textes juridiques autochtones ont apparu, avec des spécifications cadastrales exactes.

P R É C I S

A very important part of the juridical reglementations in the Romanian Countries was to fix the limits of land properties. During the centuries numerous trials were of cadastral type. In order to solve them, in the beginning the customary law was used; later the Byzantine right whose provisions were largely accepted on this territory was adopted and starting with the 17th century original Romanian juridical text, with exact cadastral reglementations issued.

Ecoul în Moldova al răscoalei ienicerilor din 1703

CONST. A. STOIDE

Pacea încheiată la Karlovitz în 1699 între Imperiul otoman și statele coalizate în Liga sfântă, prin forța lucrurilor, nu era socotită de părțile contractante decît un armistițiu, care putea fi oricînd rupt. Turcii visau o revanșă și în acest scop inspirau și chiar subvenționau în Transilvania și Ungaria o serie de mișcări, care aveau la bază nemulțumirile populației cu extorsiunile și fiscalitatea excesivă adusă de noua stăpînire. Aceste mișcări, sperau ei, aveau să-i pună în situația de-a interveni pentru restabilirea, măcar în parte, a vechii stări de lucruri. La rîndul lor Habsburgii se gîdeau nu numai să paralizeze încercările otomane de revanșă, dar chiar la noi achiziții, în drumul spre răsărit, atît de necesare expansiunii lor economice.

De aici nevoia, de o parte și de alta, pe lîngă pregătirile războinice pe care le făceau, și de o singură informare asupra intențiilor părții adverse. Țările Române, prin poziția lor, erau cel mai potrivit teritoriu care putea favoriza această tendință.

Se știe că una din obligațiile domnilor români, dintr-o epocă foarte îndepărtată, și nu cea mai mică, era de-a furniza Porții știri asupra intențiilor regilor Ungariei, în epoca mai veche, a conducerii habsburgice, după încorporarea Transilvaniei de către aceștia. Aceleași obligații le aveau și diferiții conducători de instituții militare sau civile din Transilvania față de regele de la Buda sau de Guvernul austriac. Pentru furnizarea de știri, au avut loc, din cele mai vechi, timpuri, corespondențe susținute între domnii și boierii din Moldova și Țara Românească cu autoritățile și particularii din Transilvania.

De aceea, în arhivele orășenești, dar și în cele „familiale” din această țară, se găsesc astfel de știri care privesc situația din statul otoman. Informația politică, atunci cînd venea din Principate, de multe ori se împletea cu informații privind aceste ținuturi; în concepția epocii și ele făceau parte din Imperiul otoman și adesea amenințarea turcească venea pe acolo.

Evident, actele care serveau pentru informarea unor conducători de instituții ca atare s-ar fi cuvenit să se păstreze în arhivele acestor instituții. Se știe însă că în epoca mai veche, nu toate instituțiile își constituiau arhive și adesea chiar actele în legătură cu activitatea instituției care avea arhivă, la părăsirea postului, fosta conducere le păstra în arhiva personală, ca unele ce făceau parte din propria activitate, împletită cu o gestiune financiară. Numai spre jumătatea secolului al XVIII-lea s-a impus o organizare a arhivelor din Transilvania, care să determine în mod precis caracterul public al actelor rezultate din activitatea publică a unei persoane¹. Această mentalitate și procedură explică împrejurarea că pentru epoca mai veche, acte cu caracter public se găsesc în arhivele zise familiale, ale unor foști conducători de instituții.

În cele ce urmează prezentăm o analiză a datelor referitoare la Imperiul otoman în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, cuprinse în două scrisori păstrate în fondul de documente al familiei contelui Mikes din Zabolna².

¹ În această privință a se vedea C.A. Stoide, „Introducere” la *Arhiva Magistratului orașului Brașov*, vol. I, București, 1959, p. 5, (și nota 4, aceeași pagină).

² Arh. St. Sf. Gheorghe, fondul familial Mikes de Zabolna. Fondul, la data cercetării noastre, nu era inventariat; documentele însă erau așezate în ordine strict cronologică.

Unul dintre actele în cauză, o scrisoare cu data de 7 septembrie (st. n.) 1703, este adresată, din Iași, contelui Mihail Mikes, căpitanul suprem al celor Trei Scaune, de către un personaj a cărui semnătură nu se poate descifra. După, toate probabilitățile scrisoarea vine de la un preot, deservent la una din bisericile catolice din Iași sau din împrejurimi³.

Informația se referă la proaspetele evenimente care, în cursul lunii august 1703, zguduiseră Imperiul otoman, ducând la răsturnarea sultanului Mustafa al II-lea și înlocuirea lui cu fratele său Ahmed al III-lea. Parte din știrile cuprinse în acest act confirmă cele ce se știau mai înainte din cronicile turcești și din memoriile epocii, consemnate însă de la începutul secolului al XIX-lea, în cunoscuta istorie a Imperiului otoman, datorată lui Hammer și chiar ceea ce se cunoștea din operele cronicarilor moldoveni, cum erau Ioan Neculce și Pseudo Neculae Costin, contemporanii evenimentelor. Parte însă din știrile cuprinse în această scrisoare diferă de ceea ce se știa mai înainte; ele însă pot arăta și modul riguros exact în care erau informați dregătorii habsburgici asupra stării de lucruri din Imperiul otoman. Se vede apoi că informația era datorată indiscreției, neglijenței sau interesului unei persoane sus puse, după toate probabilitățile chiar al unor boieri din Sfatul domnesc. Știrea, spune corespondentul, fusese adusă în Iași de un turc trimis al serascherului.

Ea începe cu momentul în care sultanul Mustafa al II-lea este părăsit de trupele cu care mersese în întimpinarea rebelilor, trecând de partea acestora. În locul sultanului detronat, spune scrisoarea, a fost pus fratele său „sultanul Ahmet” în vîrstă de 28 de ani⁴. De remarcat că Hammer, după izvoarele turcești îi dă vîrsta de treizeci de ani⁵. Se arată în mod precis, ceea ce se știa mai vag din alte izvoare, că rebelii au ezitat la început să înlocuiască pe Mustafa cu fratele său Ahmet, din teama ca nu cumva mama sultanului să uneltească împotriva celor care conlucrase pentru răsturnarea lui Mustafa. Ei înclinau să aleagă ca sultan pe Ibrahim, fiul în vîrstă de 12 ani al sultanului mort Ahmed al II-lea. Se știe că Mustafa al II-lea și Ahmed al III-lea erau fiii lui Mehmed al IV-lea cit timp Ibrahim, copilul de 12 ani, era fiul lui Ahmed al II-lea⁶.

Pentru alegerea lui Ahmet, spune Hammer, s-a pronunțat cu hotărîre, încă de la început, sultana Valida⁷; acest lucru nu-l spune scrisoarea din septembrie 1703, care precizează numai despre consultarea „doctorilor și legiștilor turci” în această problemă, care au arătat, că după dispozițiile Alcoranului, nu se cuvine ca unul mai mic de vîrstă să fie pus sultan, în locul altuia mai mare. În felul acesta, pînă la urmă, s-a ajuns ca în unanimitate să se aleagă sultan Ahmet, fratele sultanului depus. Scrisoarea dă informații și în legătură cu înlocuirea marelui vizir. La refuzul lui Köprülü (ultimul din această familie) de a primi viziratul, căpeteniile rebelilor au numit pe ruda acestuia („afinem ipsis”) Nişangi Paşa. În legătură cu persoana noului vizir, se dă explicația că era dregătorul care la împăratul de mai înainte (Ahmed al II-lea)

³ Pentru istoricul dezvoltării cultului catolic în Iași și, în general, în Moldova, a se vedea N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, Vălenii de Munte, 1908, p. 185—197.

⁴ Scrisoarea din 7 septembrie (st. n.) 1703 (Vezi anexa).

⁵ J. Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, trad. M. Dochez, vol. III, Paris, 1844, p. 321.

⁶ *Ibidem*, p. 319.

⁷ *Ibidem*, p. 320.

punea sigiliul și semnătura împăratului pe acte. Fostul vizir al domniei lui Mustafa al II-lea a scăpat prin fugă.

Sînt arătate și nemulțumirile principale ale rebelilor, care erau și ale lumii otomane în genere, față de sultanul răsturnat: că a dat în mîna creștinilor atîtea provincii și moschei, care cesiuni le numeau tribut plătit creștinilor. Mișcarea contra sultanului Mustafa fusese dar o consecință a tratatului de pace defavorabil turcilor, încheiat la Karlovitz. Interesant de subliniat este că, după informațiile pe care le avea Hammer și chiar cronicarul moldovean Neculce, aceste acuzații fuseseră aduse la Feisullah⁸, fostul muftiu, care a trebuit să plătească cu viața emiterea *fetva*-lei, care autoriza cesiunea de teritorii către necredincioși. Fostul muftiu a fost omorît de rebeli în chinuri și batjocuri și la înmormîntarea lui au silit să officieze rugăciuni pe doi preoți, armeni după Hammer⁹, sau un preot grec și unul armean după Neculce, acuzîndu-l că pe ascuns ar fi fost reneget¹⁰. Într-unul dintre manuscrisele din cronica lui Neculce se reproduce și expresia turcească cu care unul dintre preoții oficianți ar fi însoșit actul acesta de impietate față de un muftiu¹¹.

Scrisoarea se încheie cu informația despre zvonul venit din Țara Românească, că încă de la 19 august stil vechi, a fost numit domn al Moldovei Mihail Racoviță, nepot după fratele soției, al lui Iordache Ruset. Corespondența arată că aștepta confirmarea știrii. Și această informație prezintă un interes deosebit, fiindcă arată data precisă de emitere a firmanului de numire a lui Racoviță, dinainte de 30 august (st. n.) 1703¹², față de cea ce se admisesese mai înainte, în mod vag, că numirea avusese loc „înainte de 12” (septembrie)¹³. Știrea ar întări presupunerea că informațiile le primise corespondentul din anturajul rusesc, interesat în schimbarea de domn și în legătură, în acest sens, cu Brîncoveanul¹⁴.

Tot din Iași pornea către contele Mikes o scrisoare cu data de 23 septembrie (st. n.)¹⁵. Între alte informații se arată aici că noul sultan n-ar fi dispus să păstreze pacea cu Veneția și cu Moscova și se anunța ca sigur un război, dacă nu pentru iarna care urma, cel puțin pentru anul viitor, se dau

⁸ *Ibidem*, p. 322.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. II, Iorgu Iordan, București, 1959, p. 167–168: „Și au pus pe un popă de legea noastră și altu domnesc de l-au prohodit și au mersu înainte-i cu cîntări și cu cadelnită pin l-au scos afară din Udriu și l-au îngropat dzicind că au fost ghiau”. De remarcat că Neculce incurcă numele sultanilor. El crede că în 1703 a fost răsturnat „Mehmet” și înlocuit cu Mustafa: „l-au scos pe sultan Mehmet din Udriu. Și au pe un frate al lui sultan Mustafa, împărat”. (*Ibidem*, p. 167). Pseudo Nicolae Costin dă relația în mod mai rezumat, dar exactă: „S-au mazilit sultan Mustafa, împăratul, fecioul cel mai mare al lui sultan Mehmetu împăratu, carele au fostu luat Camenița și în locul lui stătu frate-său împăratu, cel mai mic, sultan Ahmet” (M. Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, ed. II, vol. II, București, 1872, p. 51).

¹¹ Manuscrisul, copia postelnicului Hurmuzaki: „Și cînd ilu duceau să-lu îngroape, popa cel creștinescu dzicea: ne bizimdir, ne sizindir, ce să zice în limba noastră moldovenească nici al nostru nici al vostru”. (Ion Neculce, *Letopiseșul Țerei Moldovii*, la M. Kogălniceanu, *op. cit.*, ed. II, vol. II, p. 278, notă).

¹² Scrisoarea din 7 septembrie 1703 (Vezi anexa).

¹³ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea I-a, București, 1942, p. 215.

¹⁴ Ion Neculce, *op. cit.*, ed. II, Iorgu Iordan, p. 161–162. După Neculce, legătura dintre Brîncoveanu și Iordache Ruset fusese făcută de un „mitropolit al patriarhului Dosoftei de Ierusalim, anume Hrisantos”, adică Hrisant Notaras, viitorul patriarh (*Ibidem*, p. 161).

¹⁵ Arh. St. Sf. Gheorghe, fond familial Mikes de Zabolna. (Document inedit din 23 septembrie 1703).

și aici informații asupra noului domn, care e Mihai Racoviță¹⁶. Deci pînă la data de 23 septembrie 1703 (stil nou), Mihai Racoviță nu venise în țară cu caftan de domnie¹⁷.

Se vede de aici că informațiile erau furnizate contelui Mikes de un prelet catolic „Frater Felix Ant. Zonat”, care și le procurase prin intermediul unor apropiați ai boierului Iordache Ruset, arătat în scrisoarea ca prim sfetnic și caimacan al lui Mihai Racoviță¹⁸.

ANEXĂ

<1703> septembrie 7, Iași. Scrisoare a unui personaj neidentificat către contele Mihail Mikes, căpitanul suprem al celor Trei Scaune, despre evenimentele din Imperiul otoman care au dus la detronarea sultanului Mustafa II și înlocuirea sa cu Ahmed III.

Iassijs 7 septembris

Venit hodie Turca à Seraschiera, qui tulit quod cum imperator venerit in conspectum rebelium, militia eius ad partes rebelium se dedit, atque ita omnes imperatorem comprehensum detronisarunt, et fratrem eius sultan Aghmet, annum aetatis suae agentem vigesimum octavum ad thronum elevarunt; repugnantibus multis ideo, quod timerent ne mater eius valide iterum se misceret regimini, et contra auctores conspirationis novum Imperatorem, filium suum, instigare, optantibus potius ut filius Sultani Aghmeti mortui, patruelis Imperatoris, anorum duodecem, Imperator poneretur. Sed doctores et legislatores Turcarum ex legibus alcorani ne fas esse dixerunt, ut minor etate anteponeretur majori, ac proinde omnes unanimiter Sultan Aghmet, fratrem depositi conclamarunt Imperatorem. Chipurli (sic) dicunt, quod noluit acceptare viziratum igitur affinem ipsius Nissangi — Bascia (hoc est, qui apud praeteritum Imperatorem ponebat sigillum et subscriptionem Imperatoris in privilegijs) facerunt visirium. Visirius praeteritis fuga se salvavit. Inter alias querelas militiae contra Imperatorem depositum Haec fuit principalis quod tam multas provincias et moscheas Christianis dimiserit, quam dimissionem appellavit tributis Christianis datum.

Ex Valachia venit rumor, jam creatum ease Principem Moldaviae Michaelim Rachovitz, nepotem ex fratre Domina uxoris dni Iordachi Rosset, decima nona augusti veteri stylo; expectamus super his confirmationem (Seninătura indescifrabilă)

(adresa) Illmo Dno Comiti Michaeli Michis, supremo capit. Tria Sedia Siculicalium, Dno mihi gratiosissimo.

Arh. St. Sf. Gheorghe, fond familial Mikes de Zabolna. Orig.

Traducere:

Iași 7 septembrie

Astăzi a venit un turc din partea seraschierului, care a adus știrea că atunci cînd împăratul ajunsese în fața rebelilor, oastea lui a trecut de partea rebelilor și astfel toți l-au detronat pe împăratul prins și l-au ridicat în tron pe Ahmet, fratele sultanului, în vîrstă de 28 de ani; dar în timp ce mulți se opuneau, fiindcă se temeau că nu cumva mama acestuia, Valide, să se amestece din nou în domnie și să-l instige pe fiul său, noul împărat, împotriva autorilor complotului, doreau mai degrabă ca fiul fostului sultan Ahmet, văr al împăratului, în vîrstă de 12 ani, să fie numit împărat. Dar învățații și legiuitorii turcilor au spus că după legile alcoranului era un păcat (nelegiuire) ca unul mai mic în vîrstă să fie numit înaintea unuia mai mare, și ca atare, toți de comun acord, l-au numit sultan pe Aghmit, fratele celui înlăturat. De asemenea ei spun că, deoarece Chipurliu nu a vrut să primească viziratul, l-au numit vizir pe o rudă a acestuia,

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ După Pseudo Nicolae Costin, Mihai Racoviță ar fi venit în Iași cu caftan de domnie la 23 septembrie (st. v., adică 3 octombrie st. n.) același an (La M. Kogălniceanu, *op. cit.*, ed. II, vol. II, p. 48).

¹⁸ Reproducem în anexă, *in extenso*, scrisoarea din 7 septembrie 1703, prezentată mai sus. Traducerea a fost efectuată de colega noastră Maria Dragomir, căreia redacția îi mulțumește și pe această cale pentru bunăvoința sa.

Nissangi pașa (adică cel care la împăratul de mai înainte pune sigiliul și semnătura împăratului pe scrisorile privilegiale). Vizirul fostului < împărat > a scăpat cu fuga. Între alte plângeri ale oastei împotriva împăratului înălțurat, cea mai de seamă a fost aceasta, anume că a cedat creștinilor multe provincii și moschei, cedare pe care < oastea > a considerat-o ca un tribut plătit creștinilor.

Din Valahia a venit știrea că principe al Moldovei a fost ales deja Mihai Racoviță, nepot după fratele soției domnului Iordache Rosset, în 19 august, după stilul vechi, așteptăm în privința acestora o confirmare.

Preailustrului domn comite Mihail Michis, căpitan suprem al celor Trei scaune ale secuiilor, domn mie preaindătoritor (preanilostiv)

R É S U M É

L'auteur analyse des documents inédits et les dates des deux chroniques moldaves et met en relief les événements d'août 1703 dans l'Empire Ottoman, événements qui ont déterminé le détronement du sultan Mustafa II et son remplacement avec Ahmed III. Parmi les documents inédits on trouve une très importante lettre écrite par un clerc catholique, datée le 7 septembre 1703; le texte du document est reproduit dans l'annexe.

F R É C I S

Based on unpublished documents and on news from two Moldavian chronicles, the author analyses the events of August 1703 in the Ottoman Empire, events which lead to the dethronement of Sultan Mustafa II who was replaced with Ahmed II. Among unpublished documents there is a very important letter written in latin dated september the 7th 1703 belonging to a Moldavian catholic clergyman; the documents is given in the annex.

Date privind situația românilor dobrogeni în momentul revenirii Dobrogei la țară

TUDOR MATEESCU

Reintegrarea Dobrogei la România, în urma Războiului pentru independență, are rădăcini adânci în trecutul istoric al poporului nostru. Generația revoluționarilor de la 1848 era conștientă de faptul că între Dunăre și Marea Neagră se afla un pământ românesc care, prin realizarea visului de veacuri al unirii, trebuia și el să intre în hotarele vetrei străbune. Este de ajuns să amintim constatările și considerațiile pe care le făcea, la 1850, Ion Ionescu de la Brad asupra românilor din Dobrogea, cu prilejul cercetărilor întreprinse în această provincie¹. De asemenea, Mihail Kogălniceanu, care va juca un rol esențial în acțiunea de readucere a „Daciei Pontice” la patria mamă, inter- venea, în ședința din 6 februarie 1867 a Camerei Deputaților pentru sprijinirea școlilor și bisericilor din unele teritorii românești „și mai cu seamă din Dobrogea, cari e țară română”².

La 1870 transilvăneanul Nifon Bălășescu, însărcinat cu organizarea școlilor românești în Dobrogea, găsea români într-un mare număr de sate, în unele dintre ele fiind singurii locuitori: Sabangia, Calica, Sarighiol, Sarnasuf, Cișla, Parcheș, Frecăței (cazaua Tulcea), Meidanchioi, Niculițel (cazaua Isaccea), Visterna, Zebil, Satu Nou, (cazaua Babadag), Seimenii Mari, Seimenii Mici, Cochirleni, Rasova (cazaua Medgidia), Groapa Ciobanului, Gîrliciu, Dăieni, Ostrov, Topalu (cazaua Hirșova), Greci, Turcoaia, Fîntîna Nedelii, Pecineaga, Jijila, Azacîlău, Pisica, Garvăn, Văcăreni, Luncavița, Rachel (cazaua Măcin), Vlahchioi, Aliman, Cuzgun, Caranlic, Beilic, Mirleanu, Oltina Parachioi, Cișla, Satu Nou, Coslugea, Pirjoaia, Bugeac, Ostrov, Vaidomir (cazaua Silistra). În alte sate locuiau împreună cu alte elemente etnice, dar în multe formau majoritatea populației. Români erau de asemenea în cea mai mare parte a orașelor provinciei: Tulcea, Mahmudia Isaccea, Babadag, Medgidia, Hirșova, Măcin, Silistra, Turtucaia³.

Trebuie avut însă în vedere faptul că cercetările lui Nifon Bălășescu nu au cuprins toate localitățile Dobrogei.

Izbucnirea, în primăvara anului 1877, a războiului ruso-turc care avea să devină în curînd Războiul pentru independență al României, a creat condițiile istorice favorabile declanșării acțiunii complexe de reintegrare a Dobrogei la România. La 20 iunie 1877, după intrarea țării în război, același eminent om politic, Mihail Kogălniceanu, scria următoarele către agentul diplomatic român la Viena: „Am fi făcut poate mai bine să alegem gurile Dunării și Dobrogea pentru cîmpul nostru de luptă”⁴. Ideea trecerii Dobrogei la România, vehiculată pe plan internațional încă din timpul Războiului Cri-

¹ Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea românilor în Dobrogea*, București, 1979, p. 58—66, 86—87, 95—96.

² Mihail Kogălniceanu, *Opere*, IV, *Oratoria*, II, 1864—1878, partea I, 1864—1868, ed. Georgeta Penelea, București, 1977, p. 225.

³ Nifon Bălășescu, *Românii din Turcia*, în „Biserica și școala”, I. Arad. 1877, p. 353.

⁴ *Independența României. Documente*, vol. I, Documente și presă internă, București 1977, p. 139.

meii ⁵, este reluată acum, pe scară mult mai largă, în cercurile diplomatice europene ⁶.

Ea n-a făcut însă decît să vină în întîmpinarea năzuinței legitime a românilor dobrogeni, elementul etnic autohton și cel mai numeros al provinciei ⁷. La 1867, reprezentantul României la Tulcea, raportînd despre satisfacția produsă de ajutoarele acordate de domnitorul Carol I bisericii românești care se afla în construcție acolo (viitoarea catedrală Sf. Nicolae), îi arată pe românii dobrogeni „ca niște frați și patrioți hierbînți ai patriei noastre și carii au speranțe a se uni cu noi pe viitor” ⁸. În ședința Senatului din 26 noiembrie 1877, cunoscutul om politic P.P. Carp declara că „sînt prin Dobrogea subscrieri pentru a se alipi pe lingă România” ⁹. De asemenea, la începutul lunii decembrie același an, potrivit unei știri provenite din cercurile politice de la București, printre românii dobrogeni circulau atunci o petiție, care se acoperise deja „de numeroase semnături”, prin care se cerea alipirea Dobrogei la România ¹⁰.

Sîngele vărsat de ostașii români în Războiul pentru independență a adus, prin Tratatul de la Berlin, încheiat la 1 iulie 1878, atît recunoașterea independenței țării cit și revenirea la vatra strămoșească a teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră care va forma apoi județele Tulcea și Constanța ¹¹. La 13 noiembrie 1878 a fost decretat „Regulamentul pentru împărțirea și organizarea administrativă a Dobrogei” ¹², iar la 14/26 noiembrie, autoritățile românești au luat în primire această provincie, domnitorul Carol lansînd în acea zi, de la Brăila, proclamația intitulată „Locuitorilor Dobrogei”, în care se arăta că „vechea posesiune a lui Mircea cel Bătrîn” făcea acum parte din România și că drepturile și obiceiurile populației, inclusiv ale celei musulmane, vor fi respectate ¹³.

Trupele și autoritățile românești au fost întîmpinate peste tot în Dobrogea cu mare bucurie ¹⁴. La 18 noiembrie 1878 se telegrafia la București de la Tulcea că armata română fusese primită „de o numeroasă populațiune, cu mult entuziasm” ¹⁵. În luna următoare, un ziar din Atena consemna faptul că „Locuitorii Dobrogei au făcut o primire entuziastă trupele române care au luat în posesie această provincie. Pămîntenii și membrii principalelor colonii au semnat adrese de felicitare către Alteța Sa regală, principele Carol” ¹⁶.

⁵ L. Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea Războiului Crimeii (1853—1856)*, București, 1972, p. 336.

⁶ *Independența României...* vol. I, p. 139, 142, 168.

⁷ Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea...*, p. 110.

⁸ Idem, *Documente privind istoria Dobrogei (1830—1877)*, volum întocmit de..., București, 1975, p. 269.

⁹ Ion Bîtoleanu și Gh. Dumitrașcu, *Românii din Dobrogea și manifestări ale conștiinței lor naționale la începutul epocii moderne*, în „Revista de istorie”, XXIX (1976), nr. 6, p. 885; N. Adăniloiaie și Georgeta Lungu, *Instalarea administrației românești în Dobrogea după Războiul de independență*, în „Studii și articole de istorie”, XXXV—XXXVI, 1977, p. 163.

¹⁰ *Independența României...*, vol. III. Presă străină, București, 1977, p. 217.

¹¹ Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea...*, p. 111.

¹² „Monitorul oficial al României”, 15/27 noiembrie 1878, p. 7147—7149.

¹³ *Ibidem*, 16/28 noiembrie 1878, p. 7161—7162.

¹⁴ N. Adăniloiaie și Georgeta Lungu, *op. cit.*, p. 167.

¹⁵ N. Ciachir, *Contribuții la istoria Dobrogei (aprilie 1877 — noiembrie 1878)*, în „Revista Arhivelor”, V (1962), nr. 1, p. 171.

¹⁶ *Independența României...*, vol. III, p. 300.

Luarea în stăpînire a Dobrogei a fost precedată de o intensă activitate de informare din partea autorităților românești asupra situației provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră. Acest lucru se datora faptului că războiul provocase în acest teritoriu pierderi de vieți omenești și distrugerii de bunuri materiale considerabile¹⁷. Totodată, populația Dobrogei scăzuse în mod simțitor, mai multe mii de români fiind siliți, pentru a scăpa cu viață, să-și părăsească gospodăriile și să se refugieze la stînga Dunării, iar musulmanii fiind evacuați cu forța spre sud în fața trupelor ruse¹⁸. La sfîrșitul războiului, în sangeacul Tulcea, din 29.097 case, rămăseseră doar 16.708, ceea ce înseamnă că peste 40% fuseseră distruse¹⁹.

Din perioada în care sangeacul Tulcea s-a aflat sub ocupație și administrație rusă (iunie 1877 — noiembrie 1878), s-a întocmit o serie de statistici asupra populației din această parte a Dobrogei. În ceea ce privește populația românească, cunoscuta statistică a lui Beloțercovici, fost consul al Rusiei la Tulcea înainte de război, deci bun cunosător al provinciei, prezintă date, din păcate numai pentru cazalele Tulcea, Măcin, Babadag și Hirșova²⁰, potrivit cărora se găseau în aceste părți 5542 capi de familie români²¹ sau 19.700 de suflete²². Pe baza acelorași date, la care se adaugă însă și unele constatări proprii, baronul d'Hogguer dă cifra totală de 24.167 locuitori români²³. Din ambele statistici rezultă, fără echivoc, că populația românească deținea numeric primul loc între etnice ale acestor cazale. Desigur, aceste cifre sînt departe de a fi complete, deoarece ele nu cuprind pe românii din cea mai mare parte a actualului județ Constanța și nici pe cei care, din cauza teroarei, se refugiaseră la stînga Dunării și care ajungeau, așa cum am văzut, la mai multe mii²⁴.

În afara acestor statistici, cunoscute mai demult, administrația rusă a mai întocmit un „Tablou al populației din ocrugul Tulcea pe anul 1878” („Vjadomost' o narodnonaselenij v Tulčinskij okrug za 1878 god”), pe care l-au remis autorităților românești în momentul luării în stăpînire a Dobrogei. Ocrugul Tulcea, unitate administrativă creată sub ocupația rusă, cuprindea cazaua cu același nume, dar și o parte din Deltă, deci din cauza Sulina, precum și o parte din cazaua Isaccea. În acest teritoriu existau 35 de localități, în afara orașului Tulcea, pentru care nu se dau date, în care se aflau 3015 case și 14.612 locuitori. Dintre aceștia, pe primul loc se situau românii („moldoveni”, cum sînt numiți în document), al căror număr se ridica la 6539, reprezentînd aproape jumătate din total, după care urmau, în ordine numerică, rușii, înțelegînd, desigur, prin acest termen atît pe lipoveni (velicorușii), cît și pe ucrainieni (malorușii), apoi bulgarii, tătarii (între care trebuie incluși și

¹⁷ Ion Bitoleanu și Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 885; N. Adăniloae și Georgeta Lungu, *op. cit.*, p. 164.

¹⁸ Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea...*, p. 108—109.

¹⁹ N. Adăniloae și Georgeta Lungu, *op. cit.*, p. 164.

²⁰ Ion Bitoleanu și Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 871.

²¹ C. Brătescu, *Populația Dobrogei, în 1878—1928. Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, 1928, p. 234, nota 5.

²² Nicolae Ciachir și Radu Ștefan Ciobanu, *Revenirea Dobrogei la aria de viață a statului român, consecința permanenței populației românești pe pămîntul dobrogean (1878)*, în *Din lupta poporului român pentru independență*, București, 1977, p. 167.

²³ Baron d'Hogguer, *Renseignements sur la Dobrodja. Son état actuel, ses ressources et son avenir*, Bucarest, 1878, p. 47.

²⁴ Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea...*, p. 110.

turcii), germanii, evreii, grecii, țiganii, și armenii. Potrivit acestui tablou, care nu poate fi acuzat de lipsă de obiectivitate, românii formau în exclusivitate populația satelor Sabangia, Parcheș („Parchis”), Niculițel și Geaferca Turcă și dețineau majoritatea în Prislav, Calica, Sarighiol, Agighiol, Cișla, Somova, Beștepe, Meidanchioi și în orașul Isaccea. Populația românească se afla, de asemenea, la Cataloi, Frecăței, Mahmudia, Sarinasuf, Chilia Veche și Pardina²⁵. Tabloul, rămas pînă în prezent inedit, oferă așadar informații cît se poate de interesante pentru situația românilor din nordul Dobrogei în momentul reintegrării acestei provincii la țară.

Statul român avea nevoie însă de date mult mai amănunțite referitoare la provincia care revenea la vatra străbună. De aceea, guvernul, la propunerea lui Mihail Kogălniceanu, a luat hotărîrea, prin jurnalul din 26 iulie 1878, înființării unei comisii formate din reprezentanți ai ministerelor de Finanțe, Lucrări Publice, Război și Instrucțiunii Publice, care să facă cercetări la fața locului și să raporteze asupra stării materiale a locuitorilor, a formelor de administrație, a percepției veniturilor, a necesității creării de școli și alte instituții publice, a situației geografice și etnografice a teritoriului²⁶. Totodată, s-a hotărît ca și A. Stoianovici, delegatul Românici la Tulcea, să participe la lucrările acestei comisii, ca reprezentant al Ministerului de Externe. Începînd chiar din zilele următoare, acesta s-a deplasat prin sate și orașe, de unde a cules informații, după care a întocmit statistici și a raportat la București că toată populația Dobrogei așteaptă cu nerăbdare sosirea autorităților românești²⁷.

Cele mai pertinente observații și constatări le-a făcut comisia militară condusă de colonelul Ștefan Fălcoianu, șeful Statului Major al Armatei Active, concretizate în raportul înaintat ministrului afacerilor străine, Mihail Kogălniceanu, la 19 octombrie 1878²⁸. Comisia a întreprins cercetări în toată Dobrogea timp de o lună, folosind apoi, pentru întocmirea raportului, atît observațiile directe cît și o serie de informații furnizate de unele autorități locale, ca și de fruntașii români și, în primul rînd, de Mihalache Petrescu²⁹. Acesta, un bogat și influent negustor din Tulcea, într-o scrisoare adresată de asemenea lui Mihail Kogălniceanu, la 19 septembrie 1879, arăta următoarele în acest sens: „Eu sînt <cel> care am voiajat cu tresura și cheltuiala mea împreună cu dl. colonel Fălcoianu și suita sa timp de 22 zile în toată Dobrogea pentru a le da informațiuni despre topografia acestei provincii, fără a cruța nimic”³⁰.

Dintre constatările cuprinse în raport reținem deocamdată pe cele care se referă la tema de față. Prima parte o constituie descrierea marilor unități administrative ale Dobrogei, începînd cu districtul „Sulina-Delta”, despre care se arată că avea 21 de sate și o populație, „de peste 3700 locuitori, din care majoritatea români”³¹. În ceea ce privește arondismentul Tulcea, parte com-

²⁵ Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, inventar 315, dosar 224/1878, f. 97–98.

²⁶ N. Adăniloae și Georgeta Lungu, *op. cit.*, p. 164–165.

²⁷ *Ibidem*, p. 165.

²⁸ Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, Arhiva D.A. Sturdza, XVI, Varia, doc. 150, f. 1–37. Vezi prima semnalare a acestui document la Ion Bitoleanu și Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 875.

²⁹ Gheorghe Dumitrașcu, Mariana Lupu, *Documente privind istoria Dobrogei în 1877–1878 și pregătirea reunirii ei cu România*, în „Muzeul național”, IV, București, 1978, p. 612.

³⁰ Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, inventar 318, dosar 222/187, f. 114.

³¹ Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, Arhiva D.A. Sturdza, XVI, Varia, doc. 150, f. 3.

ponentă a districtului, Tulcea, se arată că populația creștină „este de patru ori mai numeroasă decît cea musulmană și majoritatea populației creștine este română”³².

În acest district se aflau mai multe mănăstiri, dintre care trei erau românești: Taița, Telița și Cocoșu. Primele două aveau doar „cît 4 sau 5 călugări români”³³. Mănăstirea Taița, despre care se cunosc mai multe lucruri, exista deci încă la acea dată; curînd, așa cum se știe, ea va dispărea pentru totdeauna³⁴. Deosebit de interesantă este știrea despre existența unui așezămînt monahal la Telița, fapt cu totul necunoscut pînă acum³⁵. În continuare se arată că Mănăstirea Cocoșu era „cea mai importantă din Dobrogea, atît prin pozițiunea sa, cît și prin așezămîntele și numărul călugărilor, cari sînt aproape 70 și toți români”. Dispunea la data aceea „de peste 1000 pogoane de pămînt, lucrate în fiecare an de călugării monastirei, de vii, păduri, eleștee de pescuit, vite în număr însemnat ș.c.l”. Prestigiul de care se bucura această mănăstire îi atrăsese „chiar respectul autorităților otomane”³⁶. Este oferită completare a informațiilor deja cunoscute despre acest așezămînt monahal³⁷.

Dintre datele interesante referitoare la districtul Babadag, reținem aici știrea despre satul românesc, Canlı Bugeac, situat pe malul lacului Golovița, și pe cea despre Gura Portița, nume dat de românii localnici³⁸. În districtul Măcin, după cum se arată în raport, elementul românesc era „în mare majoritate în raport cu celelalte elemente creștine”³⁹. Principalele sate românești din acest colț al Dobrogei erau Luncavița, Văcăreni, Jijila, Greci, Satu Nou, Pecineaga și Taița. Se adaugă și informația că în orașul Măcin funcționa o școală românească⁴⁰.

Un deosebit interes prezintă informațiile privitoare la districtul (ocolul) Hirșova, despre care se consemnează următoarele: „și aici, ca pretutindeni de-a lungul Dunărei, populațiunea este mai exclusiv română, astfel că corespundența oficială se face în limba română, căci chiar bulgarii o înțeleg mai bine decît pe a lor proprie”. Despre orașul Hirșova se spune că avea două părți: cea de vest, numită Varoș, ai cărei locuitori erau „în cea mai mare parte români” și Hirșova propriu-zisă, separată de prima printr-un deal și prin zidurile vechii cetăți⁴¹. Există o biserică românească și doi preoți români. În continuare, se făcea următoarea constatare: „În Varoș populațiunea română este foarte bine instalată și locuințele au un exterior îngrijit; am găsit acolo o școală elementară în care se află vreo 50 copii, instituită prin îngri-

³² Ibidem, f. 8.

³³ Ibidem, f. 11.

³⁴ Tudor Mateescu, *Un așezămînt monahal moldovenesc în Dobrogea-Mănăstirea Taița*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLIX (1973), nr. 1-2, p. 121-125.

³⁵ Ia Telița se știa numai de faptul că vechia biserică fusese construită de românii de acolo la 1803 (Grigore Gr. Dănescu, *Dicționarul geografic, statistic și istoric al județului Tulcea*, București, 1986, p. 473).

³⁶ Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, Arhiva D. A. Sturdza, XVI Varia, doc. 150, f. 12.

³⁷ Roman Sorescu, *Monastirile dobrogene*, București, 1914, p. 13-23; Tudor Mateescu, *Un așezămînt transilvănean în Dobrogea. (Contribuții la istoria Mănăstirii pîră la 1877)*, în „Mitropolia Ardealului”, XXI (1976), nr. 1-3, p. 114-124.

³⁸ Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, Arhiva D.A. Sturdza, XVI, Varia, doc. 150, f. 15.

³⁹ Ibidem, f. 16.

⁴⁰ Ibidem, f. 17.

⁴¹ Ibidem, f. 18 „Varoș”, cuvînt de origine maghiară, desemna, în Imperiul otoman,

jirile unui cetățean român de acolo (anume d. Circa)" ⁴². Exte vorba de Nicolae Tircă (își scria numele Cîrcă), săcelean de origine, stabilit cu familia la Hirșova, personalitate de prim rang în viața românilor din Dobrogea în ultimele decenii ale stăpînirii otomane ⁴³. Pentru ocolul Cernavoda, raportul menționează localitatea „Rasovata sau Rasova, un mic orașel curat românesc, cu vreo 600 locuitori" ⁴⁴. Celelalte informații cuprinse în acest important document, deosebit de bogate și valoroase și ele, depășesc cadrul temei de față.

Demn de remarcat este și rezultatul investigației întreprinse în Dobrogea de reprezentanții Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, începînd din luna august 1878, „spre a avea o idee despre populațiunea din orașele și satele acestei provincii și dacă există locale de școală și unde anume". El consta într-un tabel statistic care, la 16 noiembrie același an, era trimis Ministerului de Interne, „cu invitarea de a verifica cele arătate în el și mai cu seamă dacă localele de școală sînt și acum în bună stare, precum și alte informațiuni ce vor mai crede de cuviință" ⁴⁵. Documentul, semnalat doar pînă acum și utilizat parțial, dar rămas încă nepublicat ⁴⁶, conține date de mare interes, chiar dacă unele cifre, în comparație cu cele din raportul colonelului Fălcoianu, mult mai exacte, trebuie receptate cu rezervă.

Din acest tabel rezultă că investigația a cuprins în primul rînd satele și orașele românești din „ținuturile" (fostele cazale otomane) care aveau să formeze viitorul județ Tulcea și doar o mică parte din cele care vor intra în componența județului Constanța. În mod deosebit lipsește întreaga zonă compact românească din colțul sud-vestic al acestui județ, cu satele Ostrov (Ostroveni sau Ostrovo Silistriei), Bugeac, Satu Nou, Pirjoaia, Mîrleanu, Galița, Gîrlița, Oltina, Cișla, Beilic, Aliman, Vlahchiosi, Parachioi, Adamclisi, Caranlic, ș. a. În plus, nici cele din ținuturile Medgidia și Cernavoda nu sînt cuprinse în totalitatea lor.

Tabelul cuprinde, mai întîi, numele localității, apoi populația totală, defalcată în următoarele două rubrici, pe „români" și „alte naționalități", după care urmează „biserici" și „școli". Așa cum am văzut, au fost cercetate numai așezările cu populație românească, dar desigur nu toate, ci doar 57 dintre acestea. Totalul locuitorilor se ridică atunci la 79.073, din care 45.252 erau

partea locuită din afara zidurilor unei cetăți. Așa era, de pildă, mahalaua Varoș din Giurgiu, menționată încă din secolul al XVII-lea (Valeriu Veliman, *O condică turcească referitoare la populația nemusulmană din orașul Giurgiu și împrejurimile sale*, în *Ilfov — File de istorie*, București, 1978, p. 195—197. La Tulcea exista, de asemenea, o mahala numită Varoș. (Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, inventar 318, dosar 222/1878, f. 49). Vezi și Ioan Dragomir, *Cîteva documente turcești necunoscute privitoare la Mănăstirea Cocos*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXXII (1964), nr. 11—12, p. 121, unde, într-un document din 1872, se vorbește de „Vaiș", un cartier al Tulcei. O mahala cu asemenea denumire n-a existat însă în acest oraș; este vorba, fără îndoială de o transcriere greșită pentru „Varoș".

⁴² Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, Arhiva D.A. Sturdza, XVI, Varia, doc. 150, f. 19.

⁴³ Ioan Georgescu, *Din trecutul românesc al Dobrogei*, în „Analele Dobrogei", XIII—XIV (1932—1933), p. 38—52; Tudor Mateescu, *Săceleanul Nicolae Tircă și Dobrogea*, în „Cumidava", VIII (1974—1975), p. 145—152.

⁴⁴ Biblioteca Academiei Române, Manuscrise, Arhiva D.A. Sturdza, XVI, Varia, doc. 150, f. 20.

⁴⁵ Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, Divizia comunală, dosar 226/1878, f. 2.

⁴⁶ N. Adăniloae și Georgeta Lungu, *op. cit.*, p. 165 (cu greșeli la calcularea cifrelor totale); Constantin M. Boncu, *Școli românești în Dobrogea (sec. XVIII—1878)*, în „Studii și articole de istorie", XXXVII—XXXVIII, 1978, p. 178 (cu indicarea greșită a cotei dosarului).

români. Totodată, existau 57 de biserici românești, plus cea din Babadag, care era comună pentru românii și bulgarii de acolo ⁴⁷. Numărul școlilor românești din aceste localități era de 31 ⁴⁸, în orașul Tulcea funcționând separat una pentru băieți și alta pentru fete ⁴⁹. Valoarea acestor informații, care contribuie neîndoios la completarea imaginii situației românilor din Dobrogea în momentul revenirii la țară, justifică pe deplin publicarea integrală a acestui document ⁵⁰.

Aceste date reprezintă rezultatele cercetărilor întreprinse în Dobrogea de către delegații unor ministere de la București, potrivit hotărârii luate prin jurnalul guvernului din 26 iulie 1878, amintit mai sus. Acestora li se adaugă însă informațiile obținute, în urma cercetărilor făcute, de asemenea la fața locului, de către administratorii plășilor Sulina, Babadag, și Tulcea. Rapoartele lor erau înaintate, în copie, Ministrului de Interne de către prefectul județului Tulcea, G. M. Ghica, la 12 decembrie 1878 ⁵¹. Dacă primele două sînt destul de sumare și neînsoțite de date statistice, cel al administratorului plășii Tulcea, I. Iacovschi, conține o bogăție de informații, cărora li se adaugă, în anexă, un tabel statistic amănunțit și cu cifre pe care nu avem nici un motiv să nu le socotim exacte.

În raport se arată, mai întii, că, timp de o săptămînă, între 24 și 30 noiembrie, administratorul, însoțit de translatorul George Minculescu, a inspectat toate cele 23 de comune rurale ale plășii, vizitînd de asemenea și cele două mănăstiri de acolo. El precizează că prima sa acțiune era următoarea: „în prezența locuitorilor fiecărei comune, am dat lectură Proclamațiunei Alteței Sale regale domnitorul românilor pentru luarea în posesiune a provinciei Dobrogea, al cărui conținut cu principii salutari au fost ascultat cu atențiune și priimit cu mulțumire de populațiuni în genere, fără distincțiune de naționalitate și religione” ⁵². În continuare, prezintă constatările pe care le-a făcut cu privire la administrația comunelor, igiena publică, delimitarea teritoriului fiecărei comune („mereaua”), veniturile comunale, moravurile și obiceiurile locuitorilor ș. a. Vorbind despre populație, el face în două rînduri precizarea că elementul preponderent îl constituie românii. Un punct aparte este dedicat vieții religioase cu mențiunea că preoții erau plătiți „de locuitori

⁴⁷ Pentru această biserică românească și modul în care a ajuns să fie utilizată de ambele comunități vezi Constantin P. Scheletti, *Dobrogea. Organizarea*, Tulcea, 1879, p. 35–38, în notă.

⁴⁸ La 2 decembrie 1878, prefectul județului Constanța, Remus Opresanu, într-o telegramă adresată ministrului de interne, furniza informații și despre alte școli din Dobrogea și, în mod deosebit, despre școala românească din Varoș, cartierul orașului Hirsova, amintit mai sus (Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, Divizia comunală, dosar 226/1878, f. 5).

⁴⁹ Ibidem, f. 3.

⁵⁰ Vezi anexa. Redarea se face cu respectarea fidelă a textului permițîndu-ne doar transcrierea după regulile ortografiei actuale.

⁵¹ Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, inventar 315, dosar 224/1878, f. 4–9.

⁵² Ibidem, f. 8.

anual cu cîte două baniți produse de fiecare casă, iar dascălii cîntăreți cu cîte o baniță”. În grija clerului se afla, de asemenea, serviciul stării civile ⁵³.

Tabelul anexat, intitulat „Tabloul statistic de situațiunea comunelor rurale din arondismentul Tulcea”, cuprinde o arie mai redusă în comparație cu cel întocmit în timpul administrației ruse, înfățișat mai sus, dar, în linii generale, cifrele consemnate de aceste două documente corespund. La sfîrșitul lunii noiembrie 1878, așadar imediat după instalarea autorităților românești în Dobrogea, populația localităților rurale ale plășii Tulcea se ridica la 10,448 de suflete. Din păcate, nu se specifică numărul locuitorilor pe grupuri etnice, ci se dă doar totalul la fiecare comună, ceea ce ne împiedică să cunoaștem cifra exactă a românilor și proporția lor față de celelalte naționalități. Se menționează însă, pentru fiecare așezare, elementele etnice care o locuiau, dîndu-se și numele primarului, ceea ce ne permite să aflăm că, în localitățile cu populație amestecată, puteau fi doi sau chiar trei primari ⁵⁴.

Potrivit datelor acestui tablou, erau locuite exclusiv de români următoarele comune: Calicu (primar Tudor Andronic, 401 locuitori), Sarighiol (primar Ieni Dumitru, 718 locuitori), Sabangia (primar Vasile Lupu, 254 locuitori), Niculițel (primar Mihalciu Jipa, 990 locuitori), Parcheș (primar Ion Dumitru, 366 locuitori) și Cișla (primar Zaharia Grigorașu, 389 locuitori). Populația acestor așezări, formată în totalitate din români, ceea ce diferă de statistica rusă amintită, care dă populație românească în exclusivitate numai pentru Sabangia, Parcheș și Niculițel, se ridica la 3118 locuitori, așadar la aproape o treime din totalul existent atunci în comunele rurale ale plășii Tulcea. Tabelul indică însă români și în următoarele localități, unde trăiau laolaltă cu alte elemente etnice: Prislav (primar Ion Casian), Beștepe (primar Ignat Vasile), Sarinasuf, Agighiol (urul dintre primari — George Rață), Cataloi (trei primari, cel român fiind Iacob Casina), Frecăței, Meidanchioi și Somova (primar Gheorghe Grecu). Statistica rusă consemnează și ea, pentru toate aceste așezări prezența unei populații românești. În toate comunele în care locuiau români existau numai în unele dintre ele ⁵⁵.

Documentele înfățișate mai sus, și în mod deosebit tabelele statistice, oglîndesc o multitudine de aspecte ale situației românilor din Dobrogea în momentul revenirii acestei provincii la țară. Întocmirea lor a fost impusă de necesitatea noii administrații românești de a cunoaște cît mai bine teritoriul care era reintegrat României. După utilizare, aceste documente au fost date pentru o vreme uitării, dar, scoase acum la lumină, ele devin mărturii de o deosebită valoare ale istoriei pămîntului strămoșesc de la „Marea cea mare”.

⁵³ Ibidem, f. 8—9.

⁵⁴ Pentru această situație, specifică Imperiul otoman, vezi Tudor Mateescu, *Contribuții la istoria instituțiilor administrative ale românilor din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A.D. Xenopol»”, XVII, Iași, 1980, p. 610.

⁵⁵ Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, inventar 315, dosar 224/187^e. f. 10—15

ANEXĂ

1878 <înainte de 16 noiembrie>, f. 1. Tabel statistic întocmit de reprezentanții Ministerului Culetor și Instrucțiunii Publice pentru părțile de nord și centru ale Dobrogei privind populația românească de acolo, bisericile și școlile acestea.

Tabel statistic

cu numele, populațiunea și cultura comunelor române din Dobrogea

	Numele comunelor	Populația totală	Români	Alte naționalități	Biserici	Școli
0	1	2	3	4	5	6
<i>Ținutul Tulcea</i>						
1	Tulcea (oraș)	19530	4780	14750	2 rom.	1 băieți și 1 fete
2	Cișla ¹ (sat)	360	320	40 musulmani	1	n-are
3	Cataloi	645	220	425 nemți și bulgari	2 ²	n-are
4	Sarighiol ³	778	778	—	1	n-are
5	Calica ⁴	796	796	—	1	n-are
6	Sonova	514	500	14 bulgari	1	1 local de școală
7	Sabangia	310	310	—	1	—
8	Parcheș	318	318	—	1	—
9	Agighiol	738	738	—	1	1 local
0	Prislav ⁵	310	310	—	1	—

Ținutul Măcin

11	Măcin (oraș)	4185	885	330	2 bulg. rom.	1 rom.
12	Carcalia ⁶ (sat)	1000	1000	—	1	1 local
13	Savanlic ⁷	2300	1200	1100 turci	1	1 local
14	Turcoaia	1030	1030	—	1	1 local
15	Fintina Nedelii ⁸	800	800	—	1	1 local
16	Pecineaga	1200	1200	—	1	1 local
17	Țiganca ⁹	640	240	400 turci	1	—
18	Rachel	508	208	300 turci	1	—
19	Luncavița	1500	1500	—	1	1 local
20	Văcăreni	1500	1500	—	1	1 id.
21	Garven ¹⁰	778	778	—	1	1

¹ Azi Minerii, jud. Tulcea

² Una dintre ele era, fără îndoială, biserica germană.

³ Azi Valea Nucarilor, jud. Tulcea.

⁴ Azi Iazurile, jud. Tulcea.

⁵ Azi Nufărău, jud. Tulcea.

⁶ De fapt Carcaliu.

⁷ Tc. *Soğanlık*, rom. Greci.

⁸ Sat inclus ulterior în altă localitate.

⁹ Azi Nifon, jud. Tulcea.

¹⁰ De fapt, Garvăn, jud. Tulcea.

0	1	2	3	4	5	6
22	Jijila	1300	1300	—	1	1
23	Zaclău ¹¹	252	252	—	1	—
24	Pisica ¹²	860	860	—	1	—

Ținutul Sulina

25	Sulina (oraș)	800	50	730 ¹³	1 rom.	—
26	Letea (sat) ¹⁴				1	—

Ținutul Babada¹⁵

27	Babada ¹⁵ (oraș)	7155	600	6555	1 bulg., rom	—
28	Visterna (sat)	568	468	100 turci	1	—
29	Ienisala	310	310	—	1	1 local
30	Satu-Nou ¹⁶	600	600	—	1	—
31	Zibil ¹⁷	1300	1300	—	1	1
32	Nalbant	990	890	100 bulg.	1	1
33	Pașa-Cișla ¹⁸	802	600	202	1	1

Ținutul Hirșova

34	Hirșova (orașel)	2800	630	2170	1 rom.	1 școală rom.
35	Topal (sat)	2180	2180	—	1	1 local
36	Groapa Ciobanului ¹⁹	1698	1698	—	1	1 local
37	Girlici	630	620	—	1	1
38	Dăieni	1100	1100	—	1	1
39	Ostrovu	476	476	—	1	1

Ținutul Saccea²⁰

40	Saccea ²⁰ (oraș)	5350	3000	2350	1 rom.	1
41	Meidanchioi ²¹	1120	1120	—	1	—
42	Niculitel	1360	1360	—	1	1
43	Giaferca ²²	330	330	—	1	—
44	Taița (monastire) ²³	150	150	—	1	—
45	Cocoș (monastire) ²⁴	150	150	—	1	—

¹¹ De fapt, Azacław, azi 23 August, jud. Tulcea.¹² Azi Grindu, jud. Tulcea.¹³ Cifra nu se corelează cu cele două precedente.¹⁴ Lipsesc datele despre populație.¹⁵ De fapt, Babadag.¹⁶ A nu se confunda cu alte trei localități din județul Tulcea, avind aceeași denumire.¹⁷ De fapt, Zebil.¹⁸ Azi 6 Martie, jud. Tulcea.¹⁹ Azi Ciobanu, jud. Constanța.²⁰ Vechea denumire românească a orașului Isaccea.²¹ Azi Valea Teilor, jud. Tulcea.²² De fapt, Islam-Geaferca, azi Florești, jud. Tulcea.²³ Cifra este, evident, exagerată, în totală contradicție cu cea consemnată de raportul colonelului Fălcoianu.²⁴ Cifra de asemenea exagerată.

0	1	2	3	4	5	6
<i>Ținutul Mahmudia</i>						
46	Mahmudia (orașel)	2100	1100	1000	1 rom.	1 local
47	Beștepea (sat)	1200	1080	120 musul.	1 rom.	1 local
48	Pirlita ²⁵	230	230	—	n-are	—
49	Sari-Nasif	284	208	80 musul.	1	—
50	Uslina	300	300	—	1	—

Ținutul Cernavoda

51	Cernavoda (oraș)	1450	650	800	1	1
----	------------------	------	-----	-----	---	---

Ținutul Meșidia

52	Cocargea ²⁶ (sat)	689	467	222 musul.	1	—
53	Ienigea ²⁷	333	290	43 musul.	1	—
54	Rasovat ²⁸	710	710	—	1	1 local
55	Mahmutkioi ²⁹	130	130	—	1	—
56	Șaban ³⁰	202	202	—	1	—
57	Marc-Șaban ³¹	434	434	—	1	—

Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, Divizia comunală, dosar 226/1878, f. 3, Orig.

R É S U M É

Le moment de la réintégration de la Dobroudja, comme résultat de la Guerre d'Indépendance, a été précédé par l'évaluation de plusieurs rapports et statistiques sur la situation de la population de cette province.

Ces documents montrent que les roumains représentaient l'élément ethnique majoritaire; certaines villages étaient exclusivement roumaines. Il y a aussi des données détaillées sur les écoles et les églises roumaines.

Bien que la recherche n'englobe toutes les localités de Dobroudja, les informations sont d'une extrême importance.

P R É C I S

The moment of Dobroudja's reintegration to Romania, as a consequence of the Independence War, was preceded by many reports and statistics on the situation of this province's population.

These documents show that the Romanians were the preponderant ethnical element; some villages were even exclusively Romanian. There are also detailed data on Romanian schools and churches.

Though the research did not refer to all Dobroudja's localities, the information is of extreme importance.

²⁵ Azi Victoria, jud. Tulcea.

²⁶ Azi Pietreni, jud. Constanța.

²⁷ Azi Deleni, jud. Constanța.

²⁸ Rasovata sau Rasova.

²⁹ De fapt, Mahmutciuiușu, azi Izvoru Mare, jud. Constanța.

³⁰ Probabil Seimenii Mici.

³¹ Probabil Seimenii Mar.

Devizele în heraldica românească

MARIA DOGARU

Deși interesul pentru cercetarea fenomenului heraldic românesc a dus la editarea unor lucrări de referință asupra însemnelor folosite de persoane și instituții ce au funcționat pe teritoriul fostei Dacii, devizele heraldice n-au constituit în nici un fel subiectul unui studiu sau articol care să fi văzut lumina tiparului¹.

Menite a caracteriza prin puține cuvinte, posesorul unei steme, devizele heraldice întregesc mesajul unor compoziții, ele constituie deseori cheia pătrunderii semnificației unor blazoane ori codul prin intermediul căruia putem desluși gândurile și intențiile realizatorilor emblemelor sigilare.

Însumate patrimoniului cultural național, devizele au ilustrat prin conținutul lor, evoluția concepțiilor sociale. Făcînd aluzie la preocupările cotidiene și continua strădanie spre progres, ca și la marile idealuri, ele dau glas aspirației ardente a oamenilor acestor pămînturi spre libertate socială și națională. Devizele sînt substanțe de cuvinte în care oamenii modelează înaltele lor idealuri, ele transmit sintetic un mesaj menit a fi imbold și permanent îndemn spre înalta spiritualitate și fapte demne de laudă.

Devizele sintetizează tot ce este de esență în derularea proceselor istorice, ele înregistrează o multitudine de aspecte privind evoluția diferitelor domenii de activitate. Viața politică, cu permanentele sale confruntări, evoluția economică, lupta continuă pentru a smulge naturii noi taine, progresul social, dezvoltarea culturală și sportivă, toate se regăsesc într-o formă sau alta, în devizele utilizate odinioară sau astăzi² de comunitățile sociale ori diferitele instituții.

Istoria devizelor

Istoria devizelor se împletește cu istoria societății, ea este totodată strîns legată de evoluția artei heraldice în ansamblul căreia se și însumează. Devizele își au izvorul în așa zisul „strigăt de arme” (sau „strigăt de război”), instituit în veacurile XI–XIII în Europa apuseană. în contextul alcătuirii

¹ Întîlnim totuși, referiri la devize în lucrări cum sînt: Marcel Sturdza Săucești, *Heraldica. Tratat tehnic* București, 1975, p. 124; Maria Dogaru, *Sigilii crășenești din epoca modernă și contemporană*, București, 1978, p. 18–24; idem, *Colecțiile de matrice sigilare ale Arhivelor Statului*, București, 1984, p. 38–43.

² Se cuprind devize și în stemele actuale ale unor state cum sînt: Andorra: *VIRUS UNITA FORTIOR*; Brazilia: *ORDEM E PROGRESO*; Chile: *IS FOR LA RAZON O LA FUERZA*; Columbia: *LIBERTAD Y ORDEN*; Cehoslovacia: *PRAVDA VITEZI*; El Salvador: *DIOS UNION LIBERTAD*; Guineea Ecuatorială: *UNIDAD, PAZ, JUSTICIA*; Grecia: *ELENTHEREA D'THANATOS*; Haiti: *LIBRE SOBERANA INDEPENDENTE*; Iran: *Allah Akbar*; Paraguay: *PAZ Y JUSTITIA* (Vezi Ottfried, Neubecker, *Waffenkunde*, München-Batzenberg 1980).

însemnelor heraldice menite a-i individualiza pe combatanții ce se confruntau pe câmpurile de luptă³.

„Strigătul de război” definea de fapt cuvîntul (sau cuvintele) rostit în scopul sporirii elanului de luptă al combatanților ori pentru a se aduce omagiu unei anume conducător militar (senior cu stindard). Inițial; strigătul de arme era adresat de vasali unora dintre marii seniori și consta într-o aclamație rostită în cor⁴. Deseori aceste cuvinte erau în strînsă legătură cu stema prin care feudalul respectiv se individualiza.

Din punct de vedere al cuprinsului, „strigătul” era variat. În unele cazuri se rostea doar numele de familie al seniorului (Chateaubriand⁵, Dammartin⁶), în alte cazuri se făcea o discretă aluzie la stema sa. Întrucît cuvintele ce constituiau strigătul serveau în timpul luptei, la regruparea combatanților sau la stimularea dorinței de a învinge⁷, uneori acestea aveau forma unor texte poruncitoare („Au feu! Au feu!” — strigătul de arme al familiei Bar)⁸, în alte situații ele constituiau o evocare a puterii divine („Dieu le veut” — strigătul de arme al cruciaților francezi) sau al unor sfinți protectori (Saint André — pentru ducii de Bourgogne, Saint George pentru regii Angliei etc)⁹.

În alte cazuri, cuvintele avînd un rol de „strigăt de arme” fac aluzie la un eveniment petrecut anterior, amintesc o victorie sau o înfrîngere. „Strigătul de război” era de regulă moștenit de fiul cel mare al seniorului care trebuia să adauge, la cuvintele respective numele său¹⁰.

Treptat, alături de strigăt, au apărut și devize, texte sintetice, desemnînd posesorii, ce au avut de-a lungul evoluției istorice, sensuri diferite. În primele secole de existență devizele erau menite a evoca, prin puține cuvinte, dar de esență, caracterul, sentimentele sau aspirațiile posesorului. Inițial, devizele cuprindeau două elemente distincte: o figură (corp) și o „sentință” (textul explicativ)¹¹. Textul se constituia „sentința” (inițial diferența dintre acesta și „strigătul de război” nu era evidentă) putea fi o maximă sau un text literar preluat din scriitori clasici, o aluzie la elementele însumate în blazon ori la numele de familie al posesorului. În alte cazuri textul devizelor evocă un eveniment istoric sau un fapt memorabil.

³ Legate de activitatea desfășurată de cei pe care-i individualizau, strigătele de război au cunoscut permanente schimbări. Se cunosc situații în care un personaj și-a schimbat de mai multe ori strigătul de război. Este semnificativ în acest sens faptul că Jean le Victorieux, Conte de Louvain, după cucerirea, în 1288, a Limburgului (o posesiune puternică) a renunțat la strigătul de război tradițional pentru familia sa („Louvain au riche due”), adoptînd textul „Limburg a celui qui l'a conquis”.

⁴ Deși în unele cazuri succesorii și-au adoptat noi strigăte de război, textele care s-au păstrat permit, prin informațiile pe care le transmit, identificarea stemelor specifice anumitor familii și cunoașterea alianțelor matrimoniale, ele facilitează reconstituirea arborilor genealogici ai unor neamuri. Uneori strigătele de război au constituit singurul element care indica faptul că două familii se trag din aceeași strămoși.

⁵ Michel Pastoureau, *Traité d'héraldique*, Paris, 1979, p. 216.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Au același caracter devizele familiilor Gorrevaud (Franța); *Pour jamais!*; Saillans (Franța); *Dieu l'a permis*.

⁸ Michel Pastoureau, *op. cit.*, p. 217.

⁹ Paul Adam — Even, *Cris d'armes de rois chrétiens*, în „*Archivum heraldicum*”, 1953, (p. 35—38).

¹⁰ A. Henkel, A. Schoene, *Emblemla: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts*, Stuttgart, 1967.

¹¹ A.O'Kelly de Galway, *Dictionnaire de cris d'armes et devises de la Belgique ancienne et moderne*, Bruxelles, 1865.

Dintre sentințele ce au la bază un proverb se remarcă — fraza „Fais ce que dois advienne que pourra”, adoptată de unele familii europene. Fac aluzie la nume devizele familiilor Vienne, conți de Bourgogne („Tout au tard vienne”) și a casei de Boutel (Savoia), „La vertu mon but est”¹².

Unele devize, utilizate în Europa epocii feudale, erau enigmatice, ele aminteau un fapt, un moment semnificativ din viața și activitatea posesorului, moment cunoscut doar de acesta și de un grup restrâns de colaboratori.

Menționăm în categoria devizelor enigmatice cuvintele ce îl desemnau pe Filip cel Bun, de Bourgogne „Autre n'aurai”, cuvinte ce constituiau o declarație față de cea de a treia soție a sa, „alta nu va fi”¹³. Au aceeași factură textele alese pentru a-i reprezenta pe Filip de Brimeu, „Plus que d'autre”¹⁴, ca și pe Jean de Cominnes „San mal”¹⁵.

În categoria devizelor compuse din figuri și un text (corp și suflet) sînt reprezentative cele folosite de Francisc I — o șopîrlă în mijlocul flăcărilor și cuvintele NUTRIOR ET EXTINGUO („hrănesc și distrug”) și Ludovic al XIV-lea — un soare însoțit de fraza NEC PLURIBUS IMPAR („Fără de asemănare”).

În istoria devizelor constituie o etapă distinctă secolele XV—XVI, cînd se crează un nou gen de însemn, menit a individualiza o persoană sau o colectivitate. Deosebirea față de armoriile utilizate anterior (și chiar paralel cu acestea) constă în faptul că nefiind supuse regulilor stricte ale artei și științei blazonului, acestea se alcătuiau de posesori după bunul plac, prin utilizarea unor reprezentări simple — o floare, un animal, însoțite sau nu de unul sau mai multe cuvinte. Trandafirul alb al familiei de York a apărut în acest mod. Destinate a fi folosite ca element decorativ, ca semn de alianță sau marcă de proprietate, aceste cuvinte puteau fi însoțite uneori de blazoane autentice.

În perioada Renașterii, devizele cunosc o mai largă utilizare. Ele se impun tot mai mult ca un mijloc prin care cei învățați caracterizau expres o anume trăsătură de caracter a unor persoane. Pentru a se asigura varietatea necesară și a se stimula creativitatea se realizează „culegeri de modele”, „care au avut o puternică înrîurire asupra artei și literaturii”¹⁶.

Treptat, acest gen de însemn s-a însumat în ansamblul armoriilor, fiind supuse regulilor acestora. Triumful stemelor clasice asupra noilor însemne constituie o dovadă grăitoare a vitalității fenomenului heraldic care se dezvoltă, diversifică și completează ca urmare a derulării tot mai intense a proceselor sociale pe care le reflectă¹⁷.

Importanța pe care o aveau „strigătele de arme” și devizele pentru cunoașterea mentalității societății de altădată, însemnătatea lor pentru studierea vieții spirituale a diferitelor popoare și comunități, au dus la alcătuirea în diferite țări, a unor lucrări speciale abordînd devizele heraldice cu interesante comentarii în legătură cu semnificația și rolul lor¹⁸.

¹² M. Pastourcau, *op. cit.*, p. 218.

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ Jean Chevalier, Alain Ghierbrant, *Dictionnaire des symboles*, Paris, 1982.

¹⁷ P.B. Gheus, *Le blason héraldique, Manuel nouveau de l'art héraldique*, Paris, 1982, p. 201.

¹⁸ A. Chassant, A. Taussin, *Dictionnaire des devises historiques et héraldiques*, Paris, 1878—1895.

Clasificarea devizelor

Cercetarea devizelor necesită analiza lor din mai multe puncte de vedere¹⁹. Sub aspectul conținutului se disting următoarele categorii: 1. devize cuprinzând proverbe sau maxime morale; 2. devize preluate din texte literare clasice; 3. devize formulate în legătură cu numele unei familii (sau prenumele unor membrii ai acesteia), provincii sau localități; 4. texte sintetice menite a evoca un anume eveniment, un moment memorabil pentru viața obștii ori viața posesorului; 5. devize constituind un îndemn, o chemare la înfăptuirea unui obiectiv comun; 6. devize sintetizând obiectivele majore ale societății într-o epocă sau altă; 7. devize enigmatice, cu înțeles ascuns, ce nu poate fi pătruns decât dacă se cunoaște faptul sau evenimentul în legătură cu care au fost instituite.

O altă clasificare a devizelor are la bază posesorul blazonului în care s-au însumat, întilnindu-se din acest punct de vedere: a. devize individualizând suveranii unor țări, prin extensie, statele respective; b. devize aparținând unor societăți sau asociații; c. devize individualizând centrele urbane; d. texte de acest fel desemnând anumite familii sau persoane; e. devize ce nu pot fi atribuite unui posesor, prin conținutul lor, fiind de interes general.

În cele trei principate românești s-au folosit devize heraldice atât în evul mediu cât și în perioada modernă și contemporană. Pe parcursul perioadei feudale au adoptat în general, texte sintetice, principii Transilvaniei, unii domni din țările românești de dincoace de Carpați, ca și unele centre urbane. În epoca modernă preocupările în ceea ce privește instituirea și folosirea devizelor iau o mai mare amploare. Cum vom vedea mai jos în veacul al XIX-lea devizele completează compozițiile heraldice, individualizând unele familii, ele împodobesc flamura drapelelor, sînt dăltuite în piatră, încrustate în metal ori gravate în tiparul dur cu ajutorul căruia se confecționau impresiunile sigilare.

Desigur, interesul general al societății pentru sintetizarea în coduri scrise a unor idealuri, îndemnuri sau sentimente au impus căutarea unor forme noi de exprimare. Deosebit de evul mediu, cînd majoritatea devizelor erau împrumutate (ori inspirate) din textele clasice, în epoca modernă s-au creat devize în mare parte originale, legate de istoria persoanelor, a societăților ori a comunităților sociale pe care le desemnau²⁰.

În continuare ne vom referi la devizele utilizate în perioada veacurilor XVII–XX pe pămîntul fostei Dacii de autoritățile centrale, centrele urbane, diferitele societăți și asociații, familii și persoane particulare, ca și textele concise cu caracter general.

Devizele folosite de voievozi, principii, domni

Devizele instituite pe pămînt românesc în evul mediu sînt de cele mai multe ori gravate pe izvoare monetare²¹. Se întîlnesc mai frecvent în Tran-

¹⁹ Devizele au fost plasate de regulă pe o eșarfă sau filacteră (pergament desfășurat). Textul putea fi redat grafic folosindu-se diferitele categorii de prescurtări ori prin transpunere desfășurată.

²⁰ Luis de Laroque, *Devises héraldiques traduites et expliquées*, Paris, 1990.

²¹ George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 124.

silvania. Astfel, emisiunile monetare de 10 ducați purtând titulatura lui Ioan Sigismund (sub regenta mamei sale Isabela 1556—1557) cuprind deviza *SI DEUS NOBISCUM QVIS CONTRA NOS* („Dacă Dumnezeu este cu noi, cine este împotriva noastră?”)²². Pe o piesă de aceeași valoare, bătută în vremea lui Cristofor Bathory (1576—1581) s-au scris cuvintele *VIRTUS UNITA VALET* („Are putere virtutea unită”)²³, cuvinte ce desemnează familia Bathory, ca atare utilizate și de alți principi din această dinastie. Tot în timpul în care această familie și-a avut reprezentanți pe tronul principatului s-a înscris pe monede și deviza *VICTRIX CASTRA FIDES* („Credința asigură) victoria cetății”).

Un gulden din 1605 purtând efigia lui Ștefan Bocskay poartă o deviză expresivă: *DULCE EST PRO PATRIA MORI* („Este o fericire să mori pentru patrie”)²⁴. O reunire de cuvinte cu profundă semnificație s-a scris și pe moneda aparținând emisiunilor lui Gabriel Bathory (1608—1613): *PRO PATRIA ARIS ET FOCIS* („Altarul, focul pentru patrie”), text preluat din scrierile lui Cicero²⁵.

S-au folosit devize și de către domnii din țările românești de dincoace de Carpați. Pot fi interpretate în acest sens, după opinia noastră, și cuvintele înscrise în sigiliul combinat utilizat în cancelaria lui Mihai Viteazul *ИМ<О> А<Н> Б<АБ> ЖЕ М<Н> Л<ОС> Р<Ъ> ДѢ*. Plasate pe o eșarfă ce formează arcul de cerc menit a separa stema heraldică valahă (acvila cruciată) de compoziția iconografică, această deviză — tradusă *RUGĂ ȘI ÎNDURARE* sau *DIN ÎNSAȘI MILA LUI DUMNEZEU*²⁶, transpune în câmpul sigilar o formulă principală a discursului diplomatic, formula devoțiunii. Această subliniere a legăturii dintre voievod și puterea divină aște și un sens politic, întrucât domnul nu recunoaște nici un pămîntean vrednic să se amestece ori să intervină în ceea ce privește politica și domnia sa.

O altă deviză amintind familii domnitoare din Țara Românească a aparținut lui Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul: *VIRTUTE ET MARTE* („Curaj și luptă”). Reprezentarea heraldică în care această deviză a fost însumată, o cunoaștem din albumul primarului orașului Sibiu, Valentin Frank²⁷. Utilizată în perioada în care a fost obligat să trăiască în exil, deviza face desigur aluzie la speranța mereu vie a fiului de domn de a-și dobîndi drepturile în țara sa.

Mihai Radu (Mihnea al III-lea) care a ocupat în perioada 1658 — martie — 1659 noiembrie tronul Țării Românești, domn cu preocupări în domeniul literaturii, erudit, cunoscător al mai multor limbi străine, a bătut moneda cu milesimul 1658, avînd pe avers acvila bicefală încoronată, însemn însoțit de textul: *MICHAEL RAD<U> DEI GRATIA V<A>L<ACHIE> TR<ANSALPIN>AE PRINCEPS*. Pe aversul piesei s-au scris cuvintele întîlnite și în Transilvania: *SI DEUS NOBISCUM QVIS LON<TRA> NO<S>*²⁸.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 129—130.

²⁴ *Ibidem*, p. 145.

²⁵ *Ibidem*, p. 157.

²⁶ Aurelian Sacerdoțeanu, *Autografe și sigilii de la Mihai Viteazul*, în „Revista Arhivelor”, IV, (1941), nr. 2, p. 296—313.

²⁷ Copie la Biblioteca Academiei Române. Vezi Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 218.

²⁸ *Monede și bancnote românești*, p. 33.

O deviză semnificativă s-a păstrat și pe un important izvor vexilologic, respectiv pe un steag atribuit de unui cercetător lui Șerban Cantacuzino, de alții lui Istratie Dabija²⁹: *VITEJIA DREAPTĂ SĂ BIRUIASCĂ*.

În Moldova, Ioan Iacob Heraclid (Despot-Vodă), care a ocupat tronul între 1561 nov. 18—1563 nov. 6, a folosit o deviză originală. Piesa monetară emisă de acesta cuprinde alături de numele voievodului emitent, cuvintele *VENDEX ET DEFENSOR LIBERTRAT PATR* („Salvatorul și apărătorul patriei eliberează patria”)³⁰.

Prima familie domnitoare care și-a adăugat în epoca modernă, la însemnul heraldic specific și deviza proprie este familia Sturdza³¹. Reprezentările heraldice întâlnite pe documente emise în cancelaria domnului Moldovei Ioan Sandu Sturdza (1822 iunie 9 — 1828 aprilie 23) sînt validate cu sigiliul voievodului în care identificăm, alături de capul de bour cu stea între coarne, un leu rampant încoronat, trecînd spre dreapta și ținînd în laba dextră superioară o sabie pe care se încolățește o ramură. Sub scutul încercat cu aceste simboluri s-a plasat o eșarfă pe care s-a scris deviza familiei amintite: *UTROQUE CLARESCERE PULCHRUM* („Pretutindenii strălucește în mod deosebit”)³².

În perioada domniei lui Mihail Sturdza (1834 aprilie—1849 iunie), blazonul familiei și deviza de mai sus se mențin alături de stema țării, această reunire fiind reglementată chiar printr-un act oficial. Astfel, prin opusul nr. 39 emis de Sfatul Administrativ al Moldovei în 1834, s-a stabilit că sigiliile domnești și cele de instituții vor cuprinde „semnele statului și ale familiei noastre, înconjurare de domneștile parasime”³³.

În timpul în care pe „tronurile glorioase ale lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul s-a aflat Alexandru Ioan Cuza, s-au alcătuit numeroase și variate compoziții heraldice, în marea lor majoritate făcînd aluzie la ideea de unitate. Privind aceste reprezentări, constatăm că ele transpun în limbajul propriu științei și artei heraldice adeziunea generală față de unire și aspirația spre desăvîrșirea acestui deziderat³⁴. Unele variante ale stemei oficiale au cuprins deviza „*TOȚI ÎN UNU*”. Astfel, în cadrul cabinetului princiar s-a alcătuit, în octombrie 1863, o compoziție transpusă în imagini grafice de Carol Pop de Szathmary³⁵. Aceasta înfățișează un scut scartelat cuprinzînd în cartierele 1 și 4 acvila cruciată, în 2 și 3 capul de bour cu stea între coarne; peste tot-scut tripartit în fascie roșu, galben, albastru (însemn menit a desemna familia Cuza)³⁶. Scutul astfel mobilat, plasat pe două înșigne legionare

²⁹ V.I. Mischevsca, I.A. Negrei, *Schițe documentare. Materiale de vexilologie heraldică*, în „Revista de istorie a Moldovei”, I (1990), nr. 2, p. 51.

³⁰ *Monede și bancnote românești*, p. 89.

³¹ Arh. St. Buc., colecția Diplomatică, nr. 157. Reprodus de Maria Dogaru, *Sigiliile mărturii ale trecutului istoric*, București, 1976, p. 76.

³² Gheorghe Asachi a tradus această deviză în două sensuri: „frumos a străluci în imbre, adică în război spada și înțelepciunea cunună”. Vezi C. Moisil, *O descriere heraldică din 1841*; în „Arhiva românească”. III, 1959, p. 286—287.

³³ *Manualul Administrativ*, vol. I, Iași, 1855, pl 69—70.

³⁴ Maria Dogaru, *Însemne heraldice reflectînd ideea de unitate*, în „Revista Arhivelor”, supliment, 1979, p. 221—222.

³⁵ Muzcul de artă, nr. 4694. O stemă de acest fel s-a pictat și pe unele obiecte de folosință personală aparținînd domnitorului (serviziu de masă).

³⁶ Inițial culorile familiei Cuza erau azur, argint, roșu. Vezi (Emanuil Hagi Moscu) *Steme boierești din România*, București, 1918.

romane, încrucișate și avînd în partea superioară datele dublei alegeri (5 și 24 ianuarie), are ca sprijinitori doi delfini iar în partea inferioară o eșarfă pe care s-au scris cuvintele „*TOȚI ÎN UNUL*”. Această reuniune de cuvinte (latinescul *IN UNO OMNIA*), avînd ca variantă textul „*UNUL PENTRU TOȚI*”, își are originea în principiile revoluționarilor pașoptiști. Neîndoind-nic, conținutul său constituie o transpunere în cuvinte a însemnului intens folosit în heraldica modernă așa zisa „credință” înfățișînd două brațe care își strîng mîinile³⁷. Între acest simbol (semnificînd întărirea angajamentelor în vederea realizării unui scop comun) și deviza „*UNUL PENTRU TOȚI*” există deci o strînsă legătură. Amintind unitatea de idealuri a generației care a înfăptuit unirea, deviza menționată mai sus evocă forța conștiinței colective, face aluzie la suportul moral pe care s-a bîzuit lupta pentru unitate³⁸. Privită în perspectiva evoluției istorice, deviza „*TOȚI ÎN UNUL*” reflectă comuniunea spirituală, exprimă o realitate de netăgăduit, consensul de voință al întregului popor în ceea ce privește necesitatea înfăptuirii visului secular de unitate.

În perioada 1859—1866 pe lîngă această deviză cuprinsă tocmai pentru a se desemna țara, poporul român, domnitorul Alexandru Ioan Cuza a mai adoptat un text sintetic ca deviză proprie. Rostind în 9 februarie 1859 mesajul său în Adunarea electivă a Țării Românești domnitorul, care a intrunit în persoana sa voința neamului spre unitate, a declarat în final „*deviza mea este și va fi binele Principatelor Unite în toate și înainte de toate*”³⁹. Expresie a adevăratei profesiuni de credință, această frază dă măsura devotamentului profund pe care domnitorul patriot l-a nutrit față de poporul și țara sa.

După venirea în țară a principelui Carol de Hohenzollern, la însemnul național s-au adăugat unele simboluri specifice acestei familii, printre care și deviza „*NIHIL SINE DEO*” („Nimic FĂRĂ Dumnezeu”). Astfel, stema României, alcătuită conform legii din 1867⁴⁰, cuprindea un scut sfertuit imbinînd simbolurile Țării Românești și Moldovei, dispuse așa cum erau în 1863. În perioada care a urmat, conform practicilor internaționale, armoriile țării amendate în 1872⁴¹, 1881⁴² și renovate profund în 1921⁴³ au cuprins scutul peste tot (sfertul argint și negru) blazonul individualizînd familia domnitoare ca și deviza amintită, redată în unele cazuri în limba română.

Devizele forului conducător al revoluției de la 1848

Triumful revoluției în Țara Românească la mijlocul veacului trecut a făcut posibilă adoptarea unei devize corespunzătoare idealurilor epocii „*Dreptate, Frăție*”. Departate de a rămîne doar o formulare cu aspect general,

³⁷ Vezi *Dicționar al științelor speciale ale istoriei. Arhivistică cronologică, diplomatică, paleografie, sigilografie*, București, 1982, p. 92.

³⁸ Tocmai profunda semnificație a acestei devize i-a făcut pe Vasile Alecsandri și Ion Ghica să propună, în decembrie 1859, cuprinderea pe reversul proiectatului însemn al ordinului „Jerbei de aur”, cuvintele *TOȚI ÎN UNUL*. Vezi Emil Virtosu, *Ordinul Jerbei de aur*, în „Cercetări istorice”, XIII (1940), nr. 1—2, p. 702—706. cota indicată de autor este greșită.

³⁹ Arh. St. Buc., fond Adunarea Electivă a Țării Românești, dosar 8/1859, f. 38.

⁴⁰ Ștefan D. Grecianu. *Heraldica română. Actele privitoare la stabilirea armelor oficiale cu planșe și vocabular*, București, 1900, p. 45.

⁴¹ *Ibidem*, p. 55.

⁴² La această dată în stemă se introduce coroana de oțel, confectionată dintr-un tun capturat la Plevna, iar lei sînt reprezentați cu cozile conform cerințelor heraldicii.

⁴³ Arh. St. Buc., fond Comisia Consultativă heraldică, dosar 3 (anexa).

aceste cuvinte devin o componentă a vieții civice. Conform decretului Guvernului Provizoriu din 14 iunie 1848 ea trebuia să fie scrisă pe steag și pe monumentele publice, să deschidă orice act emis de diferitele instituții⁴⁴. Cum este știut, deviza „DREPTATE FRĂȚIE” s-a gravat în sigiliile oficiale și s-a imprimat pe drapele. În emblema sigiliului Locotenenței Domnești (august 1848) distingem simboluri expresive vorbind în coduri plastice despre concepțiile înaintate ale înfăptuitorilor revoluției: acvila cruciată în care ei vedeau dovada latinității neamului și continuitatea sa neîntreruptă pe meleagurile străbune, o făclie evocând aspirația spre cultură, o ramură de măslin-expresia vocației de pace, o balanță cu talgerele în echilibru — aluzie la dreptatea socială. Alături de aceste figuri heraldice s-a gravat deviza „DREPTATE, FRĂȚIE”⁴⁵.

Semnificația acestor cuvinte a fost explicată de forul conducător al revoluției chiar în cuprinsul decretului referitor la steagul tricolor: „deviza română care va fi scrisă pe steaguri cit și pe monumentele și decretele publice se va compune din două cuvinte: Dreptate-Frăție. Dreptatea, aceasta stea strălucitoare care luminează omenirea și o povățuiește în calea binelui, voiește ca oamenii să fie mai întâi slobozi și deopotrivă, și frăția — acest sentiment străbun românesc leagă inimile pentru obștescul folos”⁴⁶.

Se înțelege din cele arătate mai sus faptul că devizele pot avea implicații profunde. Analizînd, cu putere de pătrundere specifică, rolul și semnificația devizelor, Nicolae Bălcescu, ideologul revoluției de la 1848, referindu-se la revoluțiile din 1831 și 1848 evidențiază faptul că prin devizele adoptate se formula de fapt programul politic specific celor două momente cruciale ale istoriei noastre. „Revoluția de la 1821 — spunea N. Bălcescu — a strigat dreptate și a vrut ca tot românul să fie liber și egal, ca statul să se facă românesc... În 1848 s-a vrut ca românul să fie nu numai liber, dar și proprietar, fără care libertatea și egalitatea e o minciună. Pentru aceea adăuga la deviza sa cuvîntul frăție — această condiție de căpetenie a progresului social”⁴⁷. Pătrunzînd ca nimeni altul sensul evoluției sociale, Nicolae Bălcescu prefigura, tot printr-un text sintetic, dezideratele majore ale societății românești, precizînd profetic că „evoluția viitoare va avea ca deviză, dreptate, frăție, unitate”⁴⁸.

Devizele Divanurilor Ad-hoc din 1857

Pentru a se releva adevărul conform căruia hotărârile luate de Adunările ad-hoc, organismele centrale menite a constitui cadrul prin care poporul

⁴⁴ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. I, București, 1902, p. 567. Într-o adresă din 10 iulie 1848, Ministerul din Lăuntru a înștiințat Arhiva Statului de „formula ce au dat guvernul provizoriu de chipul cu care trebuie a să adresa una către alta... spre urmare în tocmai”. Modelul alăturat cuprinde deviza, „Dreptate, frăție”, la începutul și sfîrșitul textului. (Arh. St. Buc., fond Direcția Generală a Arhivelor Statului, dosar 6/1831, f. 88—89).

⁴⁵ Arh. St. Buc., fond Ministerul Lucrărilor Publice, dosar 66/1848, f. 349. Vezi și Emil Virtosu, *Tipare sigilare din secolul al XIX-lea*, în „Studii și cercetări de numismatică”, vol. I, 1957, p. 307—355; Maria Dogaru, *Contribuții la cunoașterea sigiliilor folosite de Guvernul Provizoriu și Locotenența Domnească (9 iunie — 13 septembrie 1848)*, în „Revista Arhivelor”, XI (1968), nr. 2, p. 265—270.

⁴⁶ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. I, p. 567; Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturie*, vol. I, București, p. 551—552.

⁴⁷ Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol. II, București, 1982, p. 112.

⁴⁸ *Ibidem*.

român să-și exprime în fața lumii dorințele în legătură cu viitoarea sa organizare, s-a bătut o interesantă medalie. Conferită membrilor celor două adunări ca și membrilor comisiei internaționale care au supravegheat mersul dezbaterilor, această piesă de metal a fost purtătoarea, dincolo de hotarele țării, a idealului românesc de unitate. Medalia înfățișează pe avers stemele Țării Românești și Moldovei, ochiul cu raze în triumfi (simbolul divinității), imagine însoțită de deviza: „DIEU PROTEGE LA ROUMANIE”. Pe revers s-au gravat două scuturi înconjurate de o cunună de lauri reprezentându-i pe Sfântul Gheorghe și Sfântul Dimitrie, în semicerc datele 7 ET 9 OCTOM, iar în partea inferioară cuvintele „VOX POPVLI VOX DEI”⁴⁹.

Centrele urbane

Devizele aparținând centrelor urbane cunosc o mare varietate. Cele mai vechi texte de acest fel au desemnat orașe din Transilvania. Remarcăm în primul rând textul gravat în secolul al XV-lea, pe suprafața matricei sigilei folosită de organul administrativ din Baia Mare: „SIGILUM DE RIVULO DOMINARUM MUTUS AMOR CIVIUM OPTIMU EST CIVITATIS FIRMAMENTUM” („Sigiliul Băii Mari. Dragostea reciprocă a cetăților este întărirea cea mai bună a orașului”)⁵⁰. Înscrisă în exergă, în continuarea legendei, deviza de mai sus se detașează prin semnificația sa deosebită. Cuvintele ce o compun exprimau pe de o parte legăturile ce-i uneau pe toți membrii comunității din această așezare, pe de alta ele constituiau un îndemn spre întărirea colaborării în scopul progresului general.

Alte devize desemnând centrele urbane sînt gravate pe piese monetare bătute în orașele de dincolo de Carpați. Astfel, Brașovul a utilizat în 1601 un taler avînd pe avers acvila bicefală purtînd pe piept un scut încărcat cu trei colți (armele Bathoreștilor), reprezentare însoțită de legendă: „SIGIS TRANS ET SAC ROM-IMP”⁵¹. Pe revers s-a gravat stema acestui oraș: o coroană deschisă avînd în interior un capac cu rădăcini, imagine completată cu textul: MONEDA CIVITATIS CORONENSIS și deviza „DEO VINDICI PATRIAE” („Dumnezeu este salvatorul patriei”).

Orașul Sibiu⁵² utiliza în 1605 (dată la care era dependent de împăratul Rudolf al II-lea) o piesă de 10 ducăți avînd pe avers simbolul imperial și titulatura suveranului amintit, iar pe revers blazonul acestei străvechi așezări: două săbii încrucișate⁵³, suprapuse de o coroană deschisă⁵⁴ și trichetul sibian (triumghiul ale cărui laturi se termină cu cite o frunză de tei)⁵⁵, iar în exergă textul „SOLI DEO GLORIA CIBIN ANNO 1605”⁵⁶.

⁴⁹ George Buzdugan, George Niculiță, *Medalii și Pachete românești. Memoria metalului*, București, 1971, pl. 51–52.

⁵⁰ Ioan Nemeti, *Scurt istoric al sigiliilor orașului Baia Mare*, în „Marmația”, I, 1969, p. 16–21.

⁵¹ *Monede și bancnote românești*, p. 144.

⁵² Aurel Jipa Dumitrescu, Nicolae Nistor, *Sibiu și ținutul în lumina istoriei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1976.

⁵³ Arh. St. Sibiu, Z. VI/120.

⁵⁴ Maria Dogaru, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric*, p. 152.

⁵⁵ S-a referit la evoluția acestei steme Sigismund Jako, *Sigilografia cu referire la Transilvania (pînă în veacul al XI-lea)*, în *Documente privind istoria României*, Introducere, vol. II, București, 1956, p. 606.

⁵⁶ *Monede și bancnote românești*, p. 145.

O altă deviză interesantă individualizează Tîrgul Tăuții Măgherauș din fostul Comitat Maramureș. Gravată pe rondela metalică a tiparului sigilar folosit în 1605 de așezarea amintită, alături de o compoziție ce amintește plastic principalele ocupații ale locuitorilor (un ciocan încrucișat cu o daltă, aluzie la exploatarea miniere din zonă și un ciorchine de struguri, evocînd tradițiile viticulturii) deviza cuprinde un text ce trebuie analizat cu o atenție deosebită: „*VIVIT IUSTUS EX FIDE MIST TOTFALW*” („Cel drept trăiește din credință”)⁵⁷. Conținutul acestei devize a fost interpretat și în alt sens, și anume, „*ÎNCREDEREA CELOR DIN TAUȚII MĂGHERUȘI CĂ DREPTATEA ÎNVINGE*”, deci ca o expresie a năzuinței locuitorilor spre mai bine, o opțiune spre progres, situație în care textul la care ne referim poate fi pus în raport cu un anume moment al luptei localității pentru emancipare⁵⁸.

Cercetînd comparativ izvoarele sigilare ce s-au păstrat de la această localitate constatăm că textul înscris în sigiliul din 1605 poate într-adevăr să fie în legătură cu situația politică și socială a așezării la începutul secolului al XVII-lea, întrucît în tiparul sigilar săpat ulterior (identic în ceea ce privește însemnul cu cel din 1605) deviza lipsește.

Orașul Șimleul Silvaniei a utilizat de asemenea, încă din epoca feudală, o deviză proprie: „*SOMLIO D.E.F <DEFENSA FIDES CASTRUM>*” („Credința apărătoarea cetății”)⁵⁹.

Tot pe baza izvoarelor sigilare cunoaștem și deviza prin care s-a individualizat în 1740 orașul Sfîntul Gheorghe: „*CRISTUS SPES MEA*” („Cristos este nădejdea mea”)⁶⁰.

În epoca modernă a cunoscut o mare vogă deviza „*UNIREA FACE PUTEREA*”. Avîndu-și izvorul în heraldica europeană, această deviză a fost conferită de principele Alexandru Ioan Cuza în 1862, cu simbolul heraldic adecvat, orașului Focșani⁶¹. Fiind deviza care face aluzie în mod direct la însemnătatea unirii, această reunire de cuvinte avea un dublu sens. Ea exprima, pe de o parte semnificația acestui act istoric pe plan general, evidenția rolul unirii în dezvoltarea ființei statale românești, care devenea tot mai puternică pentru a se opune amenințărilor din afară, tot mai demnă, pentru a se impune în concertul națiunilor libere. Aceste cuvinte readuc, pe de altă parte, în atenție istoria unică a Focșanilor, așezarea în care și-au avut sediul organismele centrale implicate în evenimentele ce s-au desfășurat în Principate pe parcursul anilor 1859—1861: Comisia Centrală Legislativă și Înalta Curte de Casație. Cum se știe, orașul de pe Milcov, care a traversat secolele divizat (o parte a sa depinzînd de autoritățile de la Iași iar alta fiind subordonată guvernului de la București) s-a integrat doar după ce națiunea română a concretizat, la 24 ianuarie 1859, alegerea lui Alexandru Ioan Cuza pe tronurile Principatelor Unite⁶². Atestînd adevărul conform

⁵⁷ Arh. St. Baia Mare, Colecția Sigilii (matrice sigilare), nr. 22.

⁵⁸ Maria Dogaru, *Colecțiile de matrice sigilare al. Arhivelor Statului*, București, 1984, p. 200.

⁵⁹ Arh. St. Buc., fond Comisia Consultativă heraldică, dosar 56, f. 11.

⁶⁰ Maria Dogaru, *Sigilii orășenești din epoca modernă și contemporană*, București, 1978, p. 188; idem, *Colecțiile de tipare sigilare ale Arhivelor Statului*, București, 1984, p. 163.

⁶¹ Arh. St. Buc., fond Comisia Consultativă heraldică, dosar 51. Jurnalul Consiliului de Miniștri prin care a fost instituit acest blazon a fost publicat în „Monitorul oficial” din 14 martie 1862.

⁶² D. Caian, *Istoricul orașului Focșani*, Focșani, 1906, p. 32.

căruia înfăptuirea unirii țărilor surori a deschis o epocă nouă în istoria națiunii și a facilitat dezvoltarea așezării căreia i-a fost atribuită, această deviză a însoțit cele două personaje care susțin steagurile țărilor surori. Gravate în sigiliile folosite de forurile administrative la validarea actelor emise, cuvintele „*UNIREA FACE PUTEREA*” au fost imprimate pe publicații țesute pe flamura drapelului desemnând garda civică din Focșani, zugrăvite pe fațada unor edificii publice⁶³.

O altă deviză utilizată de centrele urbane românești cuprinde cuvintele *PATRIA ȘI LIBERTATEA* și o întâlnim în compozițiile individualizând autoritățile administrative ale capitalei țării,⁶⁴ ca și în sigiliile orașelor Prahova⁶⁵, Pitești⁶⁶ și Tîrgu Jiu⁶⁷. Avînd o adîncă semnificație, deviza „*Patria și libertatea*” sintetizează devotamentul față de patrie și exprimă aspirația comunității respective spre libertate națională, constituie o aluzie la angajamentul generațiilor de la sfîrșitul secolului trecut și începutul veacului nostru de a milita pentru unirea cu patria mamă a provinciilor românești încorporate în statele vecine, unire care condiționa adevărata libertate a patriei.

Deviza *PATRIA ȘI DREPTUL MEU*, care s-a folosit de sfatul orășenesc din Alexandria⁶⁸ București⁶⁹, Craiova⁷⁰, Brăila⁷¹, Tîrgu Jiu⁷², exprimă legătura firească dintre patrie și fiii săi, evidențiază adevărul conform căruia fiecare cetățean se bucura de drepturi depline doar în țara sa.

În fine, un alt oraș ce a folosit un text sintetic pentru a se individualiza este vechea capitală a Moldovei — Iași. În emblema matricei sigilare gravată în 1859, care trebuia să individualizeze urbea, pe turnul evocînd în limbaj plastic faptul că localitatea a fost cetate de scaun, s-au reprezentat literele *LI. (LEGIA IASSIENSIS)*⁷³, evocare a istoriei antice a așezării. Cum se știe, aceste sigle au fost incluse în proiectul de stemă întocmit [de

⁶³ Această deviză, inspirată din patrimoniul heraldic belgian, a avut ca variantă cuvintele *ÎN UNIRE STĂ PUTEREA*, înscrise pe drapelul miliției din Moldova, conform protocoalelor Comisiei Centrale de la Focșani, LXIV-1 octombrie 1859.

⁶⁴ Arh. St. Buc., fond Comisia consultativă heraldică, dosar 38. Stema municipiului București, avînd în imagine pe sfîntul Dimitrie, a fost fixată prin Decretul nr. 1470 din 7 octombrie 1867.

⁶⁵ Arg. St. Craiova, colecția Sigilii (matrice sigilare), nr. 43. Înfrățescăz blazonul acordat acestei urbe prin Decretul din 13 decembrie 1867.

⁶⁶ Arh. St. Buc., fond Comisia consultativă heraldică, dosar nr. 8. Vezi și Arh. St. Pitești, Colecția Sigilii (matrice sigilare), nr. 38.

⁶⁷ Arh. St. Buc., fond Comisia consultativă heraldică, dosar 33, f. 87.

⁶⁸ Dan Cernovodcanu, Jean N. Mănescu, *Noile steme ale județelor și municipiilor din România*, București, 1974, p. 74.

⁶⁹ Arh. St. Buc., fond Comisia consultativă heraldică, planșa anexă la dosar nr. 38. În 1970 în stema municipiului București s-a inclus deviza *CIVITATIS [BUCURESTIORUM] NOSTRA* prin hotărîrea Comitetului executiv al Consiliului popular al acestui municipiu nr. 28 din 2 iulie 1970. În legătură cu evoluția stemei Bucureștilor vezi Dan Cernovodcanu, *Contribuții la studiul stemei municipiului București în sec. al XIX-lea și al XX-lea*, în „Materiale de istorie și muzeografie”, VIII, 1971, p. 159—177; Idem, *Noi contribuții la studiul Stemei municipiului București în secolele XIX—XX*, în „Revista muzeelor și a monumentelor”, Muzeu XII (1975), nr. 4, p. 73—77.

⁷⁰ Arh. St. Buc., colecția Sigilii (matrice sigilare) nr. 1914, 1922—1929.

⁷¹ Ibidem, nr. 4000—4002.

⁷² Maria Dogaru, *Sigilii orășenești din epoca modernă și contemporană*, p. 195—196.

⁷³ Arh. St. Iași, colecția Sigilii (matrice sigilare), nr. 1208.

Gheorghe Seulescu, proiect care în final, prin decizia forului orașenesc, s-a contopit cu cel inițiat de Gheorghe Asachi⁷⁴.

Într-un interesant proiect de stemă înaintat de forul administrativ din Giurgiu Ministerului de Interne în 1880, solicitându-se aprobarea unei noi compoziții heraldice pentru această urbe, se arată ca localitatea va avea drept deviză cuvintele *ENSE ET ARATO* („Spada și plugul”). Chintesență de gândire, deviza aceasta evoca lupta de apărare, făcea aluzie la aspirația spre libertate nutrită ardent de cetățenii urbei Giurgiu. În documentul prin care se justifică solicitarea se arată că această deviză evidenția calea pe care orașul „merge și va urma”⁷⁵.

Tot în categoria devizelor desemnând centrele urbane se cuprind și cuvintele *SEMPER ANTE* („Mereu înainte”), prezente în reprezentările heraldice utilizate la sfârșitul secolului trecut și începutul veacului al XX-lea de urbea Turnu Severin⁷⁶. Oltenița, centru urban din actualul județ Călărași a folosit în aceeași perioadă deviza „Înainte cu Dumnezeu”⁷⁷.

O altă deviză, în strinsă legătură cu sentimentele păstrate peste veacuri față de înaintași, reunește cuvintele *ROMA MEA MATER*⁷⁸. Expresie elocventă a mândriei cu care românii și-au exprimat de-a lungul secolelor obirșia, această deviză a fost însumată compoziției heraldice ce individualiza, la începutul secolului al XX-lea orașul Tulcea⁷⁹. Plasată alături de imaginea monumentului independenței (cu soclu străjuit de un dorobanț și de o acvilă), însoțind totodată, cei doi delfini, marca districtului amintit, (însemn ce a simbolizat inițial regiunea maritimă a Moldovei), deviza *ROMA MEA MATER*, constituia o nouă formă de exprimare a mentalului colectiv sintetizat încă din evul mediu, în operele cronicarilor în formula toți locuitorii fostei Dacii „de la Rîm se trag”⁸⁰.

Devize individualizînd societăți, cluburi, instituții

În epoca modernă patrimoniul heraldic în domeniul devizelor s-a diversificat ca urmare a folosirii lor de către instituții, asociații și societăți, avînd caracterul cultural-științifice, politice sau economice. Prin puterea de expresivitate și încărcătura de emotivitate pe care o însumează se remarcă deviza *VIRTUS ROMANA REDIVIVA* („Virtutea romană reînviată”). Adoptată inițial în 1762 de regimentul românesc de graniță din părțile Năsăudului⁸¹, deviza aceasta a fost folosită frecvent în timpul marii înălțări naționale de la mijlocul veacului trecut, fiind una din formele prin care românii din Tran-

⁷⁴ Gheorghe Ungureanu, *Sigiliul orașului Iași în secolul al XIX-lea* în „Revista Arhivelor”, III (1960), nr. 2, p. 83–100.

⁷⁵ Arh. St. Buc., fond Ministerul de Interne, administrative, dosar 18/1880.

⁷⁶ Ibidem, colecția Sigilii (matrice sigilare), nr. 3722.

⁷⁷ Ibidem, fond Comisia consultativă heraldică, dosar 56, f. 7.

⁷⁸ Maria Dogaru, *Stema orașului Tulcea*, în „Revista Arhivelor”, LV (1978), nr. 1, p. 104–110.

⁷⁹ Inițialele I.M.V.V. înscrise pe eșarfa plasată în stema atribuită de Comisia consultativă heraldică orașului Ploiești evoca numele voievodului Mihai (Viteazul), înfăptuitorul primei uniri a Țărilor Române, considerat întemeietorul localității.

⁸⁰ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958.

⁸¹ Maria Dogaru, *Însemne ale societăților naționale culturale românești reflectînd lupta pentru desăvîrșirea unității de stat*, în „Revista de istorie”, XXI, (1978), nr. 4, p. 679–684.

silvania argumentau dreptul lor de a fi egali cu celelalte națiuni aflătoare pe pământul Ardealului⁸².

În perioada dezvoltării mișcării de regenerare națională din a doua jumătate a secolului trecut, perpetuind tradițiile revoluționare afirmate atît de puternic la 1848, *VIRTUS ROMANA REDIVIVA* a devenit deviza societății literare a jumimii studenților de la Gimnaziul fundațional din Năsăud⁸³. Ea a fost inclusă apoi în emblema sigilară a Comunei Mocod din același district⁸⁴. Semnificația majoră a acestei devize, al cărei conținut se implică în întreaga noastră istorie, i-a făcut pe unii deputați din Parlamentul României să propună, în 1867⁸⁵, cu prilejul modificărilor armelor oficiale ale statului, o compoziție în care acvila cruciată, simbolul latinității, și capul de bour erau însoțite de o eșarfă pe care s-au imprimat literele *V.R.R.*, forma prescurtată a cuvintelor ce au un adînc ecou în sufletele românești.

Evocare sintetică a virtuților care au determinat în evul mediu victoriile de răsunset european și înscrierea numelui poporului român în analele istoriei universale, deviza *VIRTUS ROMANA REDIVIVA*, exprimînd totodată conștiința acestui neam în ceea ce privește apartenența sa la o mare civilizație, se constituie într-un vibrant apel adresat întregii națiuni de a fi la înălțimea chemării epocii.

Înflăcărăt îndemn pentru acțiune militantă, aceste cuvinte exprimau demnitatea pe care românii o revendicau în numele jertfelor înaintașilor, ca și hotărîrea lor nestrămutată de a trăi liberi într-o țară independentă. Este știut faptul că această deviză a fost inclusă de membrii Comisiei consultative jeraldice în stemele unor unități teritoriale administrative și localități (județele Alba⁸⁶, Năsăud⁸⁷, orașele Alba Iulia⁸⁸, Cahul⁸⁹). Se evoca astfel, codificat, interesul proces de romanizare desfășurat pe aceste locuri în antichitate.

La sfîrșitul veacului trecut, cuvintele de început ale poeziei lui Andrei Mureșeanu „Un răsunset”, adevărat marș mobilizator, au devenit tocmai datorită semnificației lor profunde, o deviză cu largă circulație. Înflăcărata chemare adresată românilor de pretutindeni, cuvintele *DEȘTEAPTĂ-ȚE ROMÂNE* au fost inițial utilizate de Societatea Academică Română a studenților români din Viena⁹⁰. Prin caracterul său mobilizator, reuniunea de cuvinte la care ne referim contura un adevărat program de luptă, ea exprima hotărîrea băștinașilor de pe tot cuprinsul fostei Dacii de a milita pentru înfăptuirea unirii la care, așa cum spunea democratul revoluționar Nicolae Bălcescu, țările românești erau „menite prin naționalitate, prin aceeași limbă, religie, obiceiuri, sentimente, prin poziția lor geografică, prin trecutul lor și în sfîrșit prin nevoia de a se păstra, de a se mîntui”.

⁸² Aurelia Bunea, *Steagul poporului român din Transilvania în revoluția din 1948 – 1849*, în „Anuarul institutului de istorie”, Cluj XII (1969), p. 37 – 52.

⁸³ Vezi *Plachete și medalii românești...*, p. 109 – 110.

⁸⁴ Arh. St. Bistrița, fond Vicariatul Rodnei, LXIII/1223.

⁸⁵ Propunerea făcută de deputatul A. Holban cuprindea acvila cruciată purtînd pe piept un scut încărcat cu capul de bour și însoțit de o eșarfă cu deviza *VIRTUS ROMANA REDIVIVA* (Ștefan D. Greceanu, *op. cit.*, p. 4).

⁸⁶ Arh. St. Buc., fond Comisia consultativă heraldică, dosar 8 (anexa).

⁸⁷ Ibidem, nr. 46.

⁸⁸ Ibidem, nr. 8.

⁸⁹ Ibidem, n. 16.

⁹⁰ Artur Gorovei, Ion Grămadă, *Societatea Academică social-literară, „România Jună” din Viena (1871 – 1911)*, Arad, 1912.

„Deșteaptă-te române” atesta sintetic adevărul conform căruia băștinaii din provinciile românești asupra secole de-a rindul, își revendicau drepturile firești, releva imperativul de a fi recunoscuți cu drepturi egale alături de celelalte naționalități din Transilvania.

Adoptată la sfârșitul secolului al XIX-lea de Societatea studenților români din Satu Mare, deviza „Mult e dulce și frumoasă limba ce-o vorbim”⁹¹ are menirea de a releva puternicul atașament al românilor din Imperiul austro-ungar față de limba maternă, ea exprimă în general hotărârea tuturor urmașilor daco-romanilor de a-și păstra graiul moștenit de la înaintași. Instituită în contextul măsurilor severe luate de regimul dualist, care recunoștea în Ungaria doar o singură naționalitate, constituind de fapt un răspuns la politica de deznaționalizare practică cu insistență de autoritățile duliaste, această deviză transpune metaforic dragostea pe care țărani ardeleni o nutreau față de graiul moștenit de la înaintași, dragoste afirmată de atâtea ori direct prin replica dată împilatorilor „noi ne iubim limba mai mult decît viața”⁹². Chintesența de cuvinte amintită mai sus scoate în evidență mîndria fiilor acestor frumoase meleaguri față de strămoși, amintește hotărîrea lor neclintită de a-și păstra, în ciuda vicisitudinilor istorice, limba care-i lega de o înaltă cultură spirituală.

„Societatea pentru Învățătura poporului român din Iași”⁹³ a utilizat o stemă cuprinzînd o carte deschisă broșînd peste scutul în care erau plasate armele țării⁹⁴. Pe filele cărții s-au scris următoarele cuvinte: *ÎNVAȚĂ ȘI VEI FI! LUMINEAZĂ-TE ȘI VEI ȘTI. STRÎNGE ȘI VEI AVEA, VOIEȘTE ȘI VEI PUTEA*. Legate de noul suflu ce își făcea loc în societatea românească, versurile menționate constituiau, în special pentru tineri, un program de muncă, evidențiau faptul că la baza progresului social se află cultura.

Este semnificativ că o astfel de deviză adevărat imbold spre cunoaștere, au folosit și unele societăți culturale românești de peste Carpați. Astfel, Societatea junimii române „Petru Maior”, difuza, în a doua jumătate a secolului trecut, membrilor săi, o diplomă pe care erau înscrise versurile *LUMINEAZĂ-TE ȘI VEI FI, VOIEȘTE ȘI VEI PUTEA*⁹⁵. Aceste cuvinte sînt dăltuite și pe monumentul din centrul capitalei închinat lui C.A. Rosetti.

Dintre societățile cu caracter științific menționăm Societatea medicilor și naturaliştilor din Iași, una din cele mai vechi din această parte a Europei (a fost înființată în 1832). Deviza acesteia, însumată emblemei sigilare prin care se individualiza, cuprinde cuvintele *SEMPER ALTIUS*⁹⁶.

A dobîndit valoare simbolică și alcătuirea de cuvinte constituind deviza „Societății literare a junimii române studioase la Academia de drepturi și arhigimnaziul din Oradea” (1851–1875), *UNIȚI-VĂ ÎN CUGETU, UNI-*

⁹¹ Vasile Curticăpeanu, *Mișcarea Culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 26.

⁹² *Aradul – permanență în istoria patriei*, Arad, 1978, p. 291–303.

⁹³ Arh. St. Iași, colecția Sigilii, nr. 1369.

⁹⁴ Este vorba de stema Moldovei, capul de bour cu stea între coarne.

⁹⁵ Vasile Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 141–147.

⁹⁶ A fost gravată în cîmpul sigiliului prin care această societate se individualiza (Arh. St. Iași, colecția Sigilii, nr. 6358).

*ȚI-VĂ-N SIMȚIRI*⁹⁷. Acest apel de suflet, bazat pe tradițiile evoluției istorice, a fost scris și pe medalia difuzată în 1871, cu prilejul manifestărilor de la Putna, de studenții români aflați la studii la Viena. Cum este știut, pe aversul piesei s-a înfățișat actul de naștere al poporului român, Columna lui Traian, însoțită de cuvintele *UNIȚI SÎNTEMU ÎN CUGETU, UNIȚI ÎN DUMNEZEU*⁹⁸.

Unitățile militare au folosit de asemenea, deize expresive, prin intermediul lor ostașii țării dînd glas hotărîrii lor de a sluji cu credință și abnegație țara. Menită a sublinia legătura indisolubilă între dovotamentul față de țară și înaltul simțămînt al datoriei, deviza *ONOARE PATRIEI* a fost frecvent utilizată în a doua jumătate a veacului trecut. Preluată din patrimoniu spiritual francez (era specifică celui mai cunoscut ordin francez „*Légion d'honneur*” (Lungimea de onoare) această deviză a fost uneori utilizată în forma originală *HONORE ET PATRIAE*⁹⁹; alte ori tradusă *ONOARE ȘI PATRIE*¹⁰⁰.

Au dobîndit valoare de simbol pentru neamul românesc cuvintele *PE AICI NU SE TRECE* — cuvinte rostite, ca legămînt sacru, de cei care au apărut, în vara anului 1917, onoarea, independența și integritatea țării. Imprimîndu-se în conștiința ostașilor, această deviză, expresie a hotărîrii lor neclintite de a face totul pentru salvarea țării, a fost gravată pe plăci metalice ce-au fost apoi prinse de steagurile tricolore cu care au fost dotate unitățile militare ce s-au distins pe cîmpul de luptă¹⁰¹. Sensul acestor cuvinte a fost relevat chiar de generalul Eremia Grigorescu: „Stejarilor de la porțile Moldovei care au pus stavilă puhoiului vrăjmaș, făcînd stîncă în jurul meu, au scris cu sînge pe crestele de la Slănic, Oituz și Cașin „Pe aici nu se trece”. La Mărășești, s-a răspuns lui Mackensen: „Nici pe aici nu se trece”.

Uniunea foștilor voluntari români din Ardeal, constituită la București în 1924 s-a individualizat prin deviza *GATA ORICÎND*, ca și prin cuvintele: *MURIM MAI BINE-N LUPTĂ CU GLORIA DEPLINĂ, DECÎT SĂ FIM SCLAVI IARĂȘI ÎN VECHIUL NOST<RU> PĂMÂNT*¹⁰².

Divizia Tudor Vladimirescu constituită în 1944, a participat la luptele pentru înfrîngerea hitlerismului sub deviza *PENTRU ROMÂNIA LIBERĂ ȘI INDEPENDENTĂ*¹⁰³.

Liceul Andrei Șaguna din Brașov, instituție de învățămînt care a pregătît generații de tineri însușindu-le idealul românesc, și-a scris pe edificiul propriu deviza *LITTERIS ET VIRTUTE* („LITERELE ȘI VIRTUTEA”).

⁹⁷ Vezi *Almanahul Societății literare a jumimii la Academia de drepturi și arhigimnaziul din Oradea Mare, 1867*; Vasile Bolea, *Lepturașii din Oradea (1851–1875)*, în „*Transilvania*”, LXIV (1943), nr. 11–12.

⁹⁸ Maria Dogaru, *Sigiliile mărturii ale trecutului istoric*, p. 218–219 (Vezi și Maria Dogaru, Ioan Dogaru, *Eminescu în documente de metal*, București, 1991, p. 30–31).

⁹⁹ P.V. Năsturel, *Steagul, stema română, însemne domnești, trofee. Cercetare critică pe temeiul istoriei*, București, 1903, p. 80.

¹⁰⁰ Se întîlnește în această formă pe unele insigne de epocă.

¹⁰¹ Maria Dogaru, *Tricolorul o istorie glorioasă*, p. 145.

¹⁰² *Aspirația poporului român spre unitate și independență reflectată în simbol heraldic*. București, 1981, p. 161–163.

¹⁰³ Această deviză este plasată pe steagul unității. M. Dogaru, (*Aspirația poporului român* ... p. 188–189).

S-a individualizat printr-o deviză menită a fi un îndemn spre fapte laudabile și „Liga drepturilor și datorii femeii”: *PRIN VOINȚĂ ȘI CREDINȚĂ AJUNGEȚI LA BIRUINȚĂ*¹⁰⁴.

Societățile economice și-au instituit devize cu prilejul organizării manifestărilor menite a stimula într-o anumită ramură de activitate, preocupările îndreptate spre progres. Asociația Gospodăriilor rurale din Moldova are în cîmp un personaj feminin culegînd fructe dintr-un pom plin cu roade, imagine însoțită de cuvintele *CREDINȚĂ-VREDNICIE-MUNCĂ*¹⁰⁵. Desigur, aceste calități necesare omului dornic să progreseze continuu aspirațiile acestei societăți, deviza sintetizînd în puține cuvinte programul lor de activitate. Societatea „Progresul” pentru ajutorarea junimii studioase a avut ca deviză cuvintele *PRIN ȘTIINȚĂ LA LUMINĂ*¹⁰⁶, iar Societatea cooperativă a constructorilor și meseriașilor români a gravat, în 1901, pe unele medalii, bătute pentru a fi conferite drept „premii” la expozițiile și concursurile organizate, deviza: *TOȚI PRINTR'UNUL ȘI DUMNEZEU CU NOI. TE ÎNALȚI PRIN MUNCĂ ȘI CULTURĂ*¹⁰⁷.

În 1895, Societatea centrală a proprietarilor agricoli din România a distribuit la concursul agricol organizat, medalii pe care, alături de reprezentarea specifică, erau cuvintele *ONOARE MUNCII STĂRUITOARE*¹⁰⁸.

O deviză cu pronunțat caracter realist s-a încrustat pe medalia instituită în 1901 de Societatea cooperativă română de avicultură: *LUPTA PENTRU EXISTENȚĂ*. Desigur, ea avea în acest context un dublu sens — releva pe de o parte necesitatea acțiunii oamenilor pentru a-și asigura traiul, amintea pe de altă — lupta dură pentru viață în lumea animală¹⁰⁹.

Acestei categorii i se pot alătura și devizele specifice unor instituții eclesiastice. Avîndu-și izvorul în textele biblice, deviza utilizată în veacul al XVI-lea de Mănăstirea Putna este deosebit de expresivă: *ÎNȚELEPCIUNEA AU ZIDIT SIE CASA*¹¹⁰.

În secolul al XIX-lea, ca și în secolul nostru multe instituții cu astfel de profil au folosit devize edificatoare. Mitropolia Moldovei și Sucevei s-a individualizat prin cuvintele: *CU NOI DUMNEZEU*¹¹¹, iar Patriarhia autocefală a României a însumat în stema sa deviza: *PAȘTE ȘI OILE MELE*¹¹². Heraldistul Ștefan D. Greceanu propunea în 1890 ca însemnul specific a Arhiepiscopiei Bucureștilor și Mitropoliei Ungro-Valahiei să fie completat cu deviza: *ÎNTR-U LUMINA TA VOM VEDEA LUMINA*¹¹³.

Devize familiale

Sînt interesante și devizele specifice diferitelor familii. Menite a individualiza un neam ori a evidenția meritele unor membri ai diferitelor familii, aceste texte fac aluzie la un spectru larg de probleme, ele scot în evidență

¹⁰⁴ Arh. St. Buc., colecția Sigilii (matrice sigilare), nr. 13144.

¹⁰⁵ Impresiune sigilară în colecția particulară.

¹⁰⁶ Petre Dan, *Asociații, cluburi, liși, societăți. Dicționar cronologic*, București, 1983.

¹⁰⁷ Confectionată din argint, această medalie are diametrul de 40 mm.

¹⁰⁸ Autor Fessler, diametrul de 59 mm.

¹⁰⁹ Medalia avînd diametrul de 40 mm., gravată de Carniol Fiul, a fost emisă cu prilejul primei expoziții de păsări din București.

¹¹⁰ *Documente și însemnări domnești din secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 108.

¹¹¹ Impresiune sigilară în colecție particulară.

¹¹² Reprodusă în frontispiciul revistei „Biserica Ortodoxă Română”.

¹¹³ Ștefan D. Greceanu, *op. cit.*, p. 136—137.

rolul important pe care l-au avut unele persoane în derularea istoriei, tradiția îndelungată în domeniul confruntării militare a unor înaintași și dorința unor posesori de steme de a transmite generațiilor ce vin îndemnul spre împlinirea unor fapte laudabile.

Oprindu-ne asupra devizelor încadrate acestei categorii să reflectăm mai profund la cele spuse în 1975 de Marcel Sturdza Săucești în legătură cu semnificația devizelor în heraldica europeană: „toate sentimentele generoase ale inimii, toate înaltele aspirații, toate pasiunile nobile și toată înfumurarea neroadă a trufiei și manifestările tiraniei se oglindesc în devizele heraldice”¹¹⁴.

Analizînd textele alese în Țările Române de o familie sau alta pentru a se individualiza în ochii contemporanilor și ai urmașilor, constatăm că acestea evocă cele mai nobile valori morale, relevă ceea ce este mai de preț în spiritualitatea umană. Astfel, cele mai multe devize familiale fac aluzie la trăsăturile înalte ale omului devotat țării sale, evidențiază trăsăturile de caracter dorite de toți: onoarea, curajul, corectitudinea.

Menționăm în acest sens devizele familiilor Caradja: *CEEĂ CE ESTE BUN NE ESTE PRIETEN*¹¹⁵, Filipescu *POTIUS MORI QVOD FOEDARI: (MAI BINE MOARTEA DECÎT DEZONOAREA)*¹¹⁶; Năsturel-Herescu: *HONOR ET PATRIA*¹¹⁷, Gore: *HONOR PATRIA FIDES*¹¹⁸; Văsescu: *HONOR ET PROBITAS*¹¹⁹; Florescu: *HONOR AVANT TOUT*¹²⁰; Hasdeu: *PRO FIDE PATRIA*¹²¹.

Lui George Hurmuzachi i s-a conferit în 1881 o stemă în care, alături de o reprezentare cu vădită tentă tricoloră, s-a inclus deviza *FRANGI NON FLECTI*¹²² („Mă frîng, dar nu mă plec”). Transpunînd istoria poprului din care acest neam se trăgea, deviza menționată mai sus exprima sentimentele de mîndrie și demnitate pe care românii și le-au păstrat în ciuda tuturor încercărilor de deznaționalizare și a vicisitudinilor vremurilor.

Alte devize familiale se constituie într-un imbold și vibrant îndemn spre stăruință și aspirații înalte. Se includ în această tematică devizele familiilor Ghica: *LABOR OMNIA VINCIT IMPROBUS* („Munca necurmată învinge totul”), text preluat din Virgiliu¹²³, Greceanu: *BINELE FĂRĂ LUP-TĂ NU VINE*¹²⁴; Șuțu: *PRIVEȘTE ÎN SUS*¹²⁵; Văcărescu *VIRTUTE*¹²⁶.

¹¹⁴ Marcel Sturdza Săucești, *op. cit.* p. 120.

¹¹⁵ Este redată în limba greacă. Vezi Eugène Rizo-Rangabe; *Livre d'or de la noblesses phanariote*, Atena, 1904, p. 73.

¹¹⁶ Marcel Sturdza Săucești, *op. cit.*, p. 124.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Biblioteca Academiei Române, fond Paul Gore, dosar I, manuscris 8.

¹¹⁹ Marcel Sturdza Săucești, *op. cit.*, p. 124.

¹²⁰ Impresiune sigilară în colecție particulară.

¹²¹ Arh. St. Buc., colecția Sigilii (matrice sigilară), nr. 6336.

¹²² *Ibidem*, fond familial Hurmuzachi, dosar 323. Familia Hurmuzachi a mai folosit și deviza *ONOARE ȘI PROBITATE*.

¹²³ Este inclusă în *ex librisul* individualizîndu-i pe urmașii lui Ion Ghica, principe de Samos. O reproducere a acestui *ex libris* se conservă la Biblioteca Academiei Române, Cabinetul Stampe, Heraldică, c. IV. 2.

¹²⁴ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, p. 402–403.

¹²⁵ Stema în care se însumează este reprodusă pe o acuarelă anonimă de la mijlocul veacului trecut (Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică*, p. 374–375).

¹²⁶ Marcel Sturdza Săucești, *op. cit.*, p. 124.

Se alătură acestora cuvintele de esență ce însoțesc compozițiile heraldice desemnând familiile Lecca: *POTESTAS BELLUMQUE* („Putere și luptă”)¹²⁷; familia Vîrnăv: *MORES FERRO NOSTRA MORS* („Moartea prin fier (sabie) este moartea noastră”)¹²⁸. Consemnăm și devizele familiilor Linche, originară din Franța: *PAR MON SANG PAR MA FOY*¹²⁹; Calimachi: *TINERE ET MUTARE SPERANO*¹³⁰.

În blazoanele altor familii întâlnim devize ce exprimă credință constituind în ansamblu o chemare adresată divinității de a le ajuta să-și îndeplinească idealurile. Consemnăm dintre acestea cuvintele *EXPERANCE EN DIEU* — însumate stemei familiei Crețulescu¹³¹; *CU DUMNEZEU ÎNAINTE* — deviza familiei Grădișteanu¹³²; *LUPTA PENTRU CREDINȚĂ ȘI PENTRU ÎNĂLTĂRE* — aparținând familiei Ipsilanti¹³³; *SEMPER IMOTA FIDES* („Credință veșnic neclintită”) — desemnând familia Calmuțchi¹³⁴; *PATRIA ȘI RELIGIA* — deviza familiei Olănescu¹³⁵, cum această familie este originară din Transilvania, este posibil ca deviza aceasta să releve concis rolul pe care l-a avut religia ortodoxă în apărarea naționalității populației românești din principatul de peste Carpați.

Tot în această categorie se cuprinde și deviza folosită de baronul Samuil Bruchenthal: *FIDEM GENUSQUE SERVABO* („Credința, poporul și voi slugi”), expresia adevăratei sale profesiuni de credință.

Au utilizat devize cu o mare putere de expresivitate și unii oameni situați în ierarhia socială pe trepte mai de jos. Astfel, un lucrător din condei, Dumitru Dragoș¹³⁶, a utilizat în 1851 un tipar sigilar în care s-au gravat figuri heraldice specifice scriitorului de cancelarie și textul cu adincă semnificație filozofică: „Altor slujind mă topest”. Tot în deceniul șase al secolului trecut Antonie Dumbravă, egumenul Mănăstirii Bogdana a utilizat¹³⁷ ca emblemă pentru „propriu... sigil” un copac cu roade însoțit de armele străvechi (arc, sulită și sabie curbă), evocând sintetic istoria neamului românesc ce și-a apărât de-a lungul veacurilor vatra străbună, idee pe care a evidențiat-o și prin deviza (constituind de fapt „arme vorbitoare”) *ARBORILE DIN DUMBRAVA Î NECLĂTIT DE VIJELII*¹³⁸

Inserăm aici și cuvintele pe care și le-a scris cărturarul Gheorghe Asachi la intrare casei sale din Iași: *MUNCA ȘI AL MEU REPAOS*¹³⁹.

¹²⁷ Octavian George Lecca, *Familii boierești române. Istorie și genealogie (după izvoare autentice)*, București, 1899, p. 316.

¹²⁸ Impresiune sigilară în colecție particulară.

¹²⁹ Octavian George Lecca, *op. cit.*, p. 547.

¹³⁰ Dan Cernozodeanu, *Știință și arta heraldică*, p. 362–363.

¹³¹ Aceasta este gravată pe un inel provenind de la vel logofătul Alexandru Crețulescu (1779). Vezi Eugene Rizo Rangabe *op. cit.*, p. 41.

¹³² Arh. St. Buc., colecția Impresiuni sigilare.

¹³³ Este redată în limba greacă (Vezi Eugene Rizo-Rangabe, *op. cit.*, p. 249).

¹³⁴ Impresiune sigilară păstrată în colecție particulară.

¹³⁵ Marcel Sturdza Săucești, *op. cit.*, p. 124.

¹³⁶ Emil Virtosu, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968 p. 331.

¹³⁷ Acest sigiliu validează protestul semnat de Antonie Dumbravă și alți doi arhimandriți în legătură cu falsificarea alegerilor pentru divanul Ad-hoc de către Nicolae Vogoride.

¹³⁸ Arh. St. Iași, colecția Documente, nr. 420/172.

¹³⁹ Gheorghe Ungureanu, *Figuri de arhiviști români. Gheorghe Asachi (1788–1869)*, București, 1969, p. 27.

În colecția de matrice sigilare a Direcției Generale a Arhivelor Statului se conservă mai multe piese care au gravat în cîmp, alături de o compoziție heraldică sau de un nume (redat prescurtat sau desfășurat), un text expresiv. Deși nu au fost identificați posesorii, aceste matrice utilizate în general în veacul trecut, îmbogățesc patrimoniul heraldic, diversifică tematic devizele, ele dovedesc o mai mare preocupare pentru a se transmite urmașilor mesaje pline de înțeles. Printre acestea menționăm devizele *OCIUM CUM DIGNITATE*¹⁴⁰ („Nimic fără demnitate”); *DEOSEBIT VOI FI PINĂ MĂ VOI DUCE*¹⁴¹; *TOATE SE PREFAC PRIN MINE*¹⁴²; *QUAE NOCEN DO-CEN*¹⁴³ („Din cele rele poți trage învățăminte”), fiecare dintre acestea putînd fi o lecție de morală cu adînc înțeles¹⁴⁴.

Devizele cu caracter general

În afară de cuvintele cu semnificație atribuite unui anume posesor, în heraldica românească s-au folosit și unele devize cu caracter general. Unele dintre acestea, rezultat al distilării gîndurilor generației de la mijlocul veacului trecut, slujesc o idee majoră, exprimă cultul pentru strămoși, cea mai înaltă și mai rezistentă formă de oglindire a vieții spirituale. Se încadrează acestei categorii deviza „Pace, libertate”, scrisă pe una din flamurile sub care au venit, în mai 1848, țărani maramureșeni la Adunarea de la Blaj¹⁴⁵.

Un loc aparte în această categorie îl au devizele exprimînd lupta pentru unire, deziderat național cu larg ecou în rîndurile tuturor categoriilor sociale. Sînt edificatoare prin conținutul lor devizele *ROMÂNI, PRIN UNIRE VEȚI AJUNGE LA FERICIRE*¹⁴⁶, *ÎN UNIRE ÎNFLORIRE*¹⁴⁷, formulate imediat după dubla alegere a principelui Alexandru Ioan Cuza ca domn al Moldovei și Țării Românești. Este demnă de reținut și deviza *IN FIDE SALUS* („Mîntuirea ne este în credință”) încrustată pe însemnul decorației „Steaua României”, instituită în mai 1877¹⁴⁸.

Devize cu o profundă semnificație s-au instituit și în timpul mișcării memorandiste. Astfel, sala unde s-a desfășurat, în 23–24 iulie 1893, congresul extraordinar la Partidului Național Român¹⁴⁹, în cadrul căruia problematica memoriului înaintat în mai 1892 Curții de la Viena și opiniei publice democratice din Europa a fost declarată drept deziderat al întregii națiuni, a fost pavoazăată cu flamuri pe care s-au scris texte edificatoare. În mod prac-

¹⁴⁰ Arh. St. Buc., colecția Sigilii (matrice sigilare), nr. 6346.

¹⁴¹ Ibidem, nr. 6017.

¹⁴² Ibidem, nr. 13744 - (Se află gravată pe una din laturile tiparului sigilar cu trei fațete).

¹⁴³ Ibidem, nr. 13536.

¹⁴⁴ Desigur, au utilizat devize și alte familii (Rosetti, Cerchez, Hagi Moscu ș.a.), însă spațiul rezervat unui studiu cum este cel de față ca și dificultățile de documentare ne-au obligat să dăm doar cîteva exemple.

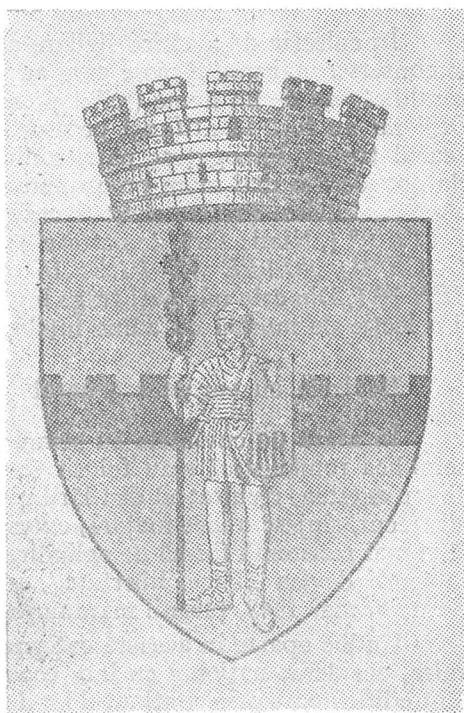
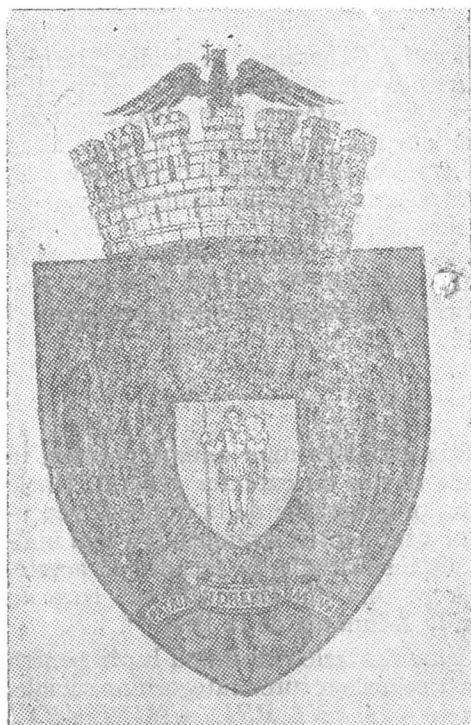
¹⁴⁵ Viorel Grama, *Contribuția țărănimii din Cîmpia Transilvaniei la revoluția de la 1848*, în „Revista Arhivelor”, LVI (1979), Supliment, p. 60.

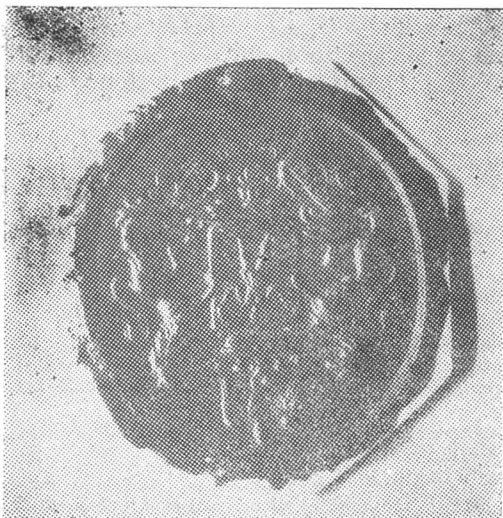
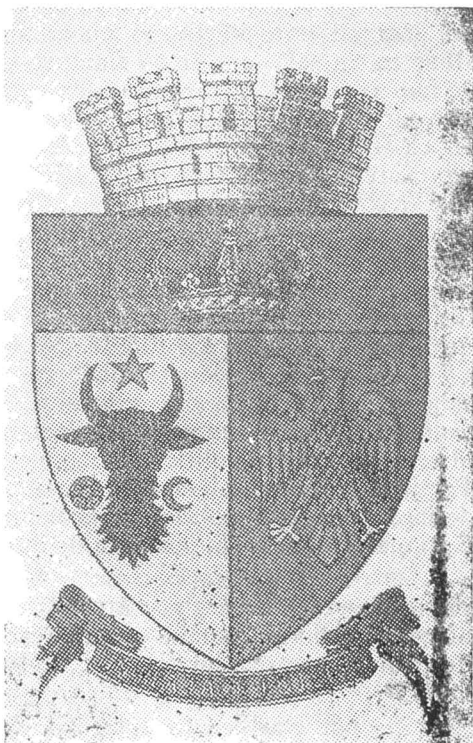
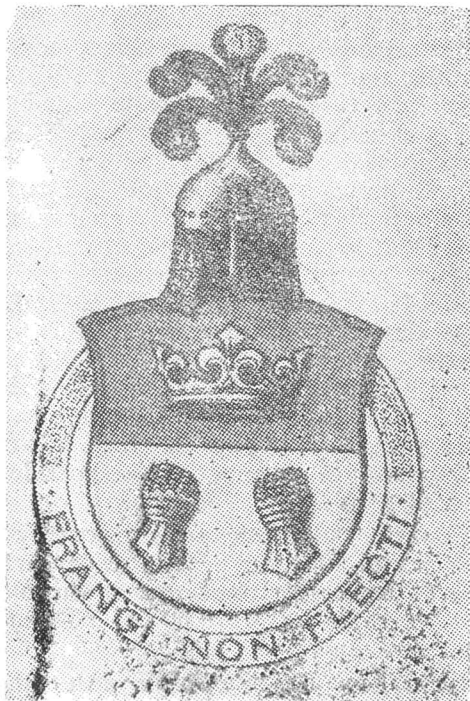
¹⁴⁶ C. Moisil, *Cîteva reminiscențe din timpul propagandei pentru Unirea Principatelor în: „Arhiva Românească”, V, 1941, p. 123–132.*

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Instituită prin decretul nr. 1108 publicat în „Monitorul oficial” din 10 mai 1877. Vezi în P.V. Năsturel, *Medaliile și decorațiunile române, Descrierea și portul lor de către civili, militari, clerici, magistrați și doamne*, București, 1901, p. 11–12.

¹⁴⁹ V. Vesa, *Conferința extraordinară a Partidului Național Român din Transilvania (23–24 iulie 1893)*, în „Acta Musei Napocensis”, Cluj, V, 1968, p. 604.

tic, întrucît autoritățile nu au admis utilizarea tricolorului galben, roșu și albastru, în sală au adus 4 flamuri — trei corespunzînd drapelului revendicat de națiunea română, una albă (expresia dorinței de pace), fiecare dintre acestea purtînd cîte o deviză. Pe flamura albă s-au scris cuvintele *UNIȚI-VĂ ÎN CUGET, UNIȚI-VĂ ÎN SIMȚIRI*¹⁵⁰, pe fișa de pînză roșie sa-u înserat cuvintele *TOTUL PENTRU NAȚIUNE*, pe cea galbenă *TRĂIASCĂ POPORUL ROMÂN*, iar pe cea albastră un text menit a sublinia legămîntul tinerimii române de a duce mai departe lupta pentru libertate începută de înaintași: *PE VOI VĂ URMĂM*¹⁵¹. Conform raportului prim pretorului plășii Sebiș, comitatul Arad, în aprilie 1894, în comuna Buteni din unitatea teritorial administrativă menționată, a fost arborat un steag tricolor românesc, purtînd deviza *SĂ TRĂIASCĂ LUCACIU ȘI NAȚIA ROMÂNĂ*¹⁵².

Au existat unele situații în care politica complexă a unor guverne s-a concretizat într-o deviză expresivă. Astfel, deviza *PRIN NOI ÎNȘINE*, utilizată inițial în compunerea declarației „Coroana României”, a constituit ulterior programul politic și economic, promovat în special după 1922, de către Partidul Național Liberal¹⁵³, în timp ce politica *PORȚILOR DESCHISE* definea concepția politică și economică transpusă în practică de Partidul Național Țărănesc (în perioada de după anul 1930)¹⁵⁴.

O deviză generală cu un puternic conținut patriotic a fost înscrisă pe piesa monetară de argint bătută în vara anului 1941, cu prilejul declanșării ofensivei armatei române pentru readucerea teritoriilor românești de dincolo de Prut în hotarele lor firești: „*Moldova lui Ștefan cel Mare în veci a României*”¹⁵⁵.

Se pot clasifica în categoria devizelor generale, și rostirile de esență menite a fi un imbold spre muncă stăruitoare. Unele expresii de acest fel au fost formulate cu prilejul unor concursuri regionale ori naționale. Bătute de regulă pe una din fețele medaliilor destinate a fi conferite premianților la astfel de manifestări, devizele de acest fel au următorul conținut: *ONOARE ȘI ÎNCURAJARE AGRICULTUREI ȘI INDUSTRIEI* (deviză alcătuită cu prilejul expoziției de agricultură și apicultură de la București¹⁵⁶ și Fălțiceni¹⁵⁷); *PRIN MUNCĂ LA LUMINĂ* (gravată pe medalia menită a aminti expoziția de la „Tîrgul Moșilor”) ¹⁵⁸, *CU STĂRUINȚĂ SPRE PROPĂȘIRE* (instituită cu ocazia expoziției zootehnice a Ardealului¹⁵⁹) *LABOR IMPROBUS OMNIA VINCET* („Munca stăruitoare învinge toate”) ¹⁶⁰.

¹⁵⁰ Aurelia Bunea, *Steagul României simbol de unire a Transilvaniei cu România în perioada dualismului*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Cluj, XIV, 1971, p. 292—311.

¹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵² Arh. St. Arad, fond Prefectura județului Arad, Acte administrative, inventar 35, dosar 6823/1894, fila 1.

¹⁵³ Ioan Scurtu, *Viața politică din România, 1919—1948*, București, 1982, p. 86.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 86—87.

¹⁵⁵ Este piesa de 5000 lei argint, 25 gr., diametrul 37 mm. Pe avers efigia regelui Mihai, pe revers Ștefan cel Mare. Realizator Ioana Basarab. Pe muchia piesei s-a scris o altă deviză: *PRIN STATORNICIE LA IZBÂNDĂ*.

¹⁵⁶ Dovadă a preocupărilor pentru dezvoltarea economiei, aceste expoziții au fost inițiate încă din 1864.

¹⁵⁷ S-a inițiat o expoziție de acest fel și la Iași (1865).

¹⁵⁸ Realizator Carmol Fiul, 1924.

¹⁵⁹ Expoziție realizată în 1924 la Cluj.

¹⁶⁰ Gravată în 1924 de Huguemin, cu prilejul organizării expoziției de la Tîrgul Moșilor.

Are un conținut nou, adecvat epocii pe care o străbaterem, deviza *PROTEJAȚI MEDIUL ÎNCONJURĂTOR*. Lansată în cadrul expozițiilor filatelice din anii 1988 și 1989, având drept tematică Natura ¹⁶¹ această deviză constituie un strigăt de alarmă, o chemare de cuget și inimă adresată tuturor oamenilor în vederea păstrării echilibrului natural. Apărut în contextul îngrijorării generale față de accentuarea poluării naturii, textul amintit relevă un obiectiv major al societății moderne.

După această scurtă trecere în revistă a diferitelor categorii de devize se impun câteva concluzii. Formă a spiritualității acestui harnic și talentat popor, devizele, deși au apărut din evul mediu de mijloc, s-au impus prin frecvența utilizării și puterea de emotivitate în secolul trecut, menținându-se la mare vogă și în primele două decenii ale veacului nostru. Deși difuzarea lor în categoriile sociale specifice societății românești din perioada respectivă s-a produs lent, devizele întâlnite în patrimoniul românesc ilustrează odată în plus alinieră civilizației românești la curente spirituale europene.

Prin varietatea domeniilor la care se referă, devizele constituie prețioase izvoare ce permit aprofundarea cunoașterii mentalităților sociale, ele ilustrează totodată largă circulație a ideilor. Aflate la confluența mai multor domenii ale cunoașterii (literatură, istorie, heraldică, sigilografie etc.), devizele aduc sub ochii noștri gândurile de toate zilele ca și marile idealuri ale înaintașilor.

Străfulgerări ale minții ori șlefuiuri de gânduri încrâncenate, aceste modelări de cuvinte ne fac să receptăm cu emotivitate mesajul celor de mai înainte. Prin intermediul acestor trăiri literare noi, cei de astăzi, putem astfel fi contemporani, ai celor care, odinioară, prin luptă, jertfă și speranță, au făurit România Mare.

¹⁶¹ Expozițiile au fost organizate la Timișoara. Cele două medalii înfățișează una o frunză (simbolizând natura), alta două bufnițe evocând înțelepciunea.

Dicționar de obiceiuri românești

—CALOIANUL SAU CALOIȚA—

ION I. DRĂGOESCU

Caloiene, Iene, fiu de diciene¹,
Du-te-n cer și cere,
Să dea Dumnezeu o ploaie,
Să curgă șiroaie.

Despre necesitatea vitală a ploii reținem, după *Biblie*, Geneza, cap. II, versetul 5, că „În ziua când a făcut Domnul Dumnezeu un pământ și ceruri, nu era încă pe pământ nici un copăcel de câmp și nici o iarbă de pe câmp nu-ncolțea încă fiind că *Domnul Dumnezeu nu dăduse încă ploaie pe pământ* și nu era nici un om ca să lucreze pământul”. Așadar, în mod firesc, în concepția biblică, pentru *omul culegător*², ploaia era mai necesară decât uneltele de muncă. Asupra modalităților de invocare s-au acumulat la Arhivele Institutului de Etnografie și Folclor „C. Brăiloiu” din București, un material imens³ — cca 3000 de documente — necercetate decât parțial, iar tematic sînt primul cercetător care le analizez sub raport arhivistic. Notăm, cu acest prilej, că, deși ne aflăm în fața unui obicei mitologic tipic, el este consemnat sub indicativul R. (rit?! , ritual?!)⁴, rit ploaie (secetă)⁵, rit ploaie⁶, rit ploaie abundentă⁷, rit secetă⁸, rit secetă (Muma ploii)⁹, ritual secetă¹⁰, obicei¹¹, obicei de primăvară¹², obicei-ploaie¹³, obicei de ploaie¹⁴, obicei secetă¹⁵, obicei de secetă¹⁶, obicei Jidovesc, că e de dinainte vreme, dinainte de Cris-

¹ „Dicieni” era denumirea sub care erau cunoscuți la stînga Dunării românii din Dobrogea. Pentru semnificația și originea acestui cuvînt vezi Tudor Mateescu, *Permanența și continuitatea romanilor în Dobrogea*, București, 1979, p. 10. (îndeosebi nota 5).

² În rai, omul nu trebuia să muncească. Acest lucru, după *Biblie*, a fost blestemul izgonirii.

³ Materialul a fost cules și transcris de cei mai mulți folcloriști din institut. Lipsește cu desăvîrșire materialul cules de etnografi. Din noianul de denumiri am preferat termenul de „Caloian” care ni s-a impus prin apropierea istorică de numele monarhului român, Ioniță-Caloian, conducător al Țaratului româno-bulgar. L-am asociat cu „Caloița” întrucît aceasta este socotită soția lui.

⁴ Arhiva Institutului de etnografie și folclor „C. Brăiloiu”, fond Informații de folclor, fișa 7901. Deoarece apelăm numai la acest fond, în continuare se va cita Arhiva, f. (care în acest caz semnifică *fișa*, nu *fila*), urmat de numărul de inventar.

⁵ Ibidem, f. 24, 296.

⁶ Ibidem, f. 10, 591.

⁷ Ibidem, f. 14.720.

⁸ Ibidem, f. 15. 822.

⁹ Ibidem, f. 31, 455.

¹⁰ Ibidem, f. 261, 3728.

¹¹ Ibidem, f. 7874.

¹² Ibidem, f. 21. 365.

¹³ Ibidem, f. 27. 015.

¹⁴ Ibidem, f. 21. 317.

¹⁵ Ibidem, f. 20. 466.

¹⁶ Ibidem, f. 31. 035.

tos¹⁷, secetă (?!)¹⁸, procesiune¹⁹, superstiție²⁰, năzbîtie²¹, joc de copii²². Așadar, apare o mulțime de încadrări tematice, dar se constată că tocmai cea mitologică lipsește din enumerarea genurilor și subgenurilor. Trebuie, deci, socotit *rit de invocare a ploii*.

Dintre numirile ceremonialului propriu-zis reținem: Băbălugă²³, Băbăruța²⁴, Bebek (tătară)²⁵, Beberuța²⁶, Cal²⁷, Caloian²⁸, Caloian²⁹, Caloian clasa V-a³⁰, Caloian clasa VII-a³¹, Caloian Mare (din sulul de război)³², Caloian Mic (de pămînt)³³, Caloian mic de cîrpe³⁴, Caloița³⁵, Caluian³⁶, Caluianu³⁷, Calvianu³⁸, Chițorman³⁹, Colaiță⁴⁰, Coleiță⁴¹, Dodele⁴², Dodilă⁴³, Dodiloaie⁴⁴, Dodiliță⁴⁵, Dodoloaie⁴⁶, Domnika⁴⁷, Duduloaie⁴⁸, Ene⁴⁹, Geir-dita⁵⁰, Gherman⁵¹, Iene⁵², Ienele⁵³, Ion⁵⁴, Kaloian⁵⁵, Kaluian⁵⁶, Kalu-

¹⁷ Ibidem, f. 21. 318. Atragem și pe această cale atenția asupra opiniei despre vechimea obiceiului. În același timp, trebuie să reținem că, în mentalitatea populară românească, „jidovii” sînt niște uriași care au populat pămîntul înainte de apariția omului și nu este o poreclă dată evreilor, românilor fiindu-le, prin natura lor, străin antisemitismul.

¹⁸ Arhiva f. 9219.

¹⁹ Ibidem, f. 5775.

²⁰ Ibidem, f. 20. 828.

²¹ Ibidem, f. 7145.

²² Ibidem, f. 17. 192.

²³ Ibidem, f. 16. 697.

²⁴ Ibidem, f. 15. 086.

²⁵ Ibidem, f. 21. 317.

²⁶ Ibidem, f. 18. 648.

²⁷ Ibidem, f. 21. 318.

²⁸ Ibidem, f. 5755.

²⁹ Ibidem, f. 5556.

³⁰ Ibidem, f. 29. 582.

³¹ Ibidem, f. 29. 583.

³² Ibidem, f. 21. 345, 21. 373.

³³ Ibidem, f. 21. 370, 21. 373.

³⁴ Ibidem, f. 21. 329, 21. 373.

³⁵ Sub acest nume a fost consemnat de noi în localitatea Potlogi, județul Dimbovița, unde am realizat și un film, conservat la Institutul de etnografie și folclor „C. Brăiloiu”.

³⁶ Arhiva, f. 21. 345.

³⁷ Ibidem, f. 7874.

³⁸ Ibidem, f. 21. 345.

³⁹ Ibidem, f. 20. 403.

⁴⁰ Ibidem, f. 29. 583.

⁴¹ Ibidem, f. 29. 582.

⁴² Ibidem, f. 49.

⁴³ Ibidem, f. 261.

⁴⁴ Ibidem, f. 49.

⁴⁵ Ibidem, f. 260.

⁴⁶ Ibidem, f. 2695.

⁴⁷ Ibidem, f. 263.

⁴⁸ Ibidem, f. 1360.

⁴⁹ Ibidem, f. 30. 578.

⁵⁰ Ibidem, f. 21. 316.

⁵¹ Ibidem, f. 3661.

⁵² Ibidem, f. 12. 280.

⁵³ Ibidem, f. 30. 578.

⁵⁴ Ibidem, f. 7874.

⁵⁵ Ibidem, f. 5880, 7873. Se precizează că figurina era făcută din clisă.

⁵⁶ Ibidem, f. 7545.

ianu ⁵⁷, Kilu ⁵⁸, Kilugaru ⁵⁹, Kilugas ⁶⁰, Koinivel ⁶¹, Krăița ⁶², Leneșul ⁶³, Lenuța ⁶⁴, Mama ploii ⁶⁵, Mamoiam ⁶⁶, Muma Polii ⁶⁷, Marin ⁶⁸, Mămămuța ⁶⁹, Mămăruța ⁷⁰, Moinika ⁷¹, Moașa ploii ⁷², Moș Caloianu ⁷³, Moș Ene ⁷⁴, Muma ploii ⁷⁵, Mumulița ⁷⁶, Mumulița ploii ⁷⁷, Mumuliță de pliță ⁷⁸, Nae ⁷⁹, Nicușor ⁸⁰, Păpușa ⁸¹, Ploiuta ⁸², Scaloianu ⁸³, Scaloie ⁸⁴, Scaloita ⁸⁵, Scaloita jidanului ⁸⁶, Scalvița ⁸⁷, Scaluiian ⁸⁸, Scaluiianul ⁸⁹, Scelvian ⁹⁰, Scelvianul ⁹¹, Scalvița ⁹², Scarluian ⁹³, Scelvioan ⁹⁴, Scelvianu ⁹⁵, Scelvianu ⁹⁶, Skaloian ⁹⁷, Skaloianul ⁹⁸, Skorloian ⁹⁹, Sulul ¹⁰⁰, Sulul Scaloianului ¹⁰¹, Sulul Skelvianului ¹⁰², Șerbé (tătară) ¹⁰³, Troița sau Caloian sau Iene Scaloiene ¹⁰⁴.

⁵⁷ Ibidem, f. 10. 077.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, f. 16. 591.

⁶¹ Ibidem, f. 5880.

⁶² Ibidem, f. 7359.

⁶³ Ibidem, f. 5581.

⁶⁴ Ibidem, f. 7545.

⁶⁵ Ibidem, f. 5990.

⁶⁶ Ibidem, f. 24. 296, 25. 455.

⁶⁷ Ibidem, f. 3111.

⁶⁸ Ibidem, f. 5673.

⁶⁹ Ibidem, f. 30. 563, 30. 867.

⁷⁰ Ibidem, f. 8104.

⁷¹ Ibidem, f. 7378.

⁷² Ibidem, f. 1475.

⁷³ Ibidem, f. 7661, 29.584.

⁷⁴ Ibidem, f. 7378.

⁷⁵ Ibidem, f. 7513.

⁷⁶ Ibidem, f. 5761.

⁷⁷ Ibidem, f. 1475.

⁷⁸ Ibidem, f. 17.258.

⁷⁹ Ibidem, f. 21.328.

⁸⁰ Ibidem, f. 2303, 29.584.

⁸¹ Ibidem, f. 2293.

⁸² Ibidem, f. 18.879, 21.328, 21.345.

⁸³ Ibidem, f. 21.345.

⁸⁴ Ibidem, f. 21.318.

⁸⁵ Ibidem, f. 21.345.

⁸⁶ Ibidem, f. 21.328.

⁸⁷ Ibidem, f. 21.388.

⁸⁸ Ibidem, f. 21.337.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem, f. 13.701.

⁹¹ Ibidem, f. 12.274.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Ibidem, f. 21.373.

⁹⁵ Ibidem, f. 21.317.

⁹⁶ Ibidem, f. 17.258.

⁹⁷ Ibidem, f. 12.280 bis.

⁹⁸ Ibidem, f. 29.580.

⁹⁹ Ibidem, f. 29.582.

¹⁰⁰ Ibidem, f. 19.196.

¹⁰¹ Ibidem, f. 17.258, 21.373.

¹⁰² Ibidem, f. 12.274, 18.649, 21.366.

¹⁰³ Ibidem, f. 5699.

¹⁰⁴ Ibidem, f. 20.445. Cităm un singur exemplu. Precizăm că, de obicei, acesta poartă mai multe denumiri în aceeași localitate.

Asupra numirilor constatăm că acestea sînt impuse de: 1. Desfășurarea în timp a mitului, unele numiri fiind noi, altele păstrîndu-se în forma veche; 2. sex; 3. mărime — mit, mare; 4. însușirea numirilor altor ritualuri (uneori se scrie paparuda sau sulul, dar în realitate este tot Caloian) — numiri care după consultarea textului nu am considerat indicat să le repertoriem; ci numirile provenite de la actanți.

Prezentăm o variantă inedită din anul 1936, culeasă de Ghizela Sulițeanu, dela participanți, în anul 1949. Este, deci, o reconstituire, care aduce multe elemente noi, întregind cunoștințele noastre despre fenomenul în discuție: „La noi se numește Iene. L-am învățat din copii în copii, cînd era cu seceta. Ne strîngeam noi fetele și băieții, mergeam la gîrlă și luam huma. Numai de la gîrlă, că aia era bună, că aștălat pămînt crapă și nu ține, ca o ladă. Veneam acasă ne apucam să facem Ienele, ca o jumătate de metru. Puneam pe o scindură, luam huma în palmă și o subțiam. Îi facem capul rotund și picioarele. Îi puneam mîinile așa ca la mort, îi facem degete. Punem în jur flori, pe la picioare, pe piept. P'ormă aprindem luminări pe el și pă mină și aprindem sfeșnic. P'ormă îl plîngem. Mergem cu el la gîrlă și după ce-l aruncăm în gîrlă ne stropim și mainainte de-l aruncăm îl plîngem. Odată ne-am apucat cu o săptămînă înainte de ne-am pregătit ca pentru mort, am făcut un Iene de 1 m, ne-am strîns mai multe fete, vre-o 12 (douăsprezece). Îi făcusem cu o săptămînă înainte șervețele și îmbrăcăminte. După ce le făcusem șervețelele ne-am apucat de-am făcut Ienele. Ne-am apucat de sîmbăta ca duminică să-l aruncăm în apă. Și o nașă a mea ne-a făcut doisprezece pînișoare, o cumnată a nașei mele ne-a făcut colaci. O vecină ne-a făcut coliva, ca la un om cînd moare. Mama ne-a făcut mîncare ca să mîncăm după ce venim de la mort și mi-a dat candela de-am ars-o la capătul Ienelui. Tatăl meu și cu vărul lui ne-a făcut coșciugul și cruce. Toată lumea ne-a ajutat pă ceva și a venit să-l vadă, nici la mort natural n-ar <fi> venit să-l vadă că era atunci mare secetă și toată lumea s-a bucurat ce-am făcut noi copiii. O nașă a mea a făcut un băiat popă și i-o atîrnat un șervețel mare de gît, frumos, și pe urmă l-o citit popa pe mort, cum o face la un mort mare, și după asta am luat și pe ora patru mortul l-am plimbat prin sat într-un cărucior. Toată lumea ieșea și ne urma cu bucurie. Și noi fetele și băieții ne iordăneam cu gălețile cu apă pînă la gîrlă. Am trecut peste două ape și la a treia l-am aruncat. L-am plîns tot drumul. Pe urmă au mers acasă și am găsit trei mese mari întinse și pline cu pîine și cu mîncare care gătise mama mea. Și femeile care au făcut colacii ne serveau la masă. Ne-au cinstit cu țuică, cu vin, la el. Toată lumea din sat ne-o adus cîte ceva. Era acum 13 ani. Era secetă mare”¹⁰⁵.

Practicarea invocării era realizată de: 1/grupuri mixte de copii¹⁰⁶; băieței și fete¹⁰⁷, deoarece ei au „sufletul curat”¹⁰⁸, sînt „fără păcat”¹⁰⁹; 2/grupuri de fete¹¹⁰; 3/grupuri de băieți¹¹¹; 4/grupuri de oameni mari¹¹²;

¹⁰⁵ Arhiva, f. 12.280. Autorul aduce și pe această cale mulțumirile sale colegiale Ghizelei Sulițeanu pentru amabilitatea cu care ne-a sesizat obiceiul și ne-a permis transcrierea lui.

¹⁰⁶ Arhiva, f. 29.332, 29.404.

¹⁰⁷ Ibidem, f. 29.475.

¹⁰⁸ Ibidem, f. 21.328.

¹⁰⁹ Ibidem, f. 30.563.

¹¹⁰ Ibidem, f. 29.583.

¹¹¹ Ibidem, f. 21.373.

¹¹² Ibidem, f. 21.318.

5/țiganele¹¹³. Asupra actanților am reținut că se cunosc grupuri de 5—25 ani¹¹⁴; 6—20 ani¹¹⁵; dar și organizați pe clase — școlari din clasa întâi¹¹⁶ sau clasa a II-a¹¹⁷, școlari¹¹⁸, de la 8—12 ani¹¹⁹, 13—14 ani¹²⁰, până la 13 ani¹²¹, și de la 14 ani în sus¹²². Important este ca participanții să fie curați, condiție pe care am consemnat-o în multe anchete de teren, dar să reținem că nu au existat și nu există interdicție de vîrstă sau sex.

Personajele și funcțiunile lor: „popa”, „dascălu” și „cruceul”¹²³. Rolul preotului putea fi îndeplinit și de fată¹²⁴. În ambele cazuri „preoții” îmbrăcau o rochie numită „patrafirul popii”¹²⁵. „Căpitărnița” era o fată care ducea coliva, uneori făcută din pămînt. Urma apoi participanții la procesiune care nu aveau o numire specială.

Păpușa propriu-zisă, numită și „om de pămînt”¹²⁶, era confecționată din pămînt¹²⁷, clisă¹²⁸, noroi¹²⁹, pămînt galben¹³⁰, pămînt galben-negru¹³¹, cîrpe¹³², pentru a fi mai ușoară și să plutească¹³³, aluat¹³⁴, lemn¹³⁵, iar pentru ornamentare se apela cel mai adesea la cojile de ouă, de diferite culori, păstrate de la Paște. Să mai reținem că era preferat „pămîntul ce rămîne de la case”¹³⁶. Pentru a se realiza o păpușă mai mare se îmbrăca un sul de la războiul de țesut și în acest mod, greșit, unii cercetători au considerat că-i alt obicei. De altfel, în opiniile despre sul păreri sînt foarte diferite. „Sulul n-avea cîntecul lui¹³⁷, uneori era făcut înaintea procesiunii „ca să strîngă obiecte și bani ca să facă pomana”¹³⁸; alteori sulul înlocuia Caloița „zicea că-i fată”¹³⁹ sau mire¹⁴⁰;

¹¹³ Ibidem,

¹¹⁴ Ibidem, f. 21.392.

¹¹⁵ Ibidem, f. 30.895.

¹¹⁶ Ibidem, f. 21.346.

¹¹⁷ Ibidem, f. 5556.

¹¹⁸ Ibidem, f. 29.583.

¹¹⁹ Ibidem, f. 5556.

¹²⁰ Ibidem, f. 25.861, 25.930, 30.898.

¹²¹ Ibidem, f. 28.455.

¹²² Ibidem, f. 21.987.

¹²³ Ibidem, f. 21.365, 30.563.

¹²⁴ Ibidem, f. 21.369.

¹²⁵ Ibidem, f. 8070 bis, 30.206.

¹²⁶ Ibidem, f. 21.372.

¹²⁷ Ibidem, f. 21.372.

¹²⁸ A se vedea filmul nostru despre Caloian, amintit mai sus, conservat la Institutul de etnografie și folclor „C. Brăiloiu”.

¹²⁹ Fenomenul a fost consemnat de noi în cadrul cercetărilor pentru *Atlasul etnografic al României*, în satele Mărcești și Dobra, județul Dimbovița.

¹³⁰ Arhiva, f. 21.328.

¹³¹ Vezi filmul realizat de noi, amintit mai sus.

¹³² Arhiva, f. 21.372, 21.380. Olarii din satul Mărcești, județul Dimbovița ard și acum asemenea figurine ce servesc procesiunii. O comparație cu cele descoperite de etnologi ar permite, credem, concluzii interesante.

¹³³ Arhiva, f. 21.328, 21.381.

¹³⁴ Ibidem, f. 21.328.

¹³⁵ Ibidem, f. 21.365. În localitatea Potlogi, județul Dimbovița, aceste figurine se vindeau la chioșcul de pîine.

¹³⁶ Arhiva, f. 21.338.

¹³⁷ Ibidem, f. 21.337, 21.345, 21.346.

¹³⁸ Ibidem, f. 7545, 21.348.

¹³⁹ Ibidem, f. 21.348, 30.920, 31.340.

¹⁴⁰ Ibidem, f. 21.328, 21.348, 29.582.

¹⁴¹ Ibidem, f. 30.206.

era făcut „ca să se joace”¹⁴¹. „Sulul nu se cheamă Scaloian. Sulu-i sul și Scaloianu-Scaloian”¹⁴². Apoi numai despre sul am reținut că era ascuns în griu și cine-l găsea se mărita repede sau lua un bărbat frumos¹⁴³. Au fost consemnate și ceremoniale duble, adică Sul și Scaloian¹⁴⁴, Scaloian și Scaloită¹⁴⁵, dar Sulul „era femeia”¹⁴⁶, „mireasa”¹⁴⁷, și deci trebuia să fie „așa cum e băiatu cu fata, om cu femeie”¹⁴⁸.

Sicriul sau coșciugul era imaginat uneori dintr-o scindură, o țiglă, dar mai ales din materiale ușoare: o scindură, o coajă de dovleac¹⁴⁹ și papură¹⁵⁰, coceni de porumb¹⁵¹ sau miez de floarea soarelui ca să plutească cât mai bine. Se pare că era o condiție obligatorie pentru asigurarea îndeplinirii invocației. În prima fază, pe alocuri, se face priveghi ca la mort¹⁵², se făceau „pomii la Caloian”¹⁵³ „brad ca la mort”¹⁵⁴, steag — de fapt „o cîrpă roșie”¹⁵⁵.

La procesiunea de înmormîntare „mergea tot satul ca la mort” „unii copii „cintau cu mîinile la ochi”¹⁵⁶ sugerînd plînsul, țipau, jeleau¹⁵⁷; alții, pe alocuri, udau femeile însărcinate¹⁵⁸, moment ce nu era obligatoriu¹⁵⁹. Cînd era îngropată păpușa în pămînt se putea face și o „casă de cîrpici”¹⁶⁰, iar în apă se aruncau și o cruce „de la cîmîtir”¹⁶¹, lingură și făcăleț furate de la o femeie însărcinată¹⁶².

Odată stabilită problema recuzitei, urmează să fixăm și locul înmormîntării, care era foarte diferit: în pămînt¹⁶³, mai ales acolo unde nu exista apă curgătoare¹⁶⁴, în lanul de griu¹⁶⁵, la poarta bisericii¹⁶⁶, în curtea unui gospodar¹⁶⁷, în grădină¹⁶⁸, în mușuroiul de furnici¹⁶⁹ sau de cîrțiță. Uneori nu se efectua înmormîntarea Scaloianului acesta fiind lăsat în drum, iar alteori era dezgropat¹⁷⁰ — probabil pentru că nu existau în acele localități ape curgă-

¹⁴¹ Ibidem, f. 21.348, 30.206.

¹⁴² Ibidem, f. 21.346, 21.361, 21.381.

¹⁴³ Ibidem, f. 21.328, 21.372.

¹⁴⁴ Ibidem, f. 21.346, 21.395.

¹⁴⁵ Ibidem, f. 21.329, 21.340, 21.348, 21.368, 29.583.

¹⁴⁶ Ibidem, f. 21.348, 21.349, 30.563.

¹⁴⁷ Ibidem, f. 21.368, 21.387.

¹⁴⁸ Ibidem, f. 21.321, 21.348.

¹⁴⁹ Ibidem, f. 5581.

¹⁵⁰ Ibidem, f. 21.369.

¹⁵¹ Ibidem, f. 21.336.

¹⁵² Ibidem, f. 21.337, 21.348, 21.365, 21.381, 21.418, 29.582.

¹⁵³ Ibidem, f. 21.369, 30.898, 30.920.

¹⁵⁴ Ibidem, f. 21.329, 21.366.

¹⁵⁵ Ibidem, f. 21.368.

¹⁵⁶ Ibidem, f. 28.455.

¹⁵⁷ Ibidem, f. 7451, 21.342.

¹⁵⁸ Ibidem, f. 5557.

¹⁵⁹ Ibidem, f. 15.219, 17.258.

¹⁶⁰ Ibidem, f. 3344, 25.930.

¹⁶¹ Ibidem, f. 5581, 12.280 bis.

¹⁶² Ibidem, f. 1758, 7378.

¹⁶³ Ibidem, f. 7378.

¹⁶⁴ Ibidem, f. 7545.

¹⁶⁵ Ibidem, f. 420.

¹⁶⁶ Ibidem, f. 30.416.

¹⁶⁷ Ibidem, f. 28.455.

¹⁶⁸ Ibidem, f. 7145.

¹⁶⁹ Ibidem, f. 30.920.

¹⁷⁰ Ibidem, f. 2980, 21.366.

toare, deși se obișnuia și aruncatul în fîntină, uneori dezmembrat¹⁷¹. Între timp venea ploaia. Uneori se mergea și cu „tămîiatul mortului”¹⁷². Procesiunea avea loc la date foarte diferite: marți după Paști¹⁷³, într-a doua săptămîină după Paști¹⁷⁴, marțea, dar mai putea fi înmormîntat miercurea și vîine-rea¹⁷⁵, duminica, la 3 săptămîini după Paști¹⁷⁶, mai ales duminica¹⁷⁷, atunci cînd nu ploua¹⁷⁸. În schimb exhumarea Caloianului pentru a fi dat pe apă se fixa la 40 zile după Paști¹⁷⁹, cele mai multe cazuri se opresc la a treia săptămîină după Paști¹⁸⁰, a patra¹⁸¹ sau a șasea săptămîină¹⁸², dar și într-o altă joi după Paști — joia fiind obligatorie pentru această operație, chiar și în cazul în care se exhuma „la Paparude”¹⁸³ ziua aceasta numîndu-se și „Joia Scaloianului”¹⁸⁴.

Nu consider necesar să amintim descrierile anterioare, cu atît mai mult cu cît am adus completările care se impun pe parcurs și am citat un exemplu edificator, necunoscut. Reținem însă declarații ale subiecților despre efectul Caloianului: „nu după mult începea ploaia”¹⁸⁵, „mintenaș o și venit ploaia”¹⁸⁶, „în urmă a plouat”, „o mîars ploile, pîriul era”¹⁸⁷. „Era secetă mare. Peste patru zile a plouat. Trei zile a fost nor și a patra zi a început să plouă”¹⁸⁸; „mergea o zi — două și ploua”¹⁸⁹, „abea mergea o zi-două și ploua”¹⁹⁰; „cînd am ajuns acasă a și început să ploaie”¹⁹¹, „peste 2—3 zile ploua precis”¹⁹²; „ploaia după ce se făcea Caloianul”¹⁹³, „a plouat pentru că am jucat noi Caloianul”¹⁹⁴. Am reținut însă și opinia conform căreia atunci „cînd ieșea cu kaluianul nu ploua, cînd ieșea cu Sfînta”¹⁹⁵ ploua. Dacă n-a ieșit vreo 10 ani, n-a plouat”¹⁹⁶.

În concluzie, avansăm ipoteza de lucru a unei posibile apropieri între Caloianu și ieșitul la cîmp cu moaștele, rămîinînd ca să se stabilească dacă obiceiul acesta este mai vechi sau mai nou decît ritualul creștin. Noi credem că-i mai vechi, deci precreștin. Aducem următoarele argumente:

¹⁷¹ Ibidem, f. 29.583.

¹⁷² Ibidem, f. 29.581.

¹⁷³ Ibidem, f. 17.258.

¹⁷⁴ Ibidem, f. 21.359.

¹⁷⁵ Ibidem, f. 30.920.

¹⁷⁶ Ibidem, f. 30.578.

¹⁷⁷ Ibidem, f. 29.580.

¹⁷⁸ Ibidem, f. 21.366.

¹⁷⁹ Ibidem, f. 21.345.

¹⁸⁰ Ibidem, f. 21.328.

¹⁸¹ Ibidem, f. 21.365.

¹⁸² Ibidem, f. 30.920.

¹⁸³ Ibidem, f. 29.583

¹⁸⁴ Ibidem, f. 12.379

¹⁸⁵ Ibidem, f. 14.383

¹⁸⁶ Ibidem, f. 812.

¹⁸⁷ Ibidem, f. 29.584.

¹⁸⁸ Ibidem, f. 24.312.

¹⁸⁹ Ibidem, f. 29.314.

¹⁹⁰ Ibidem, f. 30.104.

¹⁹¹ Ibidem, f. 30.920.

¹⁹² Ibidem, f. 814.

¹⁹³ Ibidem, f. 5144.

¹⁹⁴ Ibidem, f. 712.

¹⁹⁵ Ibidem, f. 319.

¹⁹⁶ Ibidem, f. 5192.

1. Argumentul biblic este categoric. Ploaia este creațiunea lui Dumnezeu. Dar, pentru obținerea ei era necesară trimiterea unui mesager. Ori, se știe că dacii obișnuiau trimiterea acestora pentru diferite invocări.

2. Mesagerul, însă, nu era un oarecare, ci un *dician* — dobrogean, după cum stabilește Tudor Mateescu pe bază de documente¹⁹⁷ dar prin excepțiune dicianul este socotit de etnologi și drept un român din Balcani¹⁹⁸. Dacă însă luăm în considerare capacitatea etniilor izolate de a-și păstra mai bine elementele de cultură străveche, vom înțelege mai bine, credem, valoarea folclorului dobrogean din care am reținut și pasajul citat drept motto.

3. Pentru cât oferă argumentul biblic — care nu se referă direct la spațiul Carpato-Danubiano-Pontic — deși Cartea Cărților face referire și la sciți — și mai ales la greci, formele de manifestare a obiceiului sînt precreștine. Mai mult, dacă nu ne putem pronunța asupra influenței, eventual a unei posibile reciprocități în spațiul românesc, pentru Dobrogea influența este consemnată chiar și terminologic la turco-tătari, care practică obiceiul în formă românească. În comuna Mănăstirea, județul Călărași, obiceiul a fost practicat în comun de români, țigani, bulgari¹⁹⁹.

4. Dacă opiniile noastre se adevăresc în sensul că acest obicei este într-adevăr precreștin, atunci trebuie revizuită și teoria după care folclorul își păstrează caracterul documentar numai trei sute de ani.

5. Faptul că nu sînt puține cazurile în care obiceiul se definește prin antroponime contemporane nu infirmă ci dimpotrivă confirmă punctele noastre de vedere. Actanții fac, așa cum am văzut, un Caloian mai mare, îmbrăcînd un sul de la războiul de țesut. Zic că fac sulul, dar se desfășoară obiceiul în forma cunoscută. Alteori glumesc, numînd manechinele după numele gazdei sau al unui actant, fără a se împieta asupra ritualului propriu-zis.

6. Am consemnat prezența obiceiului nu numai în spațiul național românesc dar și la românii de aiurea, fapt ce pledează pentru vechime și unitatea spiritualității românești.

7. Am văzut că locul procesiunii era cam același. Avansăm ideea după care unele din figurinele descoperite de arheologi ar putea să fie un depozit realizat în timp de către cei care au practicat Caloianul. În felul acesta etnologii aduc contribuții la descoperirile arheologice, iar arheologii contribuie la stabilirea vechimii obiceiului.

¹⁹⁷ Tudor Mateescu, *op. cit.*, p. 10.

¹⁹⁸ În această privință, vezi eposul popular românesc.

¹⁹⁹ Arhiva, f. 27.380.

Un document despre o ceată de tâlhari din Balta Brăilei (1782)

Condicile domnești, pe care le-a cercetat mai mulți ani la rînd V.A. Urechia, alegînd pentru publicare numai documentele pe care le-a considerat ca prezentînd interes, conțin încă numeroase informații inedite referitoare la diferite aspecte ale vieții sociale, economice și politice ale Principatelor Române. Așa este, de pildă, documentul din 22 august 1782 care are ca obiect cercetarea întreprinsă de pitarul Constantin Ghiurgiu, ispravnic de Slam Rimnic, în pricina uciderii de către o ceată de tâlhari turci din Balta Brăilei a unui turc din Hirșova și a românului Chiru din satul Vadu Săicii, acel județ¹.

Se arată că turcul hîrșovean se căsătorise cu o fată din satul Gropeni din raiaua Brăilei², așadar cu o româncă, pe care o dusesese în Dobrogea, dar, după cum rezultă din document, fără asentimentul părinților acesteia. Revinînd și împăcîndu-se cu socrul său, acesta, la plecare, i-a dat donă vaci drept zestre. La încercarea de a trece în baltă, împreună cu românul Chiru, pe care-l tocmise ca ajutor, au fost atacați de un grup de tâlhari turci și omoriți amîndoi³. Se menționează că acești răufăcători bintuiau prin baltă, pe la Plopii Frumoși, Ruginoasa și Stoenеști. Știm sigur că Stoenеști este denumirea unui sat din ostroave⁴, ceea ce ne face să credem că celelalte două toponime desemnau tot așezări umane, dispărute după aceea. Pe lîngă mai multe aspecte pe care putem descifra în acest document⁵, apare și acela al legăturilor neînterupte, pe multiple planuri, între Dobrogea și teritoriile românești de la stînga Dunării.

TUDOR MATEESCU

1782 august 22, f. 1. Raport al pitarului Constantin Ghiurgiu, ispravnic din județul Slam Rimnic, către Domnul Țării Românești, Nicolae Caragea, despre uciderea în Balta Brăilei de către o ceată de tâlhari turci a românului Chiru și a unui turc din Hirșova.

! Înștiințarea dă la pitar(ul) Ghiurgiu, ispravnic din Slam Rimnic, pentru un turc ce s-au omorît în ostroave dă turci hoți.

¹ În prezent Polizești, județul Brăila. Vezi *Marele dicționar geografic al României*, vol. V, București, 1902, p. 42.

² Radu I. Perianu, *Raiaua Brăilei. Noi contribuțiuni*, în „Revista istorică română”, XV (1945), fasc. III, p. 307, 315.

³ La 1782 chiar, se menționează existența unor tâlhari în Deltă, la Sulina. Vezi Yoseph Mikoscha, *Reise eines Polen durch die Moldau nach der Türken*, vol. I, Leipzig, 1793, p. 25. De asemenea călătorul german Yenne amintește de cetele de bandiți din părțile Hirșovei, la 1786. Vezi Constantin I. Karadja, *Un călător pe Dumăre în anul 1786*, în „Revista istorică”, X (1924), nr. 1—3, p. 45.

⁴ Radu I. Perianu, *op. cit.*, tabelul nr. 3.

⁵ Arh. St. Buc., colecția Manuscrise, nr. 9, f. 19—20r.

Pre înălțate doamne,

Luminată porunca mării tale dă la 16 ale luni<i> acesteia cu lipcan dă olac ni s-au trimis, astăzi cu multă plecăciune o am primit, întru care ni să arată pentru un turc hirșovean ce, întorcindu-să dă la Brăila cu 2 vaci, ar fi luat pă un Chirul dă la satu<l> Vadu Șăici<i>, dă la acest județ, să-i dea ajutor la aducerea vacilor dă acum, găsindu-să turcul mort aproape dă hotaru<l> acestui județ, în malul Dunări<i> lingă satu<l> Bărtești din sud Ialomița, este bănuială, că l-ar fi omorît Chiru, fiindcă lipsește, și ni să poruncește ca negreșit să găsim pă Chiru dă vom ști, și să-l trimitem la București. Vei ști măriia ta că această ucideră, aflată fiind dă noi, care 10 zile sint dă atunci, am făcut tot felu <l> dă cercetare, atit[†] prin căpitanu<l> dă Albotești, cit și prin alți oameni din partea locului, și ne adevărim că acel turc au fost hirșovean, și dă astă vară, viind la un sat din raia ce să numește Gropeni, au luat pe fata unui țaran, avind dragoste de dinsa, iar acum întorcindu-să dă s-au împăcat cu socră-său, i-au dat și 2 vaci, dă zestre, și tocmind pe acel Chiru dă la Vadu Șăici<i> ca să-i dea ajutor la ducerea vacilor pină în ostroavele Dunări<i> să discolipsea*, neputind să le treacă girlele. Unde văzind numitu<l> turc pe alți turci într-un ostrov și socotindu-i că sint oameni buni, i-au fost rugat să le dea ajutor, dar ei viind asupra lor, fără a nu mai face altă vorbă, au tras cu pistoalele atit în Chiru cit și în hirșoveanul, și omorind pă Chiru l-au aruncat în apă. Care ducindu-să în jos, pină în drept Gropenilor, în raia, l-au găsit niște șăicari, și scoțindu-l l-au îngropat, iar pă turc, trăgindu-l ucigași<i> la uscat, l-au despuiat dă toate ce au avut și l-au lăsat mort, unde s-au găsit în margine. Care acei ucigași sint dintre cacicîni<i>** aceia ce am mai înștiințat mării tale că umblă prin bălți și prin ostroavele dă la Plopi<i> Frumoși, și pă la Ruginoasa, și pă la Stoențești, făcînd jafuri și ucideri. Care pentru această pricină a ucideri<i> numitului turc gata era înștiințarea dă a o trimite cătră înălțimea ta, cînd și lipcanu<l> sosind, nu lipsim, cu întoarcerea lui, a face știre înălțimi<i> tale. Și ani<i> înălțimii tale să fie mulți și norociți.

1782 avgust 22.

Al mării tale prea plecată slugă,

Costand<in> pitar

Arh. St. Buc., colecția Manuscrise, nr. 9, f. 19—20r. Copie.

* a discolipsi (discolepsi) = a se împotrivi, a face greutate, a refuza.

** recte ceapecîni = vagabonzi

Nicolae Tonitza la Durău

Piatra nestemată a Carpaților, legendarul Ceahlău, cunoscut în trecut cu numele Pionul, s-a înscris în tradiție prin multitudinea activităților umane, predilect spirituale. Tradiții care te conduc pînă în timpuri arhaice au determinat comportamente manifestate în cele mai variate forme. În ultimele decenii ale secolului trecut era cunoscut ca loc de pelerinaj ancestral. Obiceiul a fost preluat și de către iubitorii de drumeții montane. Începînd din primăvară și pînă în toamnă cărările de acces au fost frecventate, oferind numeroase surprize atît din punct de vedere al formelor de relief, al vegetației, al faunei cît și al prezențelor solitare a celor care înțelegeau să ducă o viață isihastă.

Considerat ca un munte sfînt, adevărat Athos românesc, Ceahlăul a adăpostit în decursul veacurilor numeroase sihăstrie. Amintim prezența în timp a sihăstriei lui Dragoș (sec. XIV—XV); sihăstria Hangului (sec. XIV—XVII); sihăstria Poienile Ceahlăului (sec. XVI—XVIII), sihăstria Ceahlăului (sec. XV—XVIII); sihăstria Cerebuc (1710—1900); sihăstria Răpciuni (sec. XVIII—XIX); sihăstria Sofia (sec. XIV—XIX); sihăstria Casiana (sec. XVII—XVIII); sihăstria Buhalnița (sec. XVI—XIX); sihăstria lui Silvestru (sec. XV—XVI); sihăstria lui Peon (cunoscută și sub numele de mănăstirea Pionul) (sec. XVI—XX); sihăstria Durău (sec. XVII—XX); sihăstria Călugări sau Călugăreni (sec. XV—XIX). Această enumerare a reținut numai cîteva din nucleeele de viață isihastă la care s-ar putea alătura alte multe, sugerînd actul de perenitate care a înfruntat timpul și vicisitudinile.

Atunci cînd calamități naturale sau fapte nedemne au dus la distrugerea unor asemenea așezămînte, oameni de bine au contribuit la refacerea lor, pentru ca flacăra acestei vieți spirituale să nu se stingă. Concludentă ni se pare astăzi această viețuire atunci cînd dăm atenție toponimiei locale, care abundă prin definiri ce amintesc viața monahală a cuvioșilor anonimi isihăstri. Pentru cel care pornește astăzi pe cărările Ceahlăului prin „poarta” Durăului, principală cale de acces, surpriza îi este nemărginită atunci cînd, în centrul cochetei stațiuni înfiripată în ultimele decenii, întîlnește prezența Mănăstirii Durău, impresionantă prin linia și acuratețea construcțiilor, prin bogăția florală ce caracterizează grădina în anotimpul cald. De fapt, pentru cel care pășește pe valea Schitului la oră de vecenie prezența acestui ansamblu îi este semnalată de sonoritatea toacei și a clopotelor. Este o chemare căreia cu greu nu te poți supune, provocîndu-ți un interes sporit de a fi părtaș la actul sacru ce se oficiază de slujitorii sfîntului lăcaș. În acele momente îți reamintești și de lectura care te-a introdus în atmosfera Ceahlăului.

Printre alte multe ai mai reținut și semnalarea contribuției aici a pictorului Nicolae Tonitza. Ca atare, acum vei avea prilejul de a cunoaște în mod direct și nemijlocit această creație. Înainte de a păși însă în incinta bisericii, un tur de orizont îți oferă prilejul să remarci amplasamentul pe acest picior de plai. Este locul din apropierea izvoarelor pîrului Schit, unde călugări ducînd viață isihastă sînt semnați încă din secolul al XV-lea. Ulterior, în secolul al XVII-lea prezența călugărițelor a dus la îndepărtarea călugărilor din zona nord-estică a Ceahlăului. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea erau circa 100 de maici care duceau o viață izolată în văgăunele din împrejurimi. După 1785 călugărițele s-au transferat în pădurile Văratecului, fapt care l-a determinat, la 1835, pe mitropolitul Veniamin Costache să transforme această sihăstrie în schit de călugări. Construcțiile din lemn au fost strămutate în

satele Dreptu și Largu. În anul 1835 a fost ridicată biserica din zid care a fost pictată în secolul al XX-lea de către Nicolae Tonitza. Sihăstria de la Durău a devenit cu timpul locul de retragere a monahilor din mai sus amintitele schituri care în trecut formaseră o salbă la poalele Ceahlăului, unde se concentra activitatea monahală.

Pășind în incintă, pentru cel inițiat în ceea ce sînt elementele componente ale picturilor pe pereții unei biserici, prezența creației lui Nicolae Tonitza apare ca o noutate, unde erminiile nu s-au mai constituit canoane obligatorii, atît ca subiecte cît și ca tehnică de lucru. De fapt este cazul să facem precizarea referitoare la autorul acestor picturi. În calitatea sa de profesor la Școala de Belle arte din Iași, Nicolae Tonitza a inițiat o activitate utilă pentru studenții pe care îi pregătea ca viitori artiști.

Documentul de arhivă, un semnificativ memoriu olograf, relevă argumentele pe care le avea N. Tonitza în considerație, pășind la această realizare. Ca atare, ceea ce constatăm astăzi ca pictură este o realizare colectivă a studenților, coordonată nemijlocit de artistul și profesorul Nicolae Tonitza. Temele abordate, tușeurile pastelate constituie neta particularitate a acestei picturi. O mențiune! Ora la care ai prilejul să urmărești această pictură relevă particularități determinate de lumina care pătrunde prin ferestrele bisericii. Jocul de umbre și lumini oferă o varietate de imagini. Este deci recomandat ca atunci cînd poposești în stațiunea Durău să revii la ore diferite pentru a constata aceste efecte.

Textul memoriului profesorului Nicolae Tonitza îl considerăm util și pentru anii noștri, oferindu-ne un exemplu de adevărată „practică în producție”, cu efecte multiple în formarea viitorilor artiști.

VIRGILIU Z. TEODORESCU

1935 iulie 24, București. Memoriul lui Nicolae Tonitza către Inspectoratul Artelor privind angajamentul profesorilor și studenților de la Academia de arte frumoase din Iași de a restaura pictura Mănăstirii Durău.

MINISTERUL INSTRUCȚIUNII, AL
CULTELOR ȘI ARTELOR
Nr. 126298 din 24 iul. 1935
Registratura Generală

MINISTERUL INSTRUCȚIUNII,
CULTELOR ȘI ARTELOR

Inspectoratul Artelor
Nr. 452
Data 24 iulie 1935

Domnule Ministru,

Academia de Arte Frumoase din Iași a luat inițiativa de a transforma vacanțele — (de obicei) — ale studenților — în vacanțe active, de riguroasă aplicare practică, pe teren.

În acest scop, ne-am chibzuit să facem-cum glăsuiește înțelepciunea poporului — dintr-o lovitură două pâlite: să nu lăsăm — atîtea luni pe an — ca mina, ochiul și inteligența tinerilor să vegeteze — (ceea ce ar fi dezastruos pentru viitorul carierei lor) — iar, în al doilea rînd, să utilizăm munca artistică a acestui tineret la realizarea unor opere viabile și de interes obștesc.

Ceea ce nici statul, nici municipiile noastre n-au putut înfăptui în decursul atîtor lungi decenii, ne-am hotărît să înfăptuim noi, micul mănunchi de profesori și studenți ai Academiei,

Moldovene; să zugrăvim din bolți pînă în temelie, să restaurăm sau să reparăm toate locașurile de închinăciune ale Țării lui Ștefan cel Sfînt, locașuri care, în marea lor majoritate se află într-o jalnică paragină.

Prima echipă de studenți (riguros selecționată) pleacă în cursul acestei luni — sub conducerea profesorilor de specialitate — la Mănăstirea Durău, care este complet lipsită de pictură.

Ne-am fixat, mai întâi, asupra acestei mănăstiri, agățate pe urcușurile Ceahlăului, pentru că este una din cele mai abandonate și mai sărace — (dar, în același timp, una din cele mai ceretate de turiști străini) — și mai cu seamă pentru că între zidurile ei mai sălășuiește încă duhul marelui nostru Rege, Ferdinand cel Loial, care, în timp de grea urgie, se retrăgea acolo cu cîțiva viteji căpitani de oaste și sfetnici de credință, ca să ia aprigi hotărîri pentru mîntuirea și izbînda neamului românesc.

Înainte de a păși la lucru, am cerut-potrivit vechii datini — binecuvîntarea I.P.S. Sale Mitropolit Nicodim, care ne-a făgăduit că va urmări munca noastră cu fierbinte dragoste și ne va da tot sprijinul său moral.

Studenții și profesorii Academiei ieșene și-au oferit știința, darul și munca brațelor lor în chip cu totul gratuit pentru greaua și îndelungată campanie de reînviere artistică a tuturor bătrînelor monumente moldovenești.

Materialele vor trebui însă adunate de la oameni de bine și de credință ai acestei țări.

Deocamdată — pentru Durău — o parte din materialele și sculele, imediat necesare, au purces a urca potecile Ceahlăului, datorită sirguinței larg cuprinzătoare a d-lui dr. Paul Gotcu, medic al M.S. Regelui, a părintelui C. Mătasă și a lt. colonelului C. Ionescu, din Piatra Neamț.

Dar mai avem nevoie de foarte multe, încă. Iar oamenii de bună înțelegere, cu dragoste de frumos și de trecutul strălucit al neamului nostru, sînt prea rari în timpurile vitrege de astăzi.

Nădejdea ne stă — neclătinată — în Domnia Voastră. Sprijinul Domniei Voastre, sub orice formă, ne va fi întotdeauna prețios și va însemna mai mult de cît o ajutorare materială. El va fi pentru toți cei ce s-au legat să închine patriei, dezinteresat, munca și curatul lor entuziasm — o inestimabilă pirghie sufletească.

Orice obol e primit numai la Banca Națională, Piatra Neamț — pentru Mănăstirea Durău. Primiți, vă rog, Domnule Ministru, asigurarea deosebitei mele considerațiuni.

În numele comitetului de inițiativă:

profesor pictor N.N. Tonitza

de la Academia de arte frumoase

București (6)
10, Dr. Leonte
iulie 1935

Domniei Sale Domnului Ministru al cultelor și artelor.

Arh. St. Buc., fond Ministerul Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, Inspectoratul Artelor, inv. 318, dosar 80/1935, f. 22—23. Orig. Acest memoriu, integrat în dosarul cu cereri pentru ajutoare, este fără rezoluția ministrului. Menționăm că pe prima filă (actuala filă 22) sînt aplicate două timbre: un timbru fiscal de 8 lei și un timbru pentru aviație de un leu.

PREZENTĂRI DE FONDURI ȘI COLECȚII

Fondul personal Emil Hațieganu

CRISANTA PODĂREANU

Emil Hațieganu este un nume cu rezonanță în domeniul luptei pentru unire și supraviețuire a românilor transilvăneni. Hațieganu s-a născut în 1878, a absolvit liceul în 1897, iar Facultatea de drept în 1903, dedicându-se apoi carierei juridice. Judecător, președintele Tribunalului din Cluj, consilier la Curtea de apel din același oraș, a devenit în 1918 președintele Consiliului Național Revoluționar din Ardeal și Banat, calitate în care a organizat Gărzile naționale pînă la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, unde a fost delegat. La formarea Consiliului Dirigent a fost însărcinat cu conducerea Departamentului Codificării și justiției și numit președintele Comisiei legislative pentru unificarea legislației Ardealului cu legislația Vechiului Regat. Emil Hațieganu a contribuit la înființarea Universității Române din Cluj, al cărei rector și profesor de procedură civilă a fost. De asemenea, a participat la organizarea bibliotecii acestei universități.

Dintre lucrările sale menționăm: *Curs complet de procedură civilă*, *Curs de drept combial pentru studenți*, studii și referate pentru unificarea procedurii civile, pentru unificarea codului civil, a dreptului combial și pentru îmbunătățirea legislației muncii. Pentru contribuția sa la dezvoltarea științei juridice a fost ales membru de onoare al Academiei Române.

Pe plan politic a fost membru al Partidului Național Țărănesc și președintele organizației județene Cluj. Unul din meritele sale cele mai însemnate este acela de a organiza cooperația țărănească în Transilvania. În acest scop a creat Societatea cooperatistă „Plugarul”, al cărei președinte a fost o vreme.

După cedarea silită a Ardealului de Nord a rămas pe acest teritoriu, fiind ales de români reprezentantul lor pentru susținerea drepturilor și supraviețuirea națiunii române vitregite. În acest scop și-a dat seama că unul din mijloacele cele mai eficace era menținerea limbii și culturii române. Singura publicație periodică din acea vreme în Transilvania de Nord era „Tribuna Ardealului”, înființată și redactată de același Hațieganu. În 1946 a fost ales în guvern ministru secretar de stat.

Fondul personal „Emil Hațieganu” conține 1 metru de documente în limbile română, maghiară și germană: rapoarte, memorii, articole, studii, discursuri, note, scrisori, cereri, delegații, broșuri, declarații, procese-verbale, decrete, ordonanțe, schițe, hărți, cărți de vizită, invitații, telegrame, teze de doctorat, cursuri, adrese, grupate în 227 de unități arhivistice emise între anii 1893 și 1958.

Acestea sînt în majoritatea lor originale și conțin informații foarte interesante despre Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1918, membrii

Marelui Sfat Național Român, organizarea Ardealului după Unire și haosul provocat de lipsa de autoritate, formarea trupelor române separate, protejarea economiei Transilvaniei, acțiunile unor maghiari din Transilvania de zădărnire a Unirii, de instigare și sabotare.

Un grup de documente se referă la Partidul Național Țărănesc al cărui membru era și Emil Hațieganu. Găsim așadar statutul P.N.Ț., documente de la Cercul de studii al partidului, mărturii despre fuzionarea P.N.Ț. cu Partidul Țărănesc dr. Lupu, broșuri de propagandă, tabele cu membrii P.N.Ț., acuzațiile aduse guvernării liberale, sondarea opiniei publice și dovedirea corupției administrației liberale, cheltuielile făcute cu alegerile, convorbiri telefonice din timpul alegerilor în circumscripția Cojocna, analiza alegerilor, acuzarea lui Iuliu Maniu de trădare, conflictele violente dintre membri ai Partidului Național Țărănesc și cei ai Ligii Apărării Naționale Creștine. În acest grup intră și un manifest antisemit al susmenționatei ligi.

La fel de importante sînt actele privind problemele ivite în Transilvania de Nord cedată. Menționăm dintre ele: propunerile Comunității Naționale Românești prezentate guvernului regal maghiar după pronunțarea arbitrajului din 30 august 1940, memoriul lui Sabin Manuilă asupra tratamentului ce trebuie asigurat românilor din Ungaria, propunerile lui Emil Hațieganu pentru alegerea fruntașilor români din Transilvania de Nord, documente despre procese intentate abuziv unor români, declarațiile unor funcționari români destituiți, atrocități, răspunsul primului ministru maghiar la reclamațiile guvernului român privind tratamentul aplicat românilor din teritoriul cedat, problema trecerii din România în Transilvania de Nord și invers, reclamațiile Comunității Maghiare din România cu privire la locuințe, proprietăți, percheziții, domiciliu forțat, neacordarea de vize ș.a.

Documentele de după 1944 aduc informații inaccesibile pînă acum. Iată de exemplu reclamația sătenilor din Cosmești-Vaslui, care au dat griu armatei sovietice și nu au primit bani în schimbul lui, declarația lui Iuliu Maniu asupra Tratatului de pace din 1946, date despre refugiații din Bucovina de Nord în România, deportați de sovietici în U.R.S.S., observațiile partidelor istorice la proiecte de legi elaborate în 1945—1946, între care cel al Legii electorale, memoriul în care Partidul Național Țărănesc i se plînge lui Stalin că guvernul român nu respectă hotărârile de la Moscova și nu acordă drepturi și libertăți cetățenești, cererile aceluiași partid de ridicarea cenzurii instituite asupra unor periodice ale sale, note cu privire la ciocniri violente între membrii Partidului Național Țărănesc și cei ai Partidului Comunist Român, la întrunirile electorale, memorii elaborate în comun de Partidul Național Țărănesc și Partidul Național Liberal asupra abuzurilor comise împotriva lor, plîngerile unor funcționari destituiți de comuniști, memoriul unor mineri din Valea Jiului în care se spune, printre altele: „După 23 august 1944 s-a abătut asupra muncitorilor români din această regiune o prigoană pe care nu au avut-o nici sub regimul de dictatură legionară și antonesciană. Toți muncitorii erau ademeniți și pînă la urmă siliți să se înscrie în partidul comunist. Muncitorimea română care spera că după 23 august 1944 să vie și pentru ei o adevărată libertate și democrație, pentru a se sindicaliza și a-și duce lupta pentru revendicări profesionale și politice în ideile adevărate ale democrației, s-au (sic) trezit că o altă clică de dictatură caută să-i supună și să le dicteze opinii nedemocratice care le lezează atît libertățile lor cît și interesele profesionale. La

Cluj 17 Iunie 1936.

L

Mama Daga & bunica Mama Daga!

Am primit cu telegraf, ca de 3 zile
nu s-a mai auzit de tine. Poate pentru
ca nu ai primit, ca la a doua, dar
nu am, care gata s-a telegrafizat,
dar nu am primit nimic de la tine.
Am auzit de la tine, a fost de la
tine. La las vreau sa fac, ca
sa pot sa te ajut. Si nu a
abandona la Dumnezeu, ca pot sa
ajut. Vei vedea ca va fi un lucru
bun. Te iubesc si te respect
si nu pot sa te las, ca nu ai fost

opunerea justificată a muncitorimii de a se încadra în ideile și lozincile comuniste, o teroare nemaipomenită s-a abătut asupra muncitorilor români”¹.

Fondul „Emil Hațieganu” cuprinde de asemenea hărți ale Basarabiei, un istoric al Basarabiei între 1812 și 1940, lucrarea *Situația economică și financiară a Ungariei în 1943*, cereri de acordarea unor ajutoare materiale, de eliberări din închisoare, obțineri de locuri de muncă, scutiri de mobilizare, documente despre nivelul de trai dinainte de 1944, creșterea prețurilor și a impozitelor, acte de la procese în care Emil Hațieganu era avocat, statutele și situația unor Bănci ca Banca agrară din Cluj, ale unor societăți ca Societatea de binefacere „Caritatea” din Cluj, Societatea cooperatistă pentru exploatarea pădurilor din județul Năsăud, Societatea națională de gaz metan, documente despre cooperativele transilvănene, situația financiară a Căilor Ferate Române, nemulțumirile și incidentele de după reforma agrară din 1921, utilizarea serviciilor sanitare ale porturilor, construirea bisericii ortodoxe din Huedin, organizarea Sindicatului funcționarilor din Ministerul de Finanțe, personalul și cheltuielile ziarelor „Patria” și „Tribuna Ardealului”. Nu puține sînt scrisorile primite de Emil Hațieganu de la diverse persoane și personalități, între care Onisifor Ghibu și Stelian Popescu.

În concluzie, fondul personal „Emil Hațieganu” conține informații variate și foarte importante care confirmă sau întregesc rezutatele cercetărilor istorice de pînă acum.

¹ Arh. St. Buc., fond Emil Hațieganu, dosar 169, f. 4—5.

Sibiul—Lăcaș de istorie Transilvană

Prefațată de o vernisare a expoziției „Pe urmele ediției de documente „*Urkundenbuch*” (carte de documente vechi), sesiunea științifică prilejuită de împlinirea a 100 de ani de la apariția primului volum (1892) din acest corpus de documente transilvano-săsești a adus în cîmpul audierii și al dezbaterilor intervenții deosebit de interesante. Comunicarea susținută de dr. Gustav Gündisch, din Germania („Istoricul unui proiect științific de mari proporții „*Urkundenbuch*”), coordonatorul și realizatorul volumelor IV—VII, considerat creatorul școlii arhivistice săsești din Transilvania, a evocat, în termeni condescendenți anii de studii de la Universitatea din București (1926—1927), avîndu-i la catedră pe marii noștri istorici N. Iorga, C.C. Giurescu, P.P. Panaitescu, sprijinul acordat de Academia Română tipăririi volumelor V—VII (1975, 1981 și 1991), ca și perioada sa de studii în Germania, obținînd „Diploma de stat pentru Serviciu la bibliotecă, arhive și muzee”.

Vorbînd despre importanța ediției de documente „*Urkundenbuch*” dr. Konrad Gündisch, fiul octogenarului dr. Gustav, a subliniat cu nuanțe documentar științifice rolul ediției pentru istoriografia românească și europeană, ce evocă atît istoria sașilor ca parte componentă a poporului român cit și pe cea a Transilvaniei, a Moldovei și Țării Românești regăsite în focul luptei comune, antiotomane din secolul al XV-lea.

Comunicarea arhiviștilor Elisabeta Marin și Gernod Nussbacher (FAS Brașov) a analizat, pe de o parte, structura volumului VII „*Urkundenbuch*”, cuprinzînd aproape 2/3 din documentele brașovene de pînă la 1486, unele slavo-române, iar pe de altă parte activitatea de editori a lui N. Iorga și Ioan Bogdan privind pe românii din Scheia Brașovului.

După nuanțarea documentar-arhivistică a lui Ioan Dordea (FAS Cluj) cu privire la contextul elaborării volumului IV din „*Urkundenbuch*”, Mircea Stoia (FAS Sibiu) a conturat în comunicarea sa („Istorici români, editori de documente transilvănene

la sfîrșitul secolului XIX”) activitatea editorială a celor trei corifei din istoriografia românească, B. P. Hașdeu, N. Densușianu și N. Iorga, care au întreprins o documentare paralelă cu cea a lui Franz Zimmermann (1887—1897), creatorul „*Urkundenbuch*”-ului, în arhivele sibiene, într-o perioadă dificilă de maghiarizare forțată a românilor și sașilor de către autoritățile maghiare.

Contribuții la cunoașterea editării de documente din istoriografia românească a adus, în continuare, comunicarea directorului FAS Cluj, Ioan Drăgan („Preocupări pentru un Diplomatarium românesc în Transilvania în secolul XIX”), prin referire la unele personalități pașoptiste (Gh. Șincal, Vasile Pop, Gh. Barițiu ș.a.), precizări dominate de concepția istoriografică a timpului conform căreia istoria românilor începea în antichitatea daco-romană.

Fidele temei centrale (subtextuale) a sesiunii, comunicările ce s-au derulat în continuare s-au circumscris rolului documentului în definirea oricărei istoriografii. Intervenția Elisabetei Negulescu a pigmentat istoria Prahovei cu evenimente, fapte și personalități însumate în volumele de documente editate de-a lungul timpului de Arhivele Statului, cea a Stancăi Bounegru relevînd legăturile economice ale Brăilei cu Transilvania — pe firul transhumanței — depistate în catastrafiile din 1828 și 1838. Preocupările trecute, prezente și viitoare ale FAS Iași privind editarea de documente au fost prezentate de tînara arhivistă Maricica Ifrim.

În încheierea acestei manifestări științifice, prof. univ. dr. Ioan Scurtu, director general al Arhivelor Statului, deși autor și coautor al unui grup de șapte volume de documente a preferat să informeze auditoriul asupra preocupărilor la filiala instituției vizînd completarea Fondului Arhivistic Național cu documente din perioada contemporană, aflate la diverse instituții de stat, ca și în arhivele țărilor vecine, precum

și efortul de reintegrare a Arhivelor Statului în viața cultural-științifică națională și locală.

Discuțiile ce s-au conturat la mijlocul și în finalul sesiunii au contribuit la cristalizarea școlii paleografice românești în general,

a necesității completării (prin reproduceri) a arhivei Consiliului ortodox din Sibiu, distrusă în evenimentele anilor 1848—1849 de către armatele maghiare.

MARIN RADU MOCANU

A VII-a Sesiune a centrului pentru probleme profesionale și tehnice în Arhive, de la Radenci-Slovenia

La invitația adresată Direcției Generale a Arhivelor Statului, în perioada 24—31 martie 1992, doi lucrători ai acestei instituții, au participat la lucrările celei de-a VII-a sesiuni a Centrului pentru probleme profesionale și tehnice în arhive din Slovenia-Radenci, pe tema „Protecția împotriva focului prin măsuri tehnice și de construcție și eliminarea pagubelor”. Reuniunea s-a bucurat de o largă participare fiind prezenți delegați din Austria, Germania, Anglia, Ungaria, Italia, Brazilia, S.U.A., Cehoslovacia, Polonia, România, Slovenia, Croația.

În cadrul comunicărilor, delegația noastră a prezentat, în limba engleză, lucrarea „Principii și criterii tehnice pentru prevenirea producerii incendiilor”, care trebuie avute în vedere la proiectarea noilor clădiri de arhive sau la amenajarea unor clădiri existente, însoțite de planșe cuprinzând sedii noi ale Arhivelor Statului din România și activități științifice și tehnice, care au fost apreciate de participanți.

În dezbaterile referitoare la tema sesiunii, participanții s-au referit la cazuri reale, însoțite de diapozitive, de distrugere a unor sedii de arhive datorate focului, la adaptări și modernizări aduse clădirilor destinate arhivelor, norme și standarde în construcția localurilor de arhivă privind protecția la foc și prevenirea incendiilor, planuri de evacuare în caz de catastrofe, mijloace de protecție și evacuare pentru documente și microfilme. O dispută deosebită pe această temă a constituit-o necesitatea ca fiecare lucrător să cunoască și să poată lua măsuri de prevenire și stingere a incendiilor sau cea a existenței unei grupări specializate de pompieri pe lângă arhive, care să acționeze prompt și cu deosebită profesionalitate în situații deosebite. O altă problemă a constituit-o existența și perfecționarea planurilor de evacuare în caz de catastrofe a mijloacelor specifice de evacuare (cutii, containere), care să asigure o maximă rapidi-

tate și eficiență și să nu afecteze documentele. Reprezentanta Angliei a menționat în mod deosebit importanța microfilmării de securitate ca mijloc de salvare a conținutului documentelor în caz de catastrofă.

În referate și discuții majoritatea delegaților s-au referit la camerele tezaur și la sisteme moderne de alarmare. Detalii referitoare la sistemele de alarmare au fost prezentate de Dr. docent Ivan Husar de la Facultatea de electronică din Zagreb, membru în comitetul internațional pe aceste probleme, cu sediul la Geneva.

Majoritatea lucrărilor prezentate au fost publicate de Centru într-o culegere specială (cu rezumate în limba engleză), „Modern Archives-Maribor, martie 1992”, editată de directorul centrului Peter Pavel Klasine, lucrare ce a fost distribuită tuturor participanților. De asemenea, s-au înmănat 2 exemplare ale revistei de titluri anuale editate de centru — „Atlanti” — și 2 exemplare din Ghidul registrelor fondurilor Arhivelor provinciale Graz.

S-au analizat activitățile desfășurate de Centru pe anul 1991 și programul acestuia pe anul 1992, precum și posibilitățile înființării în cadrul centrului a unei școli sau a unui institut internațional pentru arhivistă, în măsura în care Ministerul Culturii al Sloveniei va acorda fondurile financiare necesare.

Delegația română a informat participanții asupra preocupărilor Direcției Generale a Arhivelor Statului în acest sens și a înființării, începând în acest an, a Facultății de arhivistă, fără a prezenta detalii. A fost solicitată de P. Klasnic, directorul centrului să informeze în scris centrul asupra unor probleme organizatorice precum și asupra programului acestei facultăți, în ideea unei viitoare colaborări și pe această linie.

Organizatorii au prezentat o interesantă expoziție cuprinzând activități tehnice în arhive ca: restaurarea și microfilmarea documentelor, utilizarea microcomputerelor în

arhive, mijloace de păstrare și evacuare pentru documente și microfilme (cutii de carton și containere de aluminiu), precum și prospecte referitoare la mobilier specific (rafturi, dulapuri etc.) care vor intra în documentația Serviciului tehnic.

S-a organizat de asemenea o excursie profesională la arhiva și muzeul mănăstirii Sf. Paul, care deține o importantă colecție de documente, piese de tezaur, tablouri, monezi și bibliotecă de circa 55.000 exemplare de carte veche, rară, precum și la Biblioteca Sf. Andră. A fost remarcat în mod

deosebit modul de prezentare a obiectelor în cadrul expozițiilor prezentate, care îmbină modernul cu crearea ambianței și atmosferei trecutului istoric, precum și grija pentru restaurarea și climatizarea clădirilor respective.

De menționat deosebita amabilitate și profesionalitate cu care gazdele au onorat desfășurarea lucrărilor sesiunii, faptul că s-au făcut prezentări în rezumat la toate lucrările și activitățile în limbile germană și engleză.

GRAZIELLA BOBULESCU
DAN VIOREANU

RECENZII ȘI PREZENTĂRI

Anastasia Iordache, **Principii Ghica. O familie domnitoare din istoria României**, București, 1991, 231 p.

În noianul de cărți care au văzut lumina tiparului în ultima vreme, lucrările obliduite de muza Clio ocupă un loc mai mult decît modest, cantonindu-se cu precădere și oarecum justificat în zona scrierilor memorialistice și a celor ce dezbate problemele mai puțin discutate pînă nu demult ale istoriei contemporane.

În acest context considerăm necesar să semnalăm apariția, dacă înțelegem bine, într-o colecție, „Historia”, a Editurii Albatros, a lucrării istoricului Anastasia Iordache, dedicată rolului jucat de domnitorii din familia Ghica în istoria României. Acest volum se adaugă unui șir destul de numeros de lucrări datorate aceluiași autor, axate cu precădere pe problematica amplă și variată a istoriei moderne a României.

Prezentarea destinului uneia dintre cele mai importante familii domnitoare din istoria Principatelor Române pe parcursul a două sute de ani, extrem de bogată în evenimente controversate, dar de o deosebită importanță, își dovedește deplina utilitate, mai ales în momentul de față, cînd are loc o reconsiderare profundă a viziunii istoriografiei noastre asupra sensurilor și valorilor unei întregi perioade al cărei mijloc se plasează în veacul al XVIII-lea.

Ascensiunea deosebit de rapidă a primului membru al fanuliei cunoscut în istorie — Gheorghe Ghica, departe de a constitui un caz singular în epocă, se încadrează în lungul șir al personalităților ridicate de jos, la cele mai înalte trepte ale vieții sociale și politice, datorită meritelor personale dovedite în domeniul culturii sau politicii, capacității de a răspunde unor imperative ale epocii. Aceste calități moștenite și de descendenții săi vor impune familia Ghica în centrul vieții politice nu numai din Moldova și Țara Românească ci și la Constantinopol, ajungînd să fie implicați în complicatul joc diplomatic, bogat presărat cu argumente militare, dus de cele trei imperii, otoman, rus și habsburgic.

Autorul urmărește pe parcursul celor douăzeci de domnii în Moldova și Țara Românească a celor zece principii Ghica, activitatea desfășurată de aceștia în domeniul vieții politice interne, subliniind atitudinea lor în raport cu grupările sociale, insistînd

asupra reformelor adoptate și subliniind caracterul pozitiv al acestora, fără a neglija aspectele legate de politica externă, atît cîtă putea fi dusă în condițiile controlului strict și al suspiciunilor Porții otomane, insistînd cu precădere asupra rolului jucat de Grigore al II-lea Ghica, în timpul războiului austro-ruso-turc încheiat prin pacea de la Belgrad, evidențiind activitatea desfășurată atît în timpul acțiunilor militare cit și pe parcursul tratativelor de pace. În mod firesc, de o atenție particulară se bucură personalitatea complexă a domnitorului Grigore al III-lea Ghica, contemporanul unor evenimente dramatice desfășurate în extremitatea răsăriteană a Europei, cu urmări nefaste pentru istoria poporului nostru, evenimente ce vor contribui în mod substanțial la sfîrșitul tragic al voievodului moldav, asasinat mișelește în casele Beilicului ieșean în octombrie 1777.

Deosebit de stufoase sînt capitolele dedicate domniilor principilor Ghica în perioada ce a urmat după înlăturarea regimului fanariot și instaurarea domniilor pămîntene, în epoca regulamentară și preunionistă. În aceste capitole se subliniază apropierea pînă la identificare a concepțiilor politice ale principalilor reprezentanți ai familiei Ghica cu concepțiile „partidei naționale”, rezultat al unui îndelungat proces de împămîntenire, de sincronizare a intereselor lor cu cele ale boierimii autohtone. În acest context, sînt prezentate încercările de modernizare a unei societăți în care conflictul dintre nou și vechi căpăta forme deosebit de ascuțite, accentuate de ingerințele permanente ale marilor puteri în afacerile interne ale Principatelor, fără a trece sub tăcere limitele, greșelile neîmplinirii, justificate de altfel.

În mod surprinzător, autorul acordă extrem de puțină atenție realizărilor domnilor din familia Ghica în domeniul culturii, abia menționînd unele înnoiri edilitare, ctitoria și spitalul de la Pantelimon, școlile din capitala moldavă sau cele înființate în Țara Românească la începutul veacului trecut. Considerăm că o accentuare a multipleur valențe ale laturii culturale a domniilor Ghiculeștilor nu ar fi dăunat economiei lucrării, ci din contra ar fi îmbogățit imaginea unor domnii atît de complexe.

Un alt neajuns resimțit acut de cititor, este lipsa unui arbore genealogic detaliat, menit să pună în evidență multiplele legături de rudenie atît cu unele familii fanariote cit și cu cele românești, să ilustreze mai exact ponderea familiei Ghiculeștilor în viața socială a epocii.

Considerăm de asemenea că lucrarea ar fi avut de cîștigat printr-o mai largă folosire a documentelor cancelariilor domnești capabile să pună în lumină aspecte suplimentare ale politicii interne, cum ar fi spre exemplu, structura divanelor, indicator concludent al raporturilor cu boierimea autohtonă și cea alogenă sau atitudinea domniei față de diverse categorii socio-profesionale (bresle, orășeni negustori etc.) și a unor surse literare în versuri ca cele privitoare la uciderea boierilor Bogdan și Cuza sau a domnitorului Grigore Ghica.

Pe parcursul întregului volum autorul se apropie cu simpatie de personajele a căror viață și activitate o prezintă subliniind în repetate rînduri că, deși de origine străină, deși inclusă în blamata categorie a familiilor fanariote, acțiunile lor au fost determinate

de sentimente patriotice favorabile unor categorii sociale largi și țării în general, sacrificînd pentru aceasta avere, poziție socială și uneori și viața. Chiar dacă asemenea sentimente nu pot fi negate, în nici un caz a le transforma în motor al hotărîrilor istorice nu poate apărea decît ca o idealizare romanțică. Mai firesc ar fi de prezentat acțiunile ca rezultat al aplicării unor principii ale despotismului luminat, larg răspindite în epocă, fie și în interpretare „balcanică”, conform cărora o fiscalitate moderată este mai eficientă în timp față de una excesivă, mai ales dacă este întregită de măsuri de limitare a corupției.

În orice caz lucrarea reușește să creeze o imagine de ansamblu asupra uneia dintre cele mai importante familii domnitoare care a ocupat tronurile principatelor, cu numeroase întreruperi, pe distanța a două secole, timp în care a contribuit la scrierea unor pagini însemnate ale istoriei naționale, fiind totodată una din puținele lucrări cu caracter monografic dedicată unei familii princiare apărute la noi în țară în ultimul timp.

PAVEL MIRCEA FLOREA

Prigyi István, *A Magyarországi görögkatolikusok története (Istoria greco-catolicilor din Ungaria)* vol. I—II. Nyiregyháza, 1990, 192 + 248 p.

Lucrarea, bazată pe o vastă documentație, constituie o premieră în această problemă. Desigur, autorul prezintă faptele bazîndu-se pe legitimitatea Unirii și le expune în perimetru Ungariei între granițele sale istorice pînă în anul 1918, ca apoi să se rezume la teritoriul de azi. În orice caz, sînt relatate și numeroase informații inedite sau puțin cunoscute.

Astfel, aflăm despre importanta descoperire de la Sövényháza (1973), găsindu-se pe teritoriul ducatului lui Ahtum, existent înainte de 1028, o cîrjă episcopală de rit răsăritean de epocă (I. 39). Remarcăm datele privind conflictul dintre Episcopia de la Muncaci și egumenul de la Peri, acesta din urmă reușind să obțină, în 1491, recunoașterea jurisdicției sale quasiepiscopale în zonă (I. 76).

Primul pas spre unirea cu Roma în zonă l-a constituit Sinodul de la Uzhorod (1646), dar procesul respectiv s-a prelungit pînă prin anul 1733 (I. 98-99). În acest fel enoriașii din nord-vestul României de azi și ținuturile învecinate au ajuns sub jurisdicția episcopilor de Muncaci (I. 169).

Autorul subliniază prezența unei populații românești în zonă, întărită și prin noi așezări. Astfel, în 1616, căpitanul Dely Sava

se stabilește cu ostașii săi la Dorog, folosindu-se pînă în anul 1819 și de limba liturgică română (I. 78—80, 84). Dintr-o conscripție întocmită în 1807, aflăm că românii uniți reprezentau o cifră considerabilă în comitatele Sătmar (74,6%), Maramureș (37,7%), Szabolcs (15,9%) și Ugocea (13,4%).

Se amintește despre demersurile infructuoase ale episcopului Patachi (1725) și al lui Inocențiu Micu-Clain (1731) în vederea recuperării jurisdicției asupra Maramureșului (I. 149). Aflăm și despre înființarea unui curs teologic și liturgic la Turți, pentru pregătirea clerului românesc din dieceza Muncaciului și inițiat de episcopul Olsavsky (1743—1767).

Lucrarea cuprinde și scurte prezentări ale istoriei diecezelor unite românești pînă în anul 1918 (Blaj, Oradea, Gherla, Lugoj). Un capitol interesant este dedicat sinodului episcopilor uniți din Imperiul habsburgic ținut la Viena în 1773 (II, 7—13).

La începutul secolului al XIX-lea s-a efectuat un schimb de parohii între diecezele Oradea și Muncaci, prima extinzîndu-și jurisdicția pînă dincolo de Pocei, Leta Mare și Bedeu.

În cursul secolului al XIX-lea, a apărut dorința unor grupuri ale clerului și enoriașilor uniți de a introduce limba liturgică maghiară și înființarea unei episcopii naționale. Asemenea tendințe s-au manifestat și în parohii bilingve române și maghiare (II. 88–89). Profesorul Pirigyi subliniază că ierarhii uniții români nu s-au opus cererii amintitei episcopii, dar au cerut ca aceasta să nu cuprindă parohii care optează pentru limba liturgică română (II. 107–110). Vaticanul a luat în considerare unele obiecții și a scos din proiectul inițial 15 parohii. În anul 1912 s-a înființat Episcopia de Hajdudorog cu 162 de parohii, între care unele proveneau din diecezele Gherla (4), Oradea (44) și Blaj (35). Limba liturgică însă trebuia să devină cea greacă (II. 109–110). În parohiile majoritar românești au apărut acțiuni de protest la Satu-Mare, Baia-Mare, Moftinul Mic etc. (II. 113–114). Vaticanul aflând de aceste frământări a decis revizuirea bulei privind constituirea episcopiei, dar izbucnirea războiului mondial (1914–18) a amânat orice modificare (II. 112–114).

În urma definitivării graniței între România și Ungaria (1920), Vaticanul a încredințat 67 de parohii ale Episcopiei de Hajdudorog mitropolitului de la Blaj, respectiv episcopului de la Oradea. Opt parohii au intrat, în anul 1922, în administratura apostolică de la Siret (II. 123–124). Reglementarea durabilă a problemei a oferit-o concordatul încheiat între Vatican și România care a prevăzut crearea Episcopiei de Baia-Mare (1930), iar celelalte parohii au fost reincorporate diecezei de odinioară. Situația a rămas neschimbată și în perioada 1940–1944, deoarece Vaticanul nu a încurajat restabilirea diecezei de Hajdudorog în perimetrul stabilit în 1912 (II. 132).

În Ungaria au rămas după 1920 și parohiile de la Bedeu (dieceza Oradiei) și Băntania (dieceza Lugojului) care pînă în 1935 au fost conduse de prelatul dr. Iosif Siegescu, la data respectivă fiind încorporate în dieceza de Hajdudorog (II. 125).

În tot cazul cele două volume ale lucrării pot fi folosite ca documentare de către cercetători.

EUGEN GLÜCK

Az 1848–1849. Évi Miniszter tanácsi Jegyzőkönyvek Budapest, 1989, 152 p.

Este vorba de protocoalele Consiliului de Miniștri din anul 1848–1849. A redactat și a scris studiul introductiv F. Kiss Erzsébet. Această lucrare apărută la Editura Academiei Ungare, face parte din seria publicațiilor Arhivei Naționale a Ungariei, dedicată editării izvoarelor documentare.

Lucrarea de față cuprinde o scurtă introducere (p. 9–14), textul protocoalelor Consiliului de Miniștri (p. 15–86), note referitoare la protocoalele publicate (p. 87–124), anexa care cuprinde însemnările din jurnalul baronului Széchenyi István referitoare la unele ședințe ale Consiliului de Miniștri pe anul 1848 (p. 125–132), note la anexă (p. 133–136), Izvoare documentare și bibliografie (p. 137–142), datele biografice ale miniștrilor (p. 143–144) și indicele de nume și tabla de materii (p. 145–151).

Studiul introductiv, scris de F. Kiss Erzsébet, cuprinde cîteva considerații asupra acestei lucrări. În primul rînd este subliniat faptul că alături de textele protocoalelor guvernului maghiar responsabil pe anul 1848/1849, au fost publicate și copiile sau conceptele protocoalelor care nu s-au păstrat în original. În al doilea rînd, datorită publicării în anul 1987 a lucrării *Ministerele ungare din anul 1848–1849* de F. Kiss Erzsébet, introducerea nu se ocupă cu acele

probleme ale istoriei guvernării, prezentate pe larg în volumul menționat, ci numai cu cele mai importante aspecte ale acestora. În al treilea rînd, autoarea studiului introductiv menționează faptul că deși unele dintre protocoalele publicate în acest volum au văzut lumina tiparului (respectiv în „Operele complete ale lui Ludovic Kossuth”), pînă acum nu a apărut o comunicare cuprinzătoare sau o prelucrare monografică a acestor protocoale. Volumul nu cuprinde protocoalele Comitetului de apărare a patriei sau documentele referitoare la hotărârile esențiale ale Comitetului.

În ceea ce privește activitatea Consiliului de Miniștri, F. Kiss Erzsébet face o prezentare succintă, după cum urmează: „Dispozițiile referitoare la Consiliul de Miniștri” (p. 10), „Ordinea de desfășurare a ședințelor Consiliului de Miniștri” (p. 11–12) și „Materialul documentar al Consiliului de Miniștri” (p. 13).

Ultima parte a studiului introductiv se referă la modul de publicare a izvoarelor documentare (p. 13–14). Astfel, textul a fost publicat pe baza materialelor existente în arhive și în primul rînd în Arhiva Națională a Ungariei, arhiva ministerului pe anul 1848/1849, protocoalele Consiliului de

Ministri. În cazul în care au existat materiale care se completau, s-au publicat în primul rând protocoalele Consiliului de Miniștri (în cele mai multe cazuri copiile lui Vörös Antal), apoi extrasele din protocoale și în cele din urmă conceptele. Documentele au fost publicate în ordine cronologică, menționându-se și locul de desfășurare a ședinței.

Protocoalele Consiliului de Miniștri se referă la perioada cuprinsă între 12 aprilie 1848 și 30 iulie 1849. Din protocoale rezultă că în fața Consiliului de Miniștri au stat, în general, probleme de stat importante. Unele protocoale se referă la Transilvania și la relațiile Ungariei cu țările vecine. De exemplu, protocolul din 1848 aprilie 26, se referă la actul de unire a Transilvaniei cu Ungaria și constituirea unei gărzi naționale în Transilvania (p. 38); 1848 mai 1 — rapor-

tul Comitetului suprem al Comitatului Torontal referitor la tulburările din Comitat (p. 40); 1848 iunie 26 — trimiterea de consuli din partea Ungariei la Iași, Constanța, București și Belgrad (p. 58); 1858 iulie 9 — refuzarea cererii autorităților rusești de extrădare a boierilor români refugiați în Transilvania și acordarea azilului politic (p. 72); 1849 mai 20 — asedierea de către imperiali a Timișoarei și Aradului (p. 73—75); 1849 iunie 6 — Dorința guvernului maghiar de a se împăca cu sîrbii și români pentru a continua împreună lupta împotriva trupelor austriece și ruse (p. 77).

Aparatul critic al lucrării, bine întocmit și documentat, reprezintă un ajutor important pentru cei care se ocupă cu studierea anului revoluționar 1848—1849.

ECATERINA ANTON

La rivoluzione francese (1787—1799). Repertorio delle fonti archivistiche e delle fonti a stampa, conservate in Italia e nella Citta del Vaticano (Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Sussidi 4), Ediz. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 1991. Vol. I: Fonti archivistiche, coordonator Paola CARUCCI și Raffaele SANTORO, 314, p.; vol. II: Fonti a stampa, coordonator Angela GROPPi, în patru tomuri: A—E p. 1—483; F—M p. 485—970; N—Z p. 971—1342; Indici p. 1395—1520. Lucrare apărută sub egida următoarelor instituții: Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Ecole Française de Rome, Fondazione Lelio e Lisli Basso.

Cu două sute de ani în urmă, seria de evenimente constituind formidabilul complex politic cunoscut sub denumirea de Revoluția Franceză, a realizat o profundă mutație socială a întregii Europe, cu rezonanțe în toată lumea. Saltul a antrenat toate aspectele vieții: burghezia, inserată în interstițiul de multă vreme în societate, se despărțea de îmbătrînita nobilime, în temporară alianță cu „starea a treia”, iar clerul, la început favorabil schimbărilor, a fost dislocat treptat în rîndurile aristocrației, împreună cu care a suportat condamnări și persecuții.

Un bilanț amănunțit, la distanță de timp, s-a bucurat de filtrul adus de experiența politicii tumorale a orînduirii comuniste care și revendica succesiunea exclusivă a revoluției din 1789. La aniversarea bicentenar, cercetarea istorică a oferit lumii o nouă viziune de reevaluare a complicațiilor evenimente: multe din aspectele violente ale saltului social au fost repetate în dictatura bolșevică, fără alt rost decît acela de motivație ideologică, invocată pentru cruzimea de circumstanță. Metodologia științifică, prin cercetarea atentă a rădăcinilor pluridirecționale, a putut produce o apreciere

obiectivă a efectelor și a permis eliminarea exceselor introduse și menținute în peisajul mondial, ca dimensiune și substanță.

Astfel, s-a realizat corecta decantare față de partizanalul istoric și a devenit posibilă o imersiune în profunzimile epocii, ca susținută analiză a izvoarelor participării părților interesate direct sau intermediat, între geneze timpurii și stabila lor maturitate. Limitele de timp ale studiului preced pe de o parte cu doi ani explozia revoluționară din 14 iulie 1789 și, pe de altă parte, continuă cu încă cinci ani dincolo de abrogarea terorii revoluționare din august 1794.

În general, bicentenarul Revoluției Franceze a fost pregătit festiv cu acribia oame-nilor de știință, editurile au oferit numeroase studii, opere literare și albume de artă, iar arhivele au valorificat cele mai variate colecții. Franța și-a mobilizat toate resursele arhivistice, vitrinele au fost pline cu titluri din cele atrăgătoare, provenite în bună parte din multiple limbi de circulație, din Argentina pînă în Alaska și Norvegia, cu elegante ediții. Italia, cuprinsă destul de puternic în „ochiul ciclului” Europei acelor zile, a păstrat în memoria bibliotecilor și a arhivelor proprii, și în cele ale Vaticanului, însem-

nate cantități de documente care să intereseze istoria marelui revoluții, multe din ele piese inedite.

Primul volum al repertoriului nostru inventariază documentele din arhivele de stat ale Italiei și Vaticanului în structura administrativă, pentru: Regatul Sardiniei, Republica Genovei, Statul Milanului, Republica Veneția, Imperiu habsburgic, Ducatul de Parma, Piacența și Guastalla, Ducatul de Modena, Republica di Lucca, Marele Ducat al Toscanei, Statele Papale, Regatul Neapolului și Regatul Siciliei.

Volumul II are în structura lui redacțională trei părți: *Matériel de préséance*; *Periodice, Almanahuri, Repertorii*; *Indici de nume, de date și de bibliotecă*. El sistematizează tematic un număr de 8800 de lucrări, cu toate codurile de identificare bibliografică și indicii (un tom aparte), de nume (onomastice și toponomastice), de date cronologice (pe ani, în ordine lunară), de biblioteci în care sint conservate lucrările respective (cu coduri ale colecțiilor ordonate alfabetic).

Ambele volume sînt exemplare instrumente de lucru în analiza evenimentelor, încadrînd largi dimensiuni geopolitice, din care citeva titluri interesează și istoria românilor în relațiile lor de parte componentă a societății europene.

1111 — BRISSOT DE WARVILLE, Jacques-Pierre, *Un défenseur du peuple à*

l'empereur Joseph II, sur son règlement concernant l'émigration, ses diverses réformes (etc), Dublin, 1788, 98 p., Biblioteca Centrală Firenze; Bibliothèque de l'Ecole Française de Rome.

1401 — *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces*, par M. CARRA, Jean-Louis, *Nouvelle édition augmentée de mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, par M. de B. Neuchatel, imp. de la Société typographique, 1781, XXIV + 371 p. (Memoriile atribuite lui Frederick Wilhelm von BAUER).

6691 — PEYSSONNEL, M. de *Observations historiques de géographes sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin...*, Paris, Tilliard, 1765, XLIV + 3688 p., Biblioteca dell'Università di Pisa.

6694 — PEYSSONNEL, M. de *Traité sur le commerce de la Mer Noire...*, Paris, Cuchet, 1787, 2 vol. Biblioteca della Fondazione Luigi Einaudi, Torino; Biblioteca dell'Università di Bologna.

Repertoriul pe care autorii italieni l-au pus la dispoziția specialiștilor, deși de dată recentă în circulație, s-a impus în scurtă vreme cu autoritate indispensabilă studiilor de istorie universală.

ION DUMITRIU-SNAGOV

Les documents graphiques et photographiques. Analyse et conservation, Paris, 1991, 222 p.

Recent a apărut la Paris, sub egida Arhivelor Naționale ale Franței, volumul cuprinzînd „Lucrările Centrului de cercetări asupra conservării documentelor grafice pe anii 1988 — 1990”. Acest Centru este o unitate de cercetare științifică susținută în comun de Centrul Național de Cercetare Științifică, Ministerul Culturii și Muzeul Național de istorie naturală și este condus de François Fliedner, specialist de renume în domeniu și director de cercetare al Centrului Național al Cercetării Științifice.

Sub semnătura unor cunoscuți cercetători în probleme de conservare și restaurare a documentelor (F. Fliedner, F. Leclerc, M. Leroy, J.C. Andreoli, V. de Simone, S. Bonassies, M.-H. Foucher, B. Lavédérine), volumul în discuție prezintă lucrările de cercetare desfășurate în perioada menționată. Temele abordate în volum urmăresc găsirea unor soluții de păstrare a colecțiilor de arhivă în cele mai bune condiții. În acest sens cer-

cetarea noilor tehnici de restaurare este impusă cu efortul de actualizare a rețetelor de tratament deja elaborate prin studii anterioare. Pe această linie sînt prezentate în volum 5 lucrări de cercetare de mare interes științific, după cum urmează:

1. Studiul comparativ referitor la patru metode de albire chimică a hîrtilor prezintă avantajele și neajunsurile rețetelor de albire cu hipoclorit de sodiu, lumină în mediu umed, perhidrol și ozon. Autorii au ajuns la concluzia că, în afara albirii cu ozon, celelalte trei tehnici pot fi utilizate, alegerea uneia sau a alteia depinzînd de cazuistica concretă de lucru. Albirea la lumină în mediu umed a dat cele mai bune rezultate sporînd gradul de alb al hîrtiei, precum și constanțele mecanice și chimice, iar practicarea rețetei într-o soluție alcalină asigură simultan neutralizarea și albirea. Tratatamentul cu perhidrol este la fel de eficient, asigurînd în același timp o neutralizare lejeră, dar se observă și o slabă deteriorare chimică a

celulozei. Metoda cu hipoclorit de sodiu conferă o albire satisfăcătoare, dar se înregistrează o oxidare evidentă mai ales pe hirtia velină.

2. Studiul efectului poluării asupra hirtii neutralizate este abordat sub aspectul comportării hirtiei față de poluare după ce documentele au fost neutralizate prin diferite metode și constituie prima abordare sistematică a acestei probleme. Concluzia autorilor este surprinzătoare pentru restauratori: oricare ar fi tipul de neutralizare, hirtia de ziar este protejată de tratament în timp ce hirtia de ediție se degradează mai repede în urma neutralizării. Autorii își propun să investigheze mai profund mecanismul, deoarece atât neutralizarea cit și asigurarea protecției la poluare sînt la fel de necesare pentru conservarea hirtiei.

3. Comportamentul polietilen-glicolului în procesul de îmbătrînire artificială (prin metode termice) este studiat sub aspectul interacțiunii cu suportul reprezentat de pielea tăbăcită (legături de piele, obiecte arheologice din piele etc.). O degradare foarte rapidă a PEG 3200 și a hexametilen-glicolului a fost observată la 80°C, fenomenul pîrînd să fie legat de prezența oxigenului. În urma degradării au fost izolați hidroxiperoxizi și aldehide. Dacă aldehidele în cantitate mică au o acțiune tanantă, și deci protectoare, hidroxiperoxizii riscă să provoace o detriorare a collagenului, dar acest efect pare a fi anulat de acidul galic și de unele urme de metale. Ca urmare ansamblul rezultatelor tînde să dovedească lipsa de riscuri în impregnarea pielii tăbăcite cu PEG. Sînt necesare însă cercetări viitoare pentru elucidarea completă a mecanismului de acțiune și pentru soluționarea posibilităților de folosire a substanței la restaurarea pergamentului.

4. Elaborarea unor tehnici de analiză a cernelurilor negre pe bază de carbon folosite de-a lungul timpului pentru scrierea documentelor constituie o altă temă interesantă tratată în carte. Autorii prezintă un istoric documentat al modului de preparare a cernelurilor negre, concentrînd studiul asupra cernelurilor pe bază de carbon, subliniînd marea diversitate de rețete, atît de-a lungul

timpului cît și pe arii geografice. Astfel, pigmentul a fost preparat din funingine (din rășini vegetale diferite, uleiuri vegetale, esențe lemnoase, grăsimi animale, uleiuri minerale, ceruri sau amestecuri), prin calcinarea unor materiale (drojdie de vin, simburii, coji vegetale, petrol etc.) sau prin măcinarea unor roci (cărbone, grafit). Deosebiri esențiale sînt conferite și de lianții adăugați: în China s-au utilizat preponderent lianți proteici (albuș de ou), clei de coarne, clei de piele, clei de pește etc.), în timp ce în Europa s-au utilizat mai ales lianți glucidici (gumă arabică și miere). Lianții lipidici (uleiuri vegetale, în special de măsline) sînt mai puțin utilizați. În compoziția cernelurilor intrau și numeroși aditivi (camfor, lemn de santal, extracte de plante, lapislazuli etc.). Tehnicile moderne au diversificat și mai mult rețetele. Ca urmare, analiza acestui tip de cerneală este dificilă. Totuși, autorii au găsit unele metode specifice de identificare pe baze chimice sau microscopice deosebite de utile.

5. În final, un interesant studiu este consacrat istoricului și stabilității aristotipurilor, respectiv acelor documente fotografice elaborate între anii 1840—1930 (hirtii gelatino-cloruro-argentine și colodio-cloruro-argentine) și care constituie o parte importantă a colecțiilor de documente fotografice. Trezînd în revistă tehnicile de preparare și prelucrare a acestui tip de documente autorii formulează interesante concluzii privind sensibilitatea lor la păstrarea îndelungată, argumentînd necesitatea aprofundării investigațiilor privind comportamentul și stabilitatea lor în viitor.

Toate lucrările prezentate au la bază experimente de laborator cu o bună fundamentare metodologică și științifică iar rezultatele sînt însoțite de tabele cifrice, imagini foto și rețete demonstrative, iar concluziile formulate sînt corelate cu bogate referințe bibliografice. Volumul prezentat constituie așadar o importantă sursă de documentare pe care specialiștii francezi o pun la îndemîna restauratorilor și conservatorilor de documente grafice și fotografice.

FLOREA OPREA

„Arhivski vjesnik”, XXXIV, anul 33, Zagreb, 1990, fasc. 34, 150 p.

Revista croată de arhivistică, cuprinde în paginile sale următoarele rubrici: Studii și articole; Recenzii și prezentări; Informații.

Articolele se referă în special la practica arhivistică, majoritatea fiind rezultatul cercetării fenomenului arhivistic sub numeroa-

sele sale aspecte, dar sînt incluse în revistă și studii de istorie, precum și articole de istorie a arhivelor și instituțiilor.

În articolul „Studiul lui Mojsije Baltić despre obștile sâtești familiale din Croația” (p. 9—30), Dragutin Pavličević subliniază

contribuția lui M. Baltić (1804–1879), prin elaborarea studiului menționat, la întocmirea unor norme speciale privind obștile sătești, problemă ce nu a fost inclusă în Codul civil universal promulgat în 1852. În anexă — studiul amintit și proiectul de lege.

Ružica Kolarević — Kovačić și Petar Strčić, în articolul „Propunerea lui Ivan Bojničić, privind denumirea și funcțiile Arhivelor naționale (1921)” (p. 31–37), aduc în atenția cititorului strădania directorului Arhivelor Naționale Regale croato-slavonodalmatine din Zagreb pentru reorganizarea Arhivelor din Regatul sîrbilor, croaților și slovenilor și acordarea de denumiri noi arhivelor. Astfel, potrivit reorganizării propuse se conturau patru Arhive de stat, anume la Belgrad, Zagreb, Ljubljana și Dubrovnik, precum și denumirea nouă pentru arhivele croate, „Arhiva de stat S.Cr.S. de la Zagreb”. Aceste schimbări le considera necesare în urma creării, în 1918, a Regatului sîrbilor, croaților și slovenilor, situație ce a determinat reorganizarea administrativă care impunea, prin urmare, în anii de după război și rezolvarea problemei legate de statutul și denumirea arhivelor.

În articolul „Sistemul de documentare al filmotecii croate” (p. 39–50), Vjekoslav Majcen abordează probleme legate de prelucrarea documentelor cinematografice de către Filmoteca croată, formarea de fonduri proprii, structura documentelor cinematografice, prelucrarea materialului și evidența. Spre ilustrare, sînt anexate modele de fișe de documentare privind prelucrarea anumitor genuri de documente cinematografice.

Interesul manifestat pentru păstrarea și conservarea documentelor de arhivă de la alte instituții este reflectat în articolul lui Davorin Eržišnik, „Reorientarea activității arhivistice la instituțiile Republicii Croația” (p. 49–55). Studiul abordează o concepție nouă privind păstrarea materialelor de arhivă în afara Arhivelor Statului. Concepția are la bază noile reglementări, scopul fiind acela al creșterii eficienței. Esența concepției constă în concentrarea asupra sarcinilor de maximă importanță și eliminarea acelor sarcini care nu sînt în interesul protecției, spre deosebire de concepția de pînă acum, care era bazată pe o protecție universală. O primă etapă o va constitui categorizarea, fapt ce va reduce numărul deținătorilor de arhivă asupra cărora urmează să se efectueze controlul. Etapa următoare constă în elaborarea de liste pozitive prin care se stabilește categoria materialelor de arhivă. În baza acestora, se separă fizic documentele de arhivă de celelalte materiale care nu fac

parte din fondul arhivistic, fapt ce va permite un control deplin.

Dubrovko Pajalić, studiind experiența unor state avansate în ceea ce privește modernizarea activităților arhivistice (SUA, Canada, Franța, URSS) pledează, în articolul său intitulat „Experiențe mondiale mai noi privind protecția materialelor de arhivă neconvenționale (SUA, Canada, Franța, URSS)”, (p. 57–70), în favoarea aplicării în arhivele iugoslave a experienței acumulate de țările respective, ținînd seama de specificul dezvoltării interne, de regimul social și de tradiții. Această necesitate apare ca rezultat al utilizării tot mai frecvente a sistemelor computerizate în economie, administrație, cultură, fapt ce impune o reflecție arhivistică asupra soartei rezultatelor finale ale unei asemenea activități, anume asupra acelor documente înregistrate pe benzi magnetice sau pe alt suport. Autorul acordă o atenție deosebită telnicii de prelucrare, metodelor de stabilire a valorii acestor documente și de selecție a lor și organizării compartimentelor de arhivă care se ocupă cu aceste noi tipuri de documente.

Un alt studiu este dedicat problemelor privind „Dările pe creșterea viteilor numite „filurija” (p. 71–77), în care Aleksandar Matkovski face unele precizări în legătură cu modalitatea achitării dărilor de către crescătorii de vite în sistem pașal, dînd un număr stabilit de vite și efectuînd servicii militare sau de altă natură. „Filurija” a însemnat darea de bază a crescătorilor de vite (stočari-vlasi), dar ea a avut alte semnificații despre care autorul oferă unele date.

În articolul „Croatii în Banat” (p. 81–86), Stjepan Krpan face un scurt istoric asupra strămutării croaților în Banat, dezvoltării lor, legăturilor cu poporul matcă din Croația, asupra situației lor religioase și culturale. În urma cercetărilor întreprinse, autorul ajunge la concluzia că astăzi se vorbesc idiomuri croate în următoarele localități din Banatul sîrbesc: Zrenjanin, Poka, Neuzina, Opovo, Perlez, Bela Crkva (Biserica Albă), Ivanovo, Pančevo și Starčevo. De asemenea, autorul precizează că s-a ocupat și de cercetarea problemelor privind pe conaționali săi din Banatul românesc, anume: de la Checea și Recaş, precum și de diaspora croată din cinci țări vecine.

Ultimele două articole din această rubrică oferă informații detaliate despre „Teatrul de la Dubrovnik în timpul ocupației franceze” (p. 87–93) și despre activitatea cunoscutului istoric croat „Miho Barada (1889–1989)”.

Din rubrica „Recenzii și prezentări” semnalăm: „Activitatea arhivistică a lui Franjo Biljan (n. 1924)” ; Zilele filmului mut (Pordenone, 13–21 oct. 1990); Božo Oteropec

„Peceți și steme medievale ale localităților și orașelor din Slovenia”, Ljubljana, 1988.

La rubrica „Informații” sînt inserate scurte referiri la publicațiile apărute recent, elaborate pe baza documentelor de arhivă din diverse instituții (arhive, muzee) din Croația, la lucrări despre istoricul instituțiilor (*Istoricul statelor și al drepturilor popoarelor din RSF Iugoslavia*, Zagreb, 1988 ș.a.). Rubrica mai cuprinde: manifestări științifice și culturale (Cel de al șaselea curs de paleografie latină și diplomatică, Veneția, 1990), simpozioane, expoziții, prezentări de

personalități marcante ale arhivisticii iugoslave (Petar Strčić — directorul Arhivelor Academiei Sîrbe de Științe și Arte și președinte al Uniunii lucrătorilor de arhivă din Iugoslavia); criterii de preluare și păstrare a documentelor cinematografice în filmoteca Croației de pe lângă Arhivele Croației.

Revista se încheie cu „In memoriam”, omagiu adus dr. Danilo Klen (1910—1990), renumit istoric și arhivist croat.

IELIȚA GĂMULESCU

Abonați-vă la

REVISTA ARHIVELOR

Abonamentele se fac la oficiile și agențiile P.T.T.R. din toată țara și la filialele județene ale Arhivelor Statului.

PENTRU NUMERELE 1 ȘI 2/1992 PREȚUL UNUI ABONAMENT VA FI DE 25 LEI PE NUMĂR, PENTRU 3 ȘI 4/1992 URMÎND SĂ CREASCĂ LA 50 LEI PE NUMĂR. VÎNZAREA CŪ AMĂNUNTUL SE VA FACE LA PREȚUL DE 75 LEI/EXEMPLAR PENTRU TOATE CELE PATRU NUMERE ALE ANULUI 1992. REVISTA POATE FI CUMPĂRATĂ DE LA SEDIILE DIRECȚIEI GENERALE ȘI ALE FILIALELOR JUDEȚENE ALE ARHIVELOR STATULUI.

Revista Arhivelor publică studii și comunicări de teorie și practică arhivistică, de paleografie, diplomatică, sigilografie, heraldică, miniaturistică și alte științe speciale ale istoriei, studii și articole de istorie bazate pe documente de arhivă, prezentări de fonduri și colecții arhivistice, recenzii și prezentări de reviste și cărți de specialitate, cronici, note și informații bibliografice.

Autorii sînt rugați să trimită materialele în două exemplare dactilografiate la două rînduri, cu trimiterile infrapaginale numerotate în continuare și cu un scurt rezumat. Documentele trimise spre publicare trebuie să fie însoțite de reproduceri (fotocopii, xerox etc.).

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Articolele nepublicate nu se restituie.

Cititorii din străinătate se pot abona prin
RODIPET S.A., PO-BOX 33—57, telex 1195 sau
11034, fax 90-18.56,73—București, Piața Presei
Libere nr. 1, sector 1, România-

R. M. ISSN 0034—7043

Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACT and
AMERICA—HISTORY AND LIFE.

C. 3618 — S.C. „UNIVERSUL” S.A.
str. Brezoianu, nr. 23 — 25, București România.

Din sumarul numărului următor :

- ION ALEXANDRU MUNTEANU** — „Epopeea Mărăști — Mărășești
— Oituz
- GION D. IONESCU** — Domeniul Drajna de Jos din
județul Prahova
- ANCU DAMIAN** — Orașul Giurgiu la 1377
- MARIA DOGARU** — Medaliile emise cu prilejul ca-
nonizării voievozilor Ștefan cel
Mare și Constantin Brîncoveanu
- TUDOR MATEESCU** — Un document referitor la
Iordache Golescu și la fiii săi
Dimitrie și Radu
- VIRGILIU Z. TEODORESCU** — Actul de dănie al fundației
culturale „Nicolae Iorga“